HUMANIST

UITGAVE VAN HET HUMANISTISCH VERBOND • SPECIAAL WINTERNUMMER 1991 PRIJS ƒ 4,50

Het Sterven & De Dood

Het Sterven

6 Het taboe van de angst voor de dood

Vroeger was de dood vertrouwd en alom aanwezig. Nu is de dood verschoven naar de rand van het maatschappelijk leven. Cultuursocioloog Peter Hofstede inventariseert het doodstaboe in onze samenleving en maakt heel wat los.

18 Troost bestaat alleen als degene die lijdt het zo ervaart

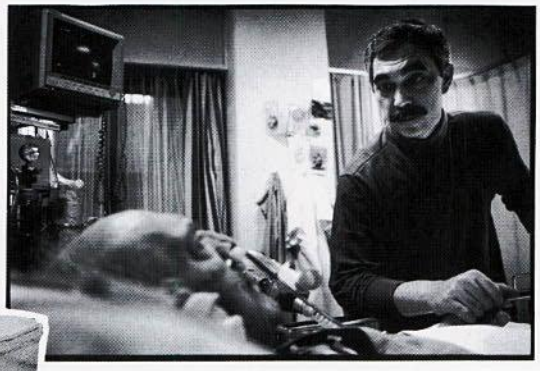

Frits de Hesse werkt als humanistisch geestelijk raadsman vaak op het snijvlak van leven en dood. Hij helpt mensen greep te krijgen op hun verdriet. Soms is een bakkie troost inschenken het enige wat hij kan doen.

24 Cremeren of begraven? U kunt kiezen

Nabestaande is iedereen op z'n tijd. Je wordt dan geconfronteerd met uitvaartondernemers en dan is vaak de vraag of de overledene begraven of gecremeerd moet worden. Die keus is nog niet zo makkelijk. In de praktijk kiezen de meeste mensen in ieder geval voor het 'geen- gezeur-pakket'. Hans Wynants overziet de mogelijkheden.

42 En ze leefden nog lang en stierven gelukkig

'Wat we moeten doen', zei de man, 'is een grote glazen kooi bouwen rond het bed van iemand die bijna dood gaat. In de kooi maken we een deur die we op het moment dat de Dood zijn prooi komt halen, met een klap dichtsmijten.' Een sprookje van Koos Meinderts.

32 Dood in de muziek is teken van leven

Nooit hoorde Casper Vogel het Requiem van Mozart indrukwekkender uitgevoerd dan in z'n onvoltooide staat. Het hield op waar Mozart de geest gaf. De stilte erna was onvergetelijk hevig geladen met emoties. Dood in de muziek, van Strauss' Vier Letzte Lieder' tot Mahlers 'Totenfeier'.

& De Dood

n vrij mens denkt aan niets minder dan de dood (Spinoza)

46 De buddie: niet meer vechten tegen het doodvonnis maar proberen te verzachten

Waarom wordt iemand buddie, het 'maatje' van een AIDS-patiënt? Harry Rademaker is door zijn buddieschap vreselijk gaan nadenken over hoe hij zou willen sterven en hoe zijn begrafenis er uit zou moeten zien.

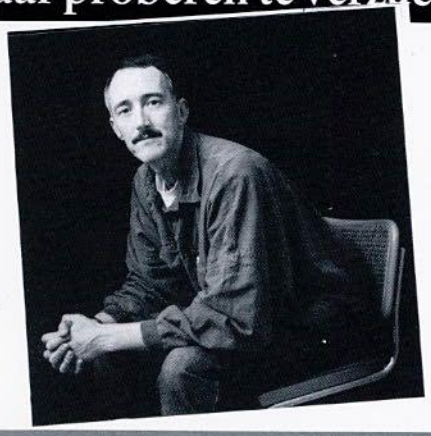

Rouwen doet iedereen op z'n eigen manier

Dood overkomt mensen en dan zien ze pa: hoe onverstandig het was dat ze zich er niet eerder in hebben verdiept. Rouwtherapeut Jos de Keijser over het onverwerkte verlies, hoe moeilijk goed rouwen is en de vaak averechts werkende hulp van de omgeving.

64 Uitvaart op z'n humanistisch: er is zoveel goeds om op terug te kijken

Een humanist zal alle troost uit het leven moeten halen. En hopelijk zullen ook de herinneringen aan de dode het verdriet verlichten, zegt humanistisch uitvaartbegeleidster Cobie Kenninck. Ook benadrukt zij nog eens hoe belangrijk echt afscheid nemen is.

5 Stefan Verwey
15 Carel Donk
16 Jan Glastra van Loon
17 Tom
23 Wim Kayser
29 Thea van den Hoven
29 Aleid Schilder
30 Albert Nieuwland
31 De steenhouwers
37 Peter van Straaten
38 Rituelen in Nederland
40 Simone Koudijs
45 Mary Michon
50 Aids Memorial Day
52 Rindert Kromhout
60 AnoNe

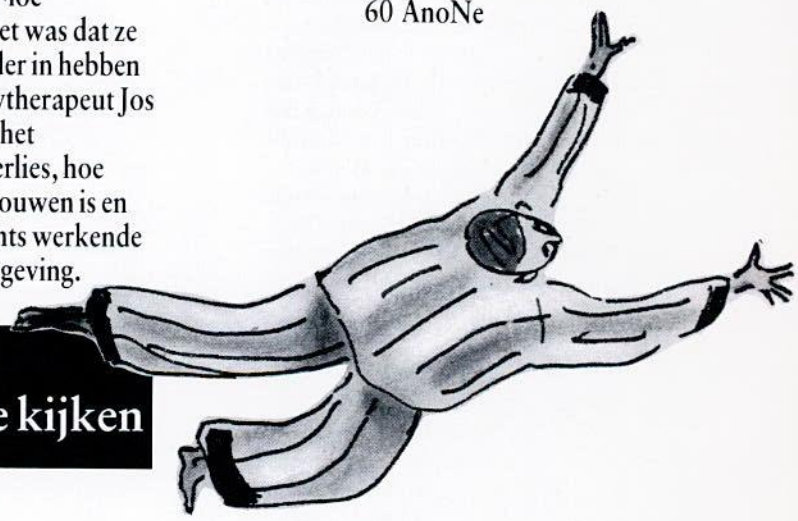

61 Annie M. G. Schmidt
63 Colet van der Ven
64 Yoy
73 Ingeborg van Teeseling
74 HV-standpunt euthanasie
75 Len

77 Brieven
79 Radio- & televisieprogramma's
81 Het HV-Gebeuren

HUMANIST

UITGAVE VAN HET HUMANISTISCH VERBOND

46-STE JAARGANG
DECEMBER 1991
NUMMER 12
47-STE JAARGANG
JANUARI 1992
NUMMER 1

Redaktie-adres
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Tel.: 030 - 318145
Kantooradres: Oudkerkhof 11,
3512 GH Utrecht
faxnr.: 030-367104

Redaktie
Hes van Huizen (hfdred)
Ingeborg van Teeseling

Vormgeving
Hes van Huizen
Rik Tazelaar (Studio ID)

Aan dit nummer werkten o.a. mee
Marco Borggreve, Ingrid Cramer, Carel Donck, Peter Hofstede, Tom Jansen, Thea van der Hoven, Rob Huibers, Mieke Julien, Simone Koudijs, Rindert Kromhout, Jan Glastra van Loon, Koos Meinderts, Mary Michon, Len Munnik, Albert Nieuwland, Chris Pennarts, Aleid Schilder, Martin Simek, Peter van Straaten, Els van Thiel, Hans Wynants, Colet van der Ven, Stefan Verwey, Casper Vogel, Sylvia Weve

Druk
Brouwer Offset BV Utrecht

Redaktiekommissie:
Peter Heisterkamp
Saskia ter Kuile
Hans Martens
Bram Roozendaal
Marc Hermsen

Advertentietarieven
De tarieven van oktober 1991 zijn van kracht.
Op aanvraag verkrijgbaar

Omslag: Sylvia Weve

HET VOLGENDE NUMMER VERSCHIJNT BEGIN FEBRUARI. KOPIJ DAARVOOR MOET UITERLIJK 13 JANUARI IN HET BEZIT VAN DE REDAKTIE ZIJN.

Dit is het speciale winternummer van de Humanist. Dubbeldik voor twee maanden. De redactie wenst de lezers veel leesplezier met dit nummer. De volgende Humanist verschijnt in de eerste week van februari.
De redactie wenst alle lezers heel prettige feestdagen en alvast een voorspoedig 1992.

Hes van Huizen,
Ingeborg van Teeseling

Het Landelijk Humanistisch Centrum op het Oudkerkhof in Utrecht zal vanaf vrijdagmiddag 20 december zijn gesloten tot 2 januari 1992.

Voor een dag van morgen

Wanneer ik morgen doodga,
vertel dan aan de bomen
hoeveel ik van je hield.
Vertel het aan de wind,
die in de bomen klimt
of uit de takken valt,
hoeveel ik van je hield.
Vertel het aan een kind,
dat jong genoeg is om het te begrijpen.
Vertel het aan een dier,
misschien alleen door het aan te kijken.
Vertel het aan de huizen van steen,
vertel het aan de stad,
hoe lief ik je had.

Maar zeg het aan geen mens.
Ze zouden je niet geloven.
Ze zouden niet willen geloven dat
alleen maar een man alleen maar een vrouw,
dat een mens een mens zo liefhad
als ik jou

Hans Andreus

Uit de bundel 'Verzamelde Gedichten'.
Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam

HA, EINDELYK BEZOEK!
STEFAN VERVEY

Foto: Theo Audenaerd/Hollands Hoogte

Vroeger was de dood vertrouwd en alom aanwezig. Maar het einde van het leven werd hardnekkig ontkend en verdrongen door een collectief geloof in een hiernamaals. Het religieus ritueel bood daarbij een vast scenario om de doodsangst te bezweren.

In deze tijd is het geloof in een hiernamaals steeds meer geweken. En daarmee verschoof de dood naar de rand van het maatschappelijk leven. Het einde werd niet meer bezworen, maar ook niet aanvaard en verwerkt. De angst voor de dood werd een taboe.

Cultuursocioloog Peter Hofstede schetst in dit artikel hoe op tal van plaatsen in de maatschappij het doodstaboe hardnekkig stand weet te houden. En zolang het sterven wordt beschouwd als tegenpool van 'gezondheid', zal het doodstaboe elke morgen weer gezond opstaan.

et taboe van de angst oor de dood

In het jaar 1970 mocht ik als filmmaker met een documentair vijfluik voor de IKON-televisie een aanval doen op het doodstaboe. In die dagen was dat puur pionierswerk. Alles zat potdicht. Op de Borneolaan in Hilversum kwamen stapels brieven in de trant van: „Hebben onze kerken niets positievers te bieden over 't onderwerp 'de dood'? In Gods naam zwijg dan liever."
Mijn ergste schanddaad was, zo bleek uit reacties van gelovigen, dat ik geen duidelijk onderscheid had gemaakt „tussen hen die in Jezus ontslapen en hen die zonder het geloof in Christus verloren gaan". In de film onthulde een breekbare weduwnaar dat hij amper kon wachten op het weerzien met zijn geliefde vrouw. De brave man kreeg ook nog een veeg uit de pan, omdat hij geen blijk had gegeven van verlangen naar „de Enige Troost in leven en sterven. Hoe arm!" [1])
Sinds 1970 voltrok zich een omwenteling in de Nederlandse samenleving op het gebied van relatievorming en seksualiteit. Het leven bestaat uit geboorte, dood en seks, maar de meeste van deze is de seks. Zoals de psychiater Van Dantzig in een van die IKON-programma's zei: de dood zal nooit de aandacht krijgen die de seks ten deel valt. De levensfuncties zullen het altijd winnen. Dat neemt niet weg dat openlijker praten over doodgaan misschien iets kan wegnemen van de verschrikking, die het einde voor de meesten heeft. Het kan zijn nut hebben gevoelens over de dood zonder remmingen te uiten. Blijkbaar is de tijd aangebroken om de beletselen daarvoor (het laatste taboe) weg te nemen, meende Van Dantzig. Toch heb ik twintig jaar later niet het idee, dat dit proces voltooid is.

De hele eeuw door zijn we doodgegooid met lijken. In miljoenvoud. Het was niet in strijd met de hoog ontwikkelde Europese beschaving dat in de Eerste Wereldoorlog de bloem der naties zich bij honderdduizenden als kanonnen- en mitrailleurvoer liet afslachten. Achteraf beschouwd een schuchter begin. Op de televisie hoef je geen documentaire over het onderwerp meer te maken, want kabel en satelliet leveren dag en nacht het massale sterven *live* of in elk geval heet van de naald op je huisaltaar af.

Hoe zit het dan met dat taboe? Onze straf gekaderde bestaanszingeving, de morele en sociale orde van God, Koningin en Vaderland is toch grotelijks verdwenen. Weg is de sacrale hiërarchie waarin kerk en Staat met hun instituties en dienaren een hogere orde vertegenwoordigen dan al degenen die op andere manier de kost verdienden. De sociale orde van de markteconomie steunt niet langer op de eis van totterdood volgehouden loyaliteit aan een boven ons geplaatst gezag, maar op de wet van vraag en aanbod.

Hoe recent is het doodstaboe? Al in prehistorische tijden moeten menselijke we-

zens aan weerszijden van de Grote Scheidslijn kleinschalige en overzichtelijke netwerkjes hebben gevormd. Gestorven voorouders oefenden voor kortere of langere tijd nog invloed uit op het leven van hun nageslacht. Pas aan het eind van de middeleeuwen besloot een op machtsusurpatie gericht verbond van kerk en vorst voorgoed af te rekenen met dit magische volksgeloof. Vooroudervereering en de intieme relatie met overledenen moesten wijken voor een overkoepelende abstractie: het geloof in een „eeuwig leven". [2])
Het eeuwige leven was een geniale uitvinding van de machthebbers, want de mens kon zich daarbij in anthropologische zin niets voorstellen. Des te wijder kon de christelijke mythe haar vleugels uitslaan. Voor zover de gelovigen niet uitkwamen op een metaphysische tweesprong, van stoffelijke resten die aan de wormen toevielen en een ziel die ten hemel voer, mochten zij er ten minste op vertrouwen dat „de dood uiteindelijk verzwolgen zou worden in de overwinning van een vernieuwde scheppingswereld, waarin Christus het koningschap aan de Vader kon overdragen.' [3])
Ook wat dit aangaat, blijft niet alles gelijk het was. Een recente verhandeling van en voor gereformeerde predikanten „over de aard van troost en het gevaar van goedkope troost" komt tot de slotsom: „God mag dan een liefhebbende God zijn, maar in Zijn handelen is Hij meermalen een verborgen God. Troost kan zijn: ik weet het ook niet!" [4])

De alwetende instituties van thans zijn de bureaucratieën van de verzorgingsstaat en de BV Nederland. Commerciële en administratieve criteria, vooral met betrekking tot de inkomensverdeling, bepalen het nationale geestesleven. Loyaliteit is allang een holle frase geworden. Een collectief begrip als „ons vaderland" is immers tanende; het vormt zeker geen ideologische bron meer van zingeving aan leven of dood. Bovendien: tegen rampspoed, ziekte en ouderdom is iedereen verzekerd. Door de teloorgang van het respect voor een sacrale hiërarchie, ten slotte, verschoof de dood naar de rand van het maatschappelijk leven.
Met de snelle groei van het aantal crematies en het verlies van religieuze rituelen verviel ook het vaste scenario om de doodsangst te bezweren. Mede door echtscheiding en dalend kindertal staat de gemiddelde Nederlander straks eenzamer tegenover het naderend einde dan toen naaste familie en buren, dominee of pastoor nog een scherm van blijmoedige zekerheid rond het sterfbed optrokken. Het einde wordt niet langer bezworen, maar evenmin aanvaard en verwerkt. De angst voor de dood is een taboe geworden.

Taboes, zo weten wij sinds de jaren zestig, zijn er om te doorbreken. Weg met het arsenaal van trucs die slechts de machts-

Het einde word niet langer bezworen, maar evenmin aanvaard en verwerkt. De angst voor de dood is een taboe geworden.

verhulling dienen. Het begrip taboe, zegt de civilisatiesocioloog Kapteyn, is behalve een middel ter oriëntatie ook een slagwapen in sociale strijd. „Het typerende van het begrip „taboe" in dit verband is dat het inderdaad op vanzelfsprekende vermijdingen wijst, maar dat deze uitspraak overwegend op andere mensen betrekking heeft. „Zij" zijn het die taboes bezitten, en „wij" zijn het die dit doorzien. [5])
Ondertussen is het aan de kaak stellen en zo mogelijk onschadelijk maken van taboes één van de favoriete hulpmiddelen geworden in de strijd om intellectuele en morele superioriteit, die in de geïndividualiseerde samenleving de klassenstrijd heeft vervangen. De angst voor de dood is voor velen al geen taboe meer, meent de socioloog Wouters die onder anderen een studie wijdde aan het fenomeen stewardess. Met een afwerende houding tegenover de dood val je tegenwoordig lelijk door de mand.
„In de krachtmetingen tussen mensen", schrijft Wouters, „lijkt steeds sterker te gelden dat een beetje persoonlijkheid zich niet zoveel afweer toestaat en dus dat men

het zich steeds minder kan veroorloven op dit 'zelfbedrog' te worden 'betrapt'. (...) Naarmate het succes van dergelijke oefeningen in onderlinge krachtmetingen belangrijker is geworden, is de druk op zichzelf en elkaar tot het hoger opvoeren van dit soort waaghalzerij toegenomen en op deze wijze heeft ook de dood zich, als een sport en een kunst, een plaats verworven in het leven van velen." [6])

Overwinning van het doodstaboe als een niet-fysieke vorm van armpjes drukken in het café. Het lijkt een doeltreffende manier om in gezelschap de minder geëmancipeerde medemens aan de paal te nagelen. Helaas, er is weinig achterdocht voor nodig om in te zien dat onder een dergelijke modieuze uiting van stoerheid een kerssvers taboe schuilgaat. Met het symbolisch doodslaan van de ander wordt immers stilzwijgend de eigen onsterfelijkheid bevestigd.
Ego- en etnocentrisme, racisme, sexisme, nationalisme en godsdienstig groepsfanatisme legitimeren, aan de lopende band, moord en doodslag tegenover de *outgroup*, terwijl het eigen martelaarschap eeuwige dankbaarheid namens de *ingroup*

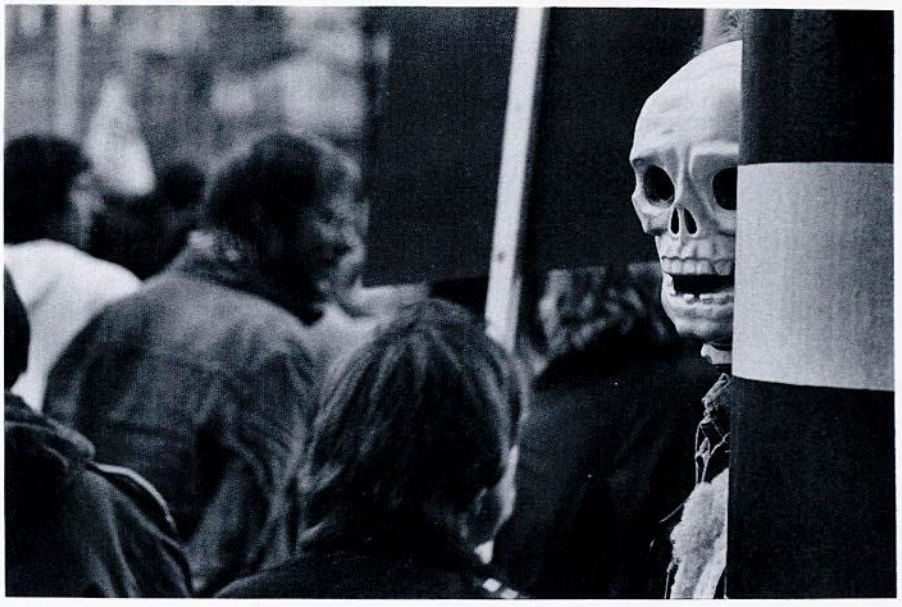

Foto: Michel Peilanders

peaan niet zo'n nabije realiteit geweest.
In rouwadvertenties heeft Aids de toon gezet voor een informele camaraderie ('Bedankt Kees, het was fantastisch!') die de laatste tijd in bredere kring school lijkt te maken. De familiepagina's van met na-

Jonge mensen constateren dat AIDS zeer concreet dodelijke slachtoffers in hun directe omgeving maakt. Het tast hun gevoel van onvergankelijkheid aan.

belooft. Aan het eind van de bloedigste eeuw uit haar geschiedenis lijkt de mensheid wat dit betreft hemelsbreed niet veel verder dan aan het begin. Alle civilisatietheorieën, vooruitgangseuforieën en nucleaire ontwapeningsafspraken ten spijt.
Het ligt voor de hand dat de door Wouters gesignaleerde bravoure meer bij een jongere levensfase past dan bij de oude dag. Toch illustreren zijn bevindingen een belangwekkende ontwikkeling, namelijk dat de nabijheid van de dood eerder in de levensloop voelbaar wordt. Dat sprak in vredestijd en bij afwezigheid van terreur, hongersnood, epidemieën of natuurrampen tot voor kort niet zo vanzelf.

De verandering heeft naar alle waarschijnlijkheid te maken met de ziekte Aids en de aantasting van het gevoel van onvergankelijkheid, dat in onze cultuur de eerste levenshelft eigen is. Jonge mensen constateren dat Aids, anders dan de atoomoorlog die niet kwam, zeer concreet dodelijke slachtoffers in hun directe omgeving maakt. Hierdoor dringt het *hodie mihi, cras tibi* plotseling scherp in hun bewustzijn door. Sinds de loopgraven in de Eerste Wereldoorlog en de Holocaust in de Tweede, is massaal sterven van mensen in de volheid van het leven voor de westeuro-

me landelijke dagbladen nemen steeds meer het karakter aan van een groetenprogramma op de radio of van een tv-kwis, waarbij de vaak slechts met de voornaam genoemde overledene nog eens joviaal op de schouder wordt geslagen ('Moniek, je was een kanjer').
Terwijl hier sprake is van een verbale informalisering, maakt de publiekelijk erkende noodzaak tot „veilig vrijen" de samenleving juist formeler met betrekking tot sociaal gedrag in het algemeen. Ten aanzien van onderwerpen als seksuele intimidatie, (passief) roken, gebruik van drugs en alcohol, vet eten, gebrek aan lichaamsbeweging en *last but not least* milieuvervuiling op elke gewenste schaal, daalt het tolerantieniveau in de media en de sociale conversatie. Op de achtergrond menen sommigen een suspect politiek motief te ontwaren: behoudt, met het stijgen van de kosten der gezondheidszorg, een Nederlander die riskant leeft wel evenveel recht op medische hulp als de landgenoot wiens omgang met het leven meer op die van de egeltjes lijkt?

Onder het voorwendsel van noodzakelijke kostenbeheersing koketteert de overheid met een preventief gezondheidsbeleid, dat riskant levensgedrag en uiteindelijk elke ziekte criminaliseert. Door het individu van jongsaf te programmeren in „een chronologisch gestuurd en bureaucratisch gereguleerd levensloonmodel" [7]), bevordert zij – men mag veronderstellen ongewild – het netjes in de pas lopen. Bepaalde politici zouden er nochtans brood in kunnen zien, zulke nivelleringsprocessen te manipuleren en wel volgens het aloude zuilenprincipe: van de wieg tot het graf.
Kansloos? Eerlijk gezegd zie ik de contouren nog niet opdoemen van de postmoderne kosmopoliet, die naast zijn of haar dagelijkse dosis cocaïne in een platina doosje de gifpil op zak heeft voor het geval dát. De trammelantvrezende burger zal zich, zolang de markteconomie en de beeldvorming in reclame en tv-series het model in grote trekken ondersteunen, aan de programmering van hogerhand conformeren. Daarmee blijft de Nederlander ook in de toekomst rondhangen in de periferie van het traditionele, moeizame sterfklimaat.

Nog altijd antwoordt, zo wees onlangs een landelijke enquête uit, tussen de 70 en 80 procent van de Nederlanders van 18 jaar en ouder bevestigend op de vraag „Gelooft u in (een) God of hogere macht?". Vraagt men dan dóór naar de inhoud van die bevestiging, dan komen – naar bij soortgelijk onderzoek eerder bleek – de meesten niet verder dan: „Het kan toch met dit leven niet helemaal afgelopen zijn" of „Iemand moet toch al die sterren, de zon, de maan, de aarde, de mens, het pimpelmeesje gemaakt hebben". Blijkens dezelfde opiniepeiling krijgt in de categorie 65 en ouder – in antwoord op de vraag: „Welk rapportcijfer geeft u aan uw leven?" – bijna tweederde van zichzelf een cijfer van zes tot acht en een kwart zelfs een negen of tien.
Geen wonder dat bij een dergelijke collectieve tevredenheid over het bestaan – zijn wij in dit landje niet allen elkanders oppassende klasgenoten? – de uitvaartondernemers dagelijks met kist en al tegen het doodstaboe opbotsen. Al te vaak staat de familie dan met een mond vol tanden bij

de vraag, of de overledene begraven of gecremeerd wilde worden. Het taboe is bovendien springlevend op plaatsen waar je langzamerhand zou mogen verwachten dat men het langs professionele weg verwijderd had, zowel in de zieken- en bejaardenhuizen als in de individuele medische praktijk.

Zo stuiten wij onvermijdelijk op het politieke probleem van de euthanasie. Het CDA regeert in Nederland al meer dan zeventig jaar en dat betekent: geen glasnost voor hen die vrijwillig hun leven wensen te beëindigen. De hartekreet van de Leidse emiritus-hoogleraar Drion in NRC-Handelsblad van 19 oktober („Mijn ideaal is dat oude mensen die op zichzelf zijn aangewezen, naar een arts kunnen lopen om de middelen te verkrijgen waarmee zij op het moment dat hun dat zelf aangewezen voorkomt, een eind aan hun leven kunnen maken op een manier die voor zichzelf en voor hun omgeving aanvaardbaar is.") sterft weg in de woestijn der confessionele onbarmhartigheid. Houdt de rechtsgeleerde voet bij stuk, dan zal hij zichzelf als een aborteur een breinaald door het hart moeten steken of naar Amerikaans bestsellerrecept een plastic zak over het hoofd moeten trekken, na eerst een flacon slaappillen benevens een halve fles wodka te hebben geledigd.
Behalve adhesiebetuigingen, ontving Drion ook boze reacties die te kennen gaven, dat hij zijn asociale denkbeelden in het vervolg beter voor zich kan houden. Een

De collectieve strijd in de oorlog herhaalt zich op individueel niveau, wanneer het recht op een zelfgekozen levenseinde aan de orde komt

Cartoon Stefan Verwey. Uit: 'Waar zit de pijn precies?' Uitgeverij De Harmonie, Amsterdam.

vrouwelijke jurist slaat hem in een brief aan de krant om de oren: hij „schetst niet alleen een uiterst somber beeld van 'eenzame' ouderen, maar ook een uiterst somber beeld van onze maatschappij en samenleving". Deze brief vormt wel de ultieme manifestatie van een doodstaboe, omdat de schrijfster kans ziet het waarom van de discussie – het gegeven dat de door haar terloops nog van „aanzetten tot een strafbaar feit" betichte professor een keer moet sterven, maar hoe dan? – consequent buiten beschouwing te laten. (Bij mijzelf roept de verontwaardigde toon van dit soort reacties bovendien reminiscenties op aan die IKON-programma's van twee decennia geleden: van hetzelfde laken een mantelpak.)

Dezelfde Huib Drion heeft in het studentenverzet tijdens de Duitse bezetting met grote persoonlijke moed op de bres gestaan voor vrijheid en menselijke waardigheid. Nu de andere oever in zicht komt, zet hij zich opnieuw in voor de verdediging van hem dierbare waarden in het grensgebied tussen leven en dood. Ditmaal tegenover de eigen wettige overheid, die zich het recht aanmatigt voor ieder van haar „onderdanen" ongevraagd de eindbeslissing te nemen.

Het alternatief is dat je het zover niet laat komen. Dat vergt evenwel een andere dispositie. Ik kende iemand die drie pakjes sigaretten per dag rookte, maar die alle vermaningen gelaten over zich heen liet gaan onder het motto: „Het kan me niet verdommen. Ik ROOK!" Ook deze Nederlander, leeftijdgenoot van Drion, had actief deelgenomen aan het verzet tegen de Duitsers. Hij doorstond in de jaren 1940-'45 een reeks van gevaarvolle acties waaronder enkele spectaculaire ontsnappingen. Nadien, in de geordende burgermaatschappij, bleef hij altoos op zoek naar risico en gevaar. Sociaal prominent en een niet aflatende stimulans voor zijn omgeving, had hij zich willens en wetens voorgenomen ook de laatste vijand de loef af te steken.

Er speelde nog een ander element mee waar slechts een handvol ingewijden van af wist. In de sfeer van „conniventie" die de illegaliteit kenmerkte had hij met een bevriende medicus de afspraak gemaakt elkaar onder alle omstandigheden, op leven en dood, te zullen bijstaan. Niet zodra was de prognose „terminale longkanker" bij hem gemeld (hij was toen 57), of hij meldde zich bij het ziekenhuis waaraan de ander inmiddels als specialist verbonden was. Men stelde hem een kamer ter beschikking van waaruit hij gedurende een drietal dagen zijn zaken afdeed. Aan het eind daarvan ontving hij in de avonduren vrouw en kinderen. Nadat het bezoek klokslag elf uur afscheid had genomen, kwam de arts binnen. De patiënt stierf kort na middernacht.

In een oorlog staat het burgerlijke doodstaboe op de helling. Zou het toeval zijn dat deze onderling complementaire euthanasie-casussen allebei verwijzen naar verzetservaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog? Beide voorbeelden betreffen mensen die actief waren in de ondergrondse beweging en die uit diepe overtuiging geleerd hadden, tegenover een onderdrukkend regime het recht in eigen hand te nemen. De collectieve strijd van toen, een strijd voor vrijheid, herhaalt zich op individueel niveau, wanneer eindelijk het recht op een zelfgekozen levenseinde aan de orde komt. Niet iedereen beschikt dan nog over een „buddy" van weleer, bereid en in staat tot finale hulp, zoals in casus nr. 2 het geval was.

Een les uit de oorlog? „Vrijheid" scoort tegenwoordig bedroevend laag op de Nederlandse waardenschaal. „Gezondheid" staat bovenaan. Gezondheid of wat voor dit veelbegeerde goed doorgaat is tot koopwaar geworden. Misschien ook wel tot een beloning voor conformistisch gedrag in een *brave new world?* Anders gezegd: voor commerciële loyaliteit? De explosief groeiende klandizie van plastische chirurgen niet alleen in Amerika maar ook in Nederland, verraadt met wat voor illusies mensen in de jaren negentig graag leven. In G. J. Dröge's meesterlijke staaltjes van gefilmde portretkunst, de „society"-televisiereportages getiteld *Glamourland*, is in bijna iedere scène de vluchtigheid van het menselijk bestaan op een pijnlijke manier voelbaar, maar tegelijkertijd als onderwerp volstrekt uit den boze.

Nu de „vrije markteconomie" alom ter wereld lijkt te triomferen, past hier tot slot een profetisch citaat afkomstig van de socioloog Jean Ziegler: „Door de dood te verzwijgen, vernietigt het kapitalistische systeem de mens in zijn diepste wezen." [8] Zolang ons sterven als de tegenpool van „gezondheid" wordt beschouwd, staat het doodstaboe elke morgen gezond weer op. ■

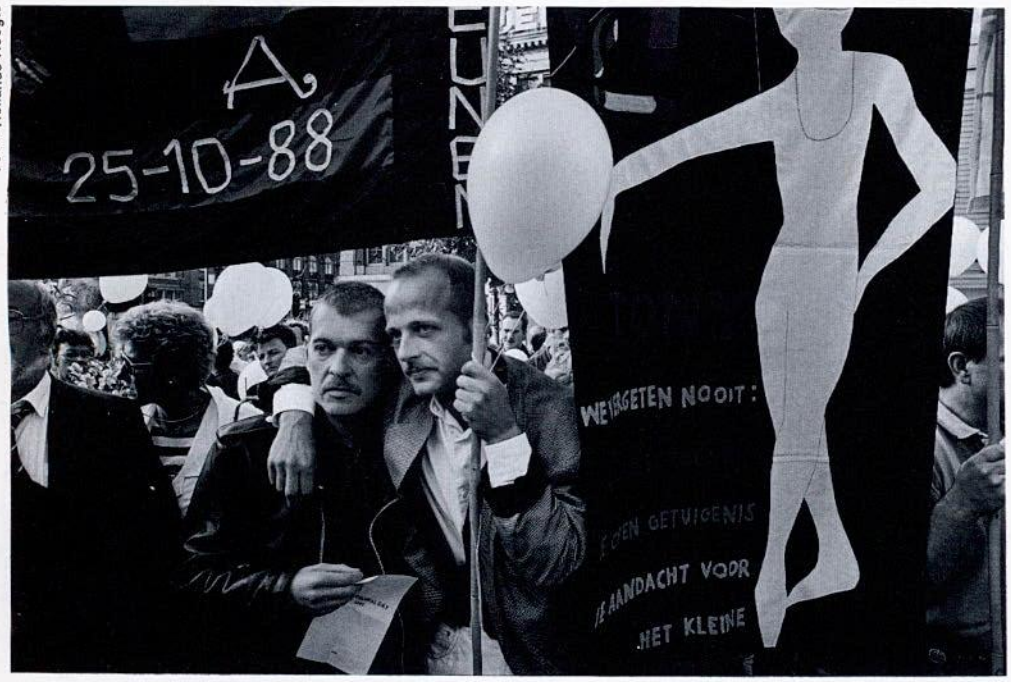

Foto: Hollands Hoogte

Zolang ons sterven als tegenpool van 'gezondheid' wordt beschouwd, staat het doodstaboe elke morgen gezond weer op.

1) Hofstede, P. *Tot onze diepe droefheid*, documentaire over de dood. Baarn 1970.
2) Idem. „De uitvinding van de dodelijke dood, een cultuursociologische verkenning" in H. van de Braak (red.), *De Dood Incognito*. Rotterdam 1979.
3) Telder, B. *Sterven... Waarom?* Over sterfelijkheid en onsterfelijkheid in bijbels licht. Kampen 1963.
4) Stilma, S. *Goedkoop troosten*. Kampen 1991.
5) Kapteyn, P. *Taboe, macht en moraal in Nederland*. Amsterdam 1980.
6) Wouters, C. 'Op leven en dood. Regulering van macht en emoties bij het levenseinde'. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg 16, nr. 3, 1989.
7) Baars J. 'Het regime van de klok'. *AST* jrg 18, nr. 2, 1991.
8) Ziegler J. *Les vivants et la mort, essai de sociologie*. Paris 1975.

Dr. Peter Hofstede is cultuursocioloog en publicist

(Ingezonden mededeling)

AVVL

Kennis is vrijheid

'Gids voor de uitvaart'. Meer dan 100 pagina's informatie die de weg wijst naar een persoonlijke, eigen vorm van de uitvaart. Alles over mogelijkheden, voorschriften en kosten. Objectief, helder geschreven, stijlvol geïllustreerd. 'De Gids voor de uitvaart': een nieuwe, niet-commerciële uitgave van uitvaartverzekeraar AVVL. Een boek dat rollen doorbreekt en grenzen verlegt. Want kennis... is vrijheid.

Maak f 27,- over op postbank 5 35 71 van AVVL, Diemen; vermeld op uw betaling 'Gids 2'. U ontvangt de 'Gids voor de uitvaart' (gebonden, harde kaft) per omgaande.

Foto: Rob Huibers

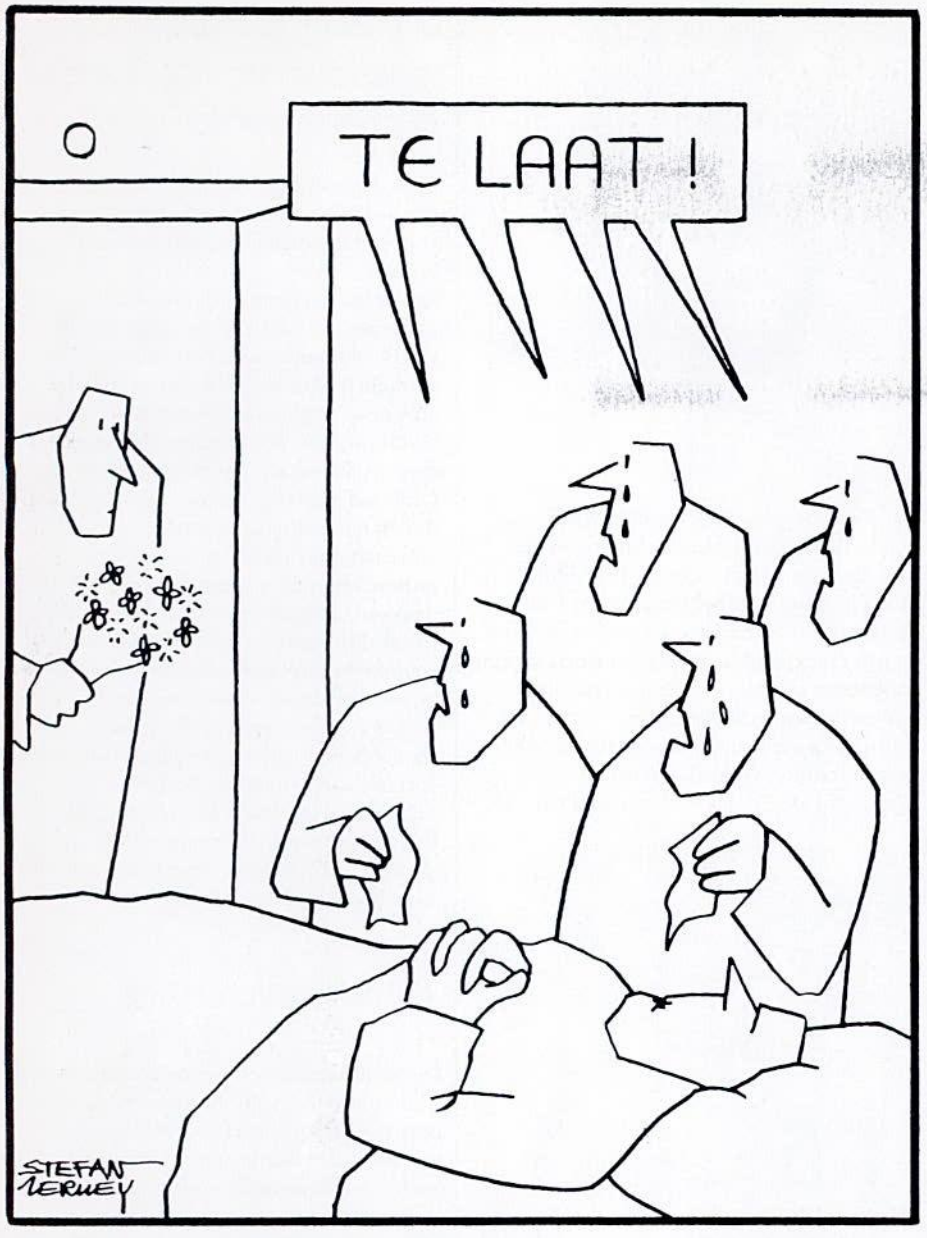

Als ik doodga
hoop ik dat je erbij bent
dat ik je aankijk
dat je mij aankijkt
en dat ik je hand nog voelen kan.

Dan zal ik rustig doodgaan
dan hoeft niemand verdrietig te zijn
dan ben ik gelukkig.

Remco Campert

Niet sterven na je dood

Al sinds jaren heb ik een donorcodicil. Zoals zo vaak had de aanschaf daarvan niet louter te maken met nobele motieven, jammer genoeg, maar met een boek. Op de toch al zo ontvankelijke leeftijd van twaalf jaar las ik namelijk op aanraden van mijn toenmalige liefde de geschriften van Edgar Allan Poe. En sindsdien heb ik nachtmerries, die minder aan het verdwijnen van de liefde dan aan de inhoud van die boeken te wijten zijn. Eén verhaal staat mij nog haarscherp, bijna letterlijk, voor de geest. Het handelde over een genootschap van mensen die bang waren om levend begraven te worden. Om hun angst te bezweren, hadden ze bij hun leven graftomben laten bouwen met ingenieuze electronische systemen die de nog levende 'dode' in staat stelden om van binnen uit het graf weer te openen. En natuurlijk ging daarbij van alles mis, wat gruwelijke passages over paniek en langzame verstikking opleverde.
Nou was ik voordien al niet erg gelukkig geweest in afgesloten ruimten, maar dat werd er na lezing van dit overigens prachtig geschreven werkje niet veel beter op. Onnodig dus om de angsten te beschrijven die mij overvielen als ik in latere jaren in de politiecellen terecht kwam waar mijn actiebereidheid mij veelvuldig bracht. En ook nu loop ik met grote liefde vijftien trappen in plaats van te wachten op de lift. Je blijft er gezond bij, maar een beetje maf is het natuurlijk wel. Dat donorcodicil kwam dus als geroepen. Want het is wat moeilijk om op te staan uit de dood als je hart of longen door een ander in gebruik zijn. Een hele opluchting.

Zoals de meeste mensen ben ik niet bang voor de dood om wat er daarna eventueel wel is, maar om wat er niet meer zal zijn. Leven bijvoorbeeld. Daar hang ik nogal aan en het is voor mij dan ook onvoorstelbaar om te denken over mijn eigen dood. Een totale afwezigheid van mijzelf, van ik die denkt over mijn dode zelf. Dat is toch een rare constructie.
Bij Marjan Berk las ik ooit het verhaal van een vrouw die bovenop een wolk met genoegen haar eigen begrafenis beziet en ik moet zeggen, dat lijkt me wel wat. Anders heb je er zo weinig aan, vind ik. Misschien schrijf ik daarom ook wel zo veel. Om tenminste nog iets terug te kunnen zeggen als mensen na mijn verdwijnen allerlei gedachtes, herinneringen en meningen over me hebben. En zo staat een heel leven toch eigenlijk in het kader van dat ene: niet sterven na je dood.

Ingeborg van Teeseling

Leven in fasen

Over de dood denk ik eigenlijk heel weinig na. Ik vind het niet zinvol om me daar mee bezig te houden. Alleen in bijzondere situaties. Dat zijn situaties waarbij je er gewoon even niet omheen kunt en je eenvoudigweg wordt geconfronteerd met je sterfelijkheid.
Jaren geleden heb ik eens een hersenvliesontsteking had en later is er een keer een kwaadaardig gezwel in mijn lijf gevonden. Gelukkig is dat allemaal weer goed gekomen, maar ik kan me mijn gedachten gedurende die perioden nog wel herinneren. Natuurlijk schrik je. Het vreemde is echter dat ik ook zoiets had van: er valt een last van mijn schouders. Je móet niets meer. Veel van wat zo belangrijk leek, is opeens van geen betekenis. Zo'n situatie brengt op dat moment een grote vereenvoudiging aan in je leven. Maar als je weer beter wordt, pik je de 'oude' draad vanzelf weer op.

Ik moet opeens aan mijn moeder denken, met name aan de tijd dat ze in het bejaardentehuis woonde. Mijn moeder had een ongekende optimistische en heldere kijk op het leven. Ze zag het leven in fases. Zo had je een fase van opgroeien, studeren, gezin, maar ook van oud zijn. Ze vond dat elke fase zo z'n charmes had. Ook toen ze krom was van de reumatiek en moeite kreeg met het vinden van de woorden waarmee ze iets wilde zeggen, verzekerde ze mij dat ook die periode van haar leven veel boeiends had. Ook in deze laatste fase van haar leven was ze een tevreden mens. Dat heeft indruk op me gemaakt.
Ik bekijk de zaken, zeker wat dit onderwerp betreft, graag op de manier die mijn moeder aangaf. Op dit moment bevind ik me in een fase waarin ik probeer mijn leven zo goed als ik kan, af te ronden.

Over de manier waarop ik zal sterven, kan ik me ook nauwelijks iets voorstellen. En als je me vraagt hoe ik me voorbereid op de dood, ben ik van mening dat je je hier niet op kúnt voorbereiden. Ik heb trouwens wel een euthanasieverklaring getekend. Ik hoef niet zo nodig kunstmatig in leven gehouden te worden. Als het dan uiteindelijk toch zo ver komt en ik nog de kans heb om te kiezen tussen een crematie of een begrafenis, dan wil ik dat wat het meest milieuvriendelijk is...

Jan Glastra van Loon

Jan Glastra van Loon is voorzitter van het HV

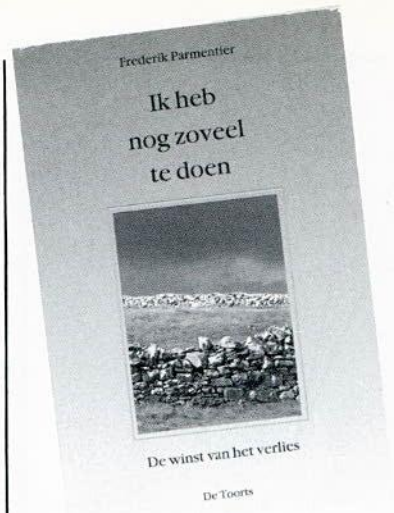

In 'Ik heb nog zoveel te doen' beschrijft Frederik Parmentier het ziekteproces van zijn pleegzoon Boris. Op z'n 17de blijkt Boris botkanker te hebben. Op z'n 18de sterft hij aan deze ziekte. Lezend in het boek wordt duidelijk dat zowel voor Boris als zijn moeder en zijn pleegvader de tussenliggende tijd een groeiproces is. Een tijd waarin ze het alle drie zwaar krijgen te voorduren. Maar ook innerlijker veel rijker worden.
Uitgeverij De Toorts in Haarlem. Prijs f 35,-

Het Landelijk Steunpunt Rouwbegeleiding in Utrecht geeft een 'Gids na een overlijden' uit. Het is een praktische handleiding bij alle zakelijke beslissingen die genomen moeten worden en bij het verwerking van de emoties na het overlijden van een dierbare. Met veel adressen en aanbevolen literatuur.
Tel.nr. van de LSR: 030-343868.

U kunt dit speciale winternummer nog bestellen of laten toezenden

Als u denkt dat dit speciale winternummer van de Humanist ook heel interessant is voor een familielid, vriend(in), buur of kennis
kunt u hem of haar dit nummer laten toesturen. Maak f 4,50 over op giro 58 van de Humanistische Pers te Utrecht en vermeld heel duidelijk naam en volledig adres van degene aan wie u een exemplaar wilt toesturen. Wij zorgen er dan voor dat diegene dit nummer over Het Sterven & De Dood ontvangt met een kaartje erbij dat dit namens u is verstuurd.
U kunt natuurlijk zelf ook een extra nummer bestellen of een meervoud daarvan - zo lang de voorraad strekt. Maak dan evenzoveel keer f 4,50 over als u aantal exemplaren wilt hebben. (Dus bijvoorbeeld voor drie exemplaren: 3 x f 4,50 = f 13,50 gireren). Wel graag duidelijk vermelden exemplaren van dit speciale winternummer besteld. Wij zenden u de nummers zo snel mogelijk toe. In de maanden december 1991 en januari 1992 is dit nummer trouwens ook in de boekhandel te koop.

Euthanasieverklaring

De Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVvVE) heeft een verklaring opgesteld waarin heel zorgvuldig is geformuleerd dat de betrokkene aan een zachte, snelle dood de voorkeur geeft boven een zwaarlijdend voortleven. Deze euthanasieverklaring is verkrijgbaar bij de vereniging. Daarvoor moet u dan trouwens wel eerst lid worden voor minimaal f 20,- per jaar. De verklaring kost f 12,50.
Het adres van de NVvVE is: Postbus 5331, 1007 AH in Amsterdam. Telefoonnummer: 020-6793561.

(Ingezonden mededeling)

Zand erover?

SCHORER

Nabestaanden vertellen hoe ze het afscheid van de overledene naar eigen inzicht en met creativiteit organiseerden.
Beschouwende hoofdstukken over hoe we met verdriet omgaan, hoe we tegen de dood aankijken en de begrafenisindustrie.
Met handleiding voor het regelen van een begrafenis.
3e herziene druk. 184 p.
f 29,50
Marjan Sax, Knaar Visser en Marjo Boer

Boekenfonds SCHORER - Verkrijgbaar in de boekhandel

Bewoners van achterstandswijken steeds eerder dood

Mensen in achterstandswijken in de grote steden gaan steeds vroeger dood. Dit blijkt uit epidemiologisch onderzoek van de GGD in Rotterdam. Deze eerdere sterfte staat in contrast met de algemene tendens dat mensen juist ouder worden. Het is een symptoom dat niet alleen individuen in de marge van de samenleving terechtkomen, maar ook complete buurten.

Deze waarschuwing liet de directeur van de Rotterdamse GGD, prof. E. Roscam Abbing onlangs horen. Hij verwees daarbij ook naar Amsterdams onderzoek waaruit is gebleken dat de ingrijpende stadsvernieuwing de afgelopen tien jaar de grote gezondheidsverschillen tussen buurten niet heeft verkleind.

Roscam Abbing verwees naar de uitlatingen van de Zweedse hoogleraar Therborn, die onlangs zei dat de Nederlandse aanpak van werkloosheid ertoe leidt dat de werklozen in stedelijke getto's verpauperen. „Ofschoon dit beeld nogal kras is, gegeven de huidige Nederlandse verhoudingen, signaleert hij daarmee toch een bedenkelijke trend."

Zo'n isolement kan worden versterkt door plannen zoals in Rotterdam om aan de Maas een wijk neer te zetten voor grote, dure kantoren en dure woningen. „Het psychologisch effect van de schitterende torens aan de Maas op de mensen in de niet welvarende buurten: een gevoel van groeiende afstand, mag niet onderschat worden. Werklozen, al dan niet uit minderheidsgroepen, (bejaarde) mensen met een minimum-inkomen zullen veel moeite hebben al die nieuwe praal in schril contrast met hun eigen omstandigheden te begrijpen."

Roscam vreest dat het selectieproces, dat volgens hem de belangrijkste oorzaak is voor het ontstaan van marginale groepen, steeds verder zal gaan. „De oude standsverschillen hebben afgedaan. Ideeën over het nut van mensen krijgen nu de overhand. De samenleving is driftig aan het selecteren. Dit leidt niet zozeer tot nieuwe klassen, als wel tot uitstoting van een groep minder bruikbaar geachte mensen.

Voor de toekomst moet men een verdere verscherping van de maatschappelijke selectie vrezen. Bedrijfsleven en overheid zijn gebiologeerd door doelmatigheidsbevordering. Verzekeraars zullen in toenemende mate hun risico's proberen te bepalen. Nieuwe diagnostische mogelijkheden, zoals op het gebied van de genetica kunnen de verhoudingen verder aanscherpen. De voortgaande selectie zet de solidariteit onder druk. Daarbij ontstaat niet een nieuwe sociale piramide met vele lagen, maar eerder een opdeling met enerzijds een grote groep overwegend werkende mensen met hun partners en kinderen, en anderzijds een kleinere groep, gemarginaliseerde mensen zonder werk, met een minimum-inkomen, dikwijls behorend tot culturele minderheden, soms aan de drugs verslaafd en de groep geïsoleerd geraakte bejaarden. Een vermindering van de marginalisatie is zonder extra inspanningen zeker niet te verwachten," aldus Roscam Abbing.

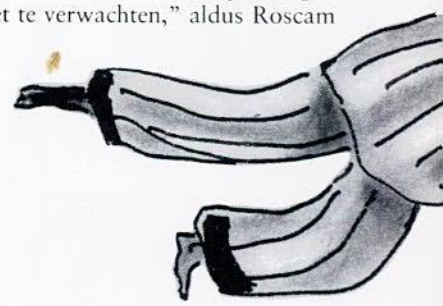

Humanistisch geestelijk raadsman Frits de Hesse:

Troost bestaat alleen als degene die lijdt het zo ervaart

door Mieke Julien

foto's: Chris Pennarts

Veel mensen willen iemand die verdriet heeft, troosten door hem of haar op te beuren, te bemoedigen of een hart onder de riem te steken. 'Er is nog zoveel goeds in het leven,' hoor je dan. Maar soms zijn mensen ontroostbaar. En is het enige wat je kunt doen, een bakkie troost inschenken.
Mieke Julien sprak hierover met Frits de Hesse die als humanistisch geestelijk raadsman in een verzorgingstehuis en in een ziekenhuis vaak werkt op het snijvlak van leven en dood. Hij is geen trooster van beroep maar helpt mensen greep te krijgen op hun verdriet.

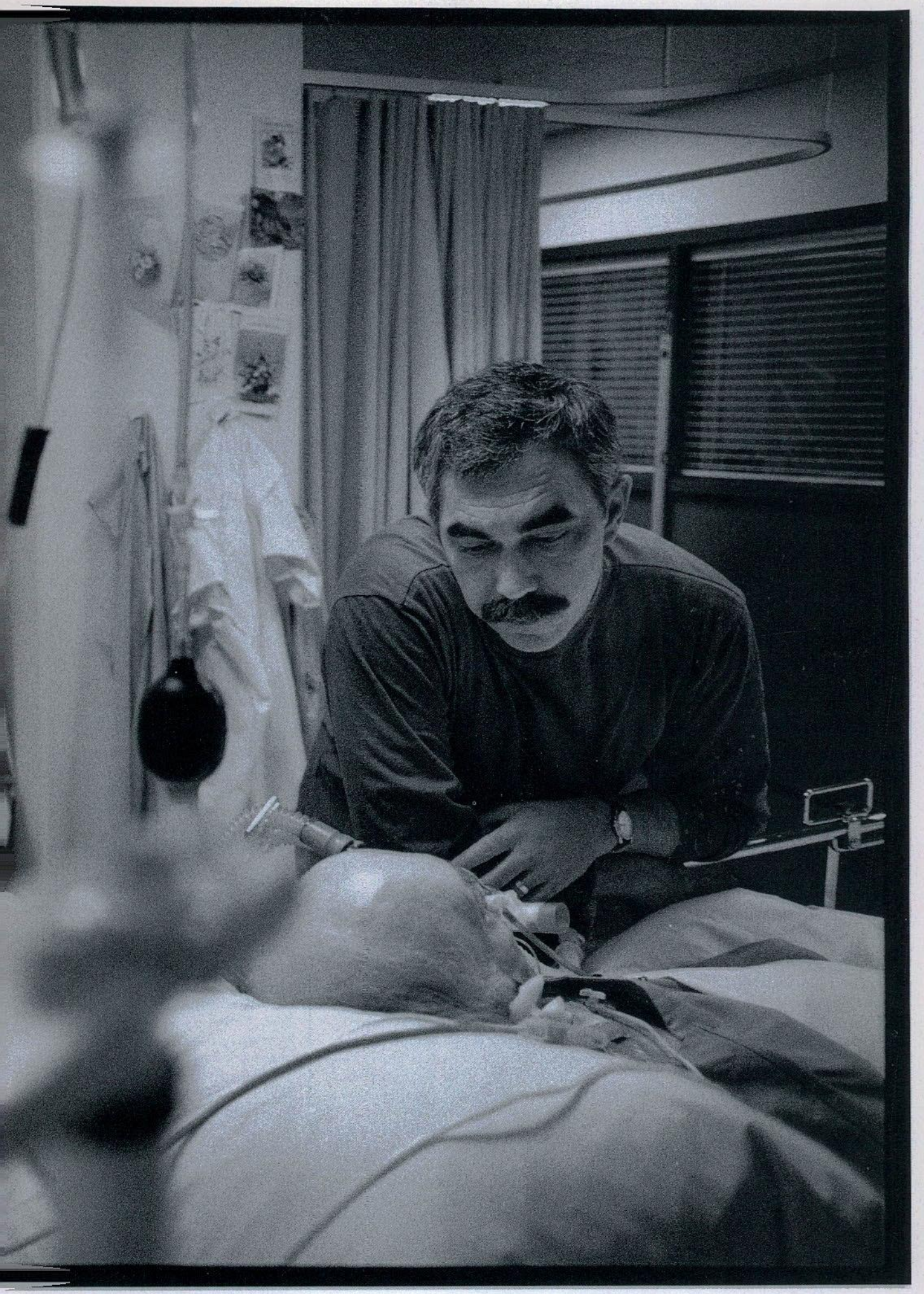

De pijlen met 'geestelijke verzorgers' brengen me naar de tweede verdieping van het moderne streekziekenhuis Het Twenteborg in Almelo. Op de afdeling geestelijke verzorging werkt Frits de Hesse, humanistisch raadsman, sinds 1984 samen met katholieke en protestantse geestelijken. Zij hebben het ziekenhuis onderling verdeeld. Ieder heeft een of meerdere eigen afdelingen, waar hij verantwoordelijk is voor de geestelijke verzorging van patiënten. Frits de Hesse heeft de intensive care en de longafdeling onder zijn hoede. De titels van de boeken op zijn kamer geven al een indicatie waar hij mee bezig is. 'Medisch ethische kwesties, De zin van het ziek zijn, Op weg naar herstel, Begeleiden van sterven.' Naast zijn werk in het ziekenhuis vervult hij ook de functie van geestelijk verzorger in een verzorgingstehuis.

Kun je aangeven wat het verschil is tussen je werk in het ziekenhuis en het verzorgingstehuis?

'In het verzorgingstehuis zitten ouderen met een gemiddelde leeftijd van 85 jaar. En mensen zijn daar ook langere tijd. Hier in het ziekenhuis tref je, naast hele oude mensen, ook hele jonge mensen aan. En er wordt naar gestreefd om de opnameduur zo kort mogelijk te houden. Dat maakt voor de praktijk van het werk veel uit. De problematiek die je in het verzorgingstehuis tegenkomt is een andere dan in het ziekenhuis. Dat merk je het duidelijkst bij sterven. In het verzorgingshuis is de dood heel regelmatig aanwezig.

Oudere mensen zijn vaak bezig met afscheid nemen van dingen, van de seizoenen, van hun kleinkinderen. Ze groeien langzaam naar de dood toe. Zeker als ouderen minder mobiel worden, slechter horen, slechter zien, minder makkelijk hun sociale contacten kunnen onderhouden, wordt hun wereld kleiner, is als het ware aan het uitdoven. En het sterven kan daarin heel goed zijn.'

Maar is het zo dat oude mensen makkelijker dood gaan?

'Vaak wel, maar niet altijd. Kijk, oude mensen zijn geen soort. Het zijn ook individuen. Maar je maakt in het verzorgingshuis vaker mee dat je denkt: fijn, dat iemand is doodgegaan. En dat iedereen in de omgeving van zo iemand, de kinderen, kleinkinderen en de verzorgers, ook zo reageert. Dat men iemand gunt dat de dood gekomen is, want leven kan heel zwaar zijn voor mensen in een verzorgingshuis. Dat wil overigens niet zeggen dat de dood altijd welkom is. Ik kende een vrouw, die altijd voor het potje thuis gezorgd had naast haar eigen carrière. Dat was niet de eerste de beste. Die vrouw kreeg een beroerte en kon opeens bijna niets meer. Ze vocht met die afhankelijkheid, maar voordat ze was uitgestreden, ging ze dood en dat vond ik vreselijk jammer.'

Sterven is leven met de gedachte dat het binnenkort voorbij is. Dat is het besef dat je alles voor het laatst doet.

En in het ziekenhuis?

'Dat is een hele andere situatie. Ik werk op de intensive care, die bol staat van de techniek en erop is gericht om iemand te behouden, voor de dood weg te slepen. De patiënt is vaak in coma of wordt kunstmatig in slaap gehouden. Die is zich dus van weinig bewust, maar de familie daarentegen ervaart een ramp. Dat is een wereld van verschil, vergeleken met het verzorgingstehuis. Ik werk ook op de longafdeling en dat is wéér anders. Daar heb je eigenlijk twee soorten patiënten, de carapatiënten die als het ware een knipkaart hebben. Die komen hier regelmatig terug om bij te komen, een beetje lucht te happen. Vaak strekt zich dat uit over vele jaren en zie je dat iemand zich mentaal aan het voorbereiden is op het einde. De aanvallen van benauwdheid zijn soms zo heftig, dat iemand bij opname verzucht: ik wil niet meer. En de andere patiënten op de longafdeling zijn kankerpatiënten. Kanker komt vaak uit de lucht vallen en die patiënten worden dus plotseling met eigen eindigheid geconfronteerd.'

Komt het wel eens voor dat gelovige mensen jou niet willen als geestelijk raadsman?

'We laten mensen altijd de keuze. Als ze een voorkeur voor een andere geestelijke verzorger hebben, kunnen ze dat aangeven, maar dat gebeurt heel weinig. De levensbeschouwelijke achtergrond blijkt niet zo'n rol te spelen. Kijk, de patiënt ligt op zijn rug naar het plafond te kijken en gaat nadenken. Je bevindt je tussen hoop en vrees. En er komen allemaal mensen aan je bed en die vragen je het hemd van je lijf: welke bloedgroep heb je en ben je lid van een kruisvereniging. Dan komt er zomaar iemand binnen met een karretje en die gaat bloed prikken. Als er dan iemand aan je bed komt zitten, die niets wil behandelen, maar alleen maar wil luisteren, dan maakt het de meeste patiënten niets uit of het een RK pastor is, een dominee of een humanist. Dan gaat het om die mens die luistert die je helpt door vragen te stellen.'

Er wordt vaak gezegd dat gelovige mensen makkelijker met de dood kunnen omgaan, omdat zij een God hebben, een hiernamaals. Is dat ook jouw ervaring?

'Nee. Dat is een dooddoener. Het is veel eerder zo dat mensen sterven zoals ze geleefd hebben. Als mensen krampachtig leven, steeds weer op safe spelen - en daar wordt het geloof soms ook voor gebruikt - dan is sterven moeilijker. Als je het leven kan zien als een avontuur, accepteert dat je niet weet wat er straks gebeurt en beseft dat de eeuwigheid nu begint, dat alles wat je nu doet niet meer te veranderen is, dan ontwikkel je een levenshouding die beter toerust om de dood in je leven op te nemen. Sterven is leven met de verwachting dat het binnenkort voorbij is. Dat is het besef dat je alles voor het laatst doet. Dat je nu voor de laatste keer dit seizoen meemaakt. Dat dit de laatste keren zijn dat je de mensen van wie je houdt, ziet, spreekt, aanraakt. Dat je werk afgelopen is. Met andere woorden, dat alles dat van waarde is de revue passeert en dat je weer opnieuw, gedwongen door het sterven, moet bekijken. Waardoor je opnieuw gaat zoeken wat nou eigenlijk van belang is. Dat is een levensdaad. Daar ligt in mijn werk ook de nadruk op. Sterven is iets wat levenden doen.'

Soms zeg je heel weinig of niets, omdat het niet het moment is om woorden te gebruiken. Het enige wat je dan kunt doen is een kopje koffie geven, een bakkie troost!

Begeleid je ook familieleden?

'Ja, en dat is niet gemakkelijk. Bij de familie begint het rouwproces vaak als de patiënt overleden is. Die processen lopen niet synchroon. De stervende is vaak al bezig om afscheid te nemen en zijn eigen levenseinde te aanvaarden, terwijl de familieleden er nog niet aan willen. Ik zal je een voorbeeld geven. Een tijdje geleden werd me gevraagd of ik bij een patiënt wilde komen die zo ziek was dat hij binnen afzienbare tijd dood zou gaan. Hij was heel lastig voor de verpleging en die kon met zijn moeilijke gedrag niet uit de voeten. Ik ben naar die man toe gegaan tijdens het bezoekuur, toen zijn vrouw er was. Ik heb kennis gemaakt en verteld waarom ik kwam. Toen kreeg ik het hele verhaal. Ze waren ontzettend boos over alles wat er

fout en onterecht was gebeurd. Ze hadden kritiek op artsen en verpleegkundigen. En op een gegeven moment zei de man: als ik een mes had, zou ik er een einde aan maken. Dat beeld van dat mes paste helemaal niet bij die man. Dat viel me op. Ik heb dat gesprek toen afgesloten en voorgesteld om met hen beiden apart nog een keer te praten. Toen ik met de man alleen was, kwam ik terug op dat mes en vroeg: heeft dat mes iets met boosheid te maken? Bent u boos omdat er een einde aan uw leven komt, terwijl u er zelf de hand niet in hebt? Ja, zei hij, in die richting moet u het zoeken. Ik heb toen met hem gesproken over zijn einde en in hoeverre hij dat kon accepteren. Hij bleek de laatste tijd zijn einde te kunnen aanvaarden, maar zijn vrouw was nog steeds boos over alles wat er was gebeurd. Dus had zij met hem een soort deal gesloten om samen boos te zijn tegen de rest van de wereld. Toen sprak ik met zijn vrouw en die zei: ik probeer naast mijn man te staan en ik laat hem niet alleen. Ik wees haar erop dat hij ergens anders alleen mee was dan met zijn boosheid. Dat hij alleen stond met zijn gedachten over de dood. Dat was de sleutel voor het slot. Daarna waren die twee met elkaar aan de praat over wat hen bezig hield en niet meer samen boos op anderen. Zo zie je dat familieleden een ander proces doormaken dan de stervende en het is moeilijk om beide processen tegelijk te begeleiden en bij elkaar te brengen.

Soms krijg ik een contact met een stervende, dat intiemer is dan tussen de stervende en de familie. Een tijdje geleden ontmoette ik een man hier in het ziekenhuis, die voor zijn gezin gesloten en dominant was, maar tegenover mij was hij opengegaan. Op een keer ging ik tijdens het bezoekuur bij hem langs en de gezinsleden zaten om hem heen. Zij zagen toen dat ik een aparte positie innam voor hem en dan is het moeilijk om recht te doen aan iedereen.'

Zijn familieleden dan niet jaloers, omdat jij juist in de laatste fase van een leven een beter contact met iemand hebt, dan zij hebben?

'Ja, dat gebeurt, maar meestal lukt het me om dat in goede banen te leiden. Het komt ook voor dat de familie me vraagt om de uitvaart te doen, een hele eer vind ik dat. Natuurlijk overleg ik dan met de familie over wat ik ga zeggen tijdens de toespraak.

Ik wil niet alleen mijn eigen verhaal vertellen. Ik leg er de nadruk op dat ik maar kort contact heb gehad en dat de familie iemand veel langer heeft gekend. Ik moet er niet alleen staan, maar vooral ook namens de familie.'

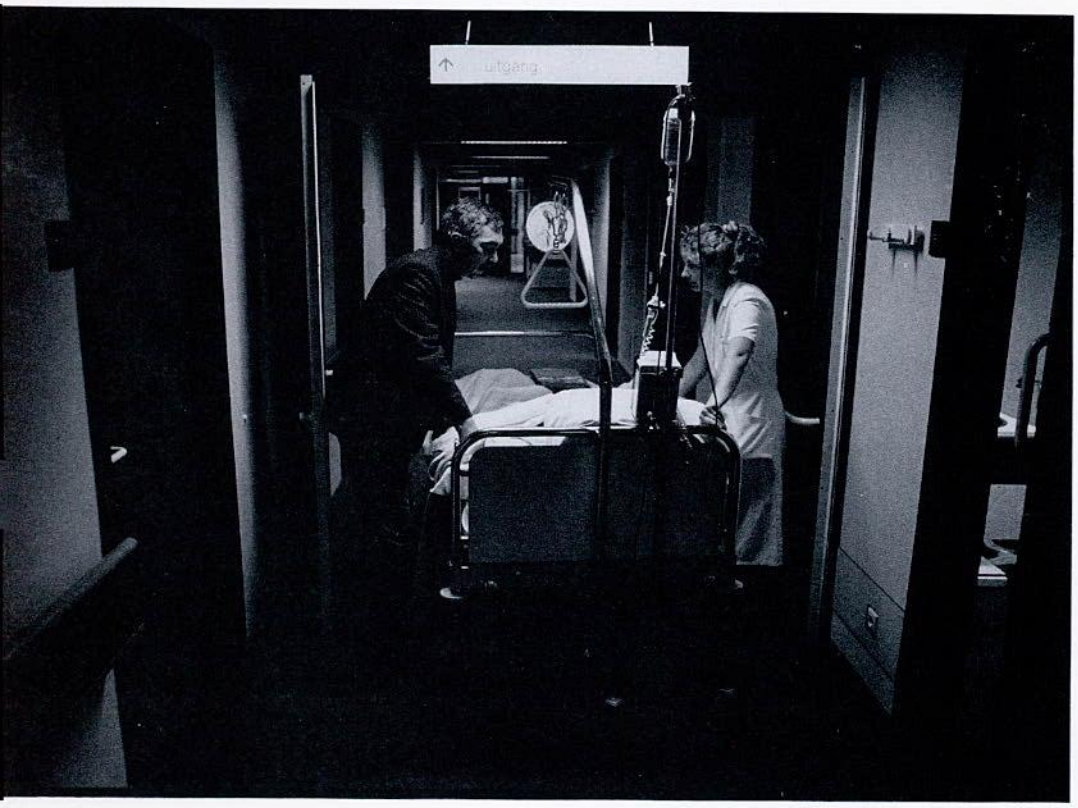

Wat is voor jou de kern van je werk? Is dat troost geven?

'Ik sta vijandig tegenover het woord troost. Troost is in de eerste plaats een onduidelijk woord, het is te ruim. Als mensen een ramp overkomt, hebben ze een vernauwd bewustzijn en zoeken letterlijk steun, houvast. Dat kan je nog geen troost noemen. Over troost kan je pas spreken als de ontzetting voorbij is. Op de intensive care bijvoorbeeld vang ik familieleden letterlijk op. De volgende stap is informatie geven, uitleggen. Daarna vraag ik naar wat ze denken, hopen en vrezen. Vaak loop ik met hen mee naar het bed, want mensen ervaren een hoge drempel bij een intensive care. Ze weten niet wat ze moeten doen als ze bij het bed staan. Vaak is hun geliefde in coma of wordt kunstmatig in slaap gehouden. Ze voelen zich onmachtig en staan er met lege handen, geïmponeerd door de machinerie die er rondom hun geliefde staat. Ze kijken vaker naar de slangen en de buizen dan naar het hoofd, het gelaat. Een tijdje geleden zag ik een man staan bij zijn vrouw. Zijn vrouw had een kind gebaard en was daarna in coma geraakt. Hij stond daar met een warme jas aan te zweten, volkomen ontredderd. Ik zei: man, je staat vreselijk te zweten, geef je jas maar. Dat was de eerste stap. Daarna heb ik benoemd wat hij voelde: je wilt wat tegen haar zeggen, maar je weet niet wat en je bent bang dat ze je niet hoort. Ja, zei hij, de verpleegkundigen zeiden dat ik tegen haar moet praten, maar wat moet ik in hemelsnaam zeggen? Nou, zei ik, vertel haar hoe het met het kind gaat. Toen heb ik het gordijn dicht gedaan en heeft hij tegen zijn vrouw gesproken. Na een tijdje kwam hij achter het gordijn vandaan met tranen in zijn ogen en ben ik met hem meegelopen en heb ik koffie voor hem ingeschonken. Soms zeg je ook heel weinig of niets, omdat het niet het moment is om woorden te gebruiken. Iemand zit dan nog zo vol en is bezig om alles op een rijtje te krijgen. Het enige wat je dan kan doen is een kopje koffie geven, een bakkie troost! Er wordt verschrikkelijk veel koffie gedronken in de gezondheidszorg.

Het tweede bezwaar dat ik tegen het woord troost heb, is dat ik het zo'n christelijk woord vind. We leven in een christelijke cultuur en daar heb ik als humanist voortdurend mee te maken. Voor een aantal christenen zit er troost in de gedachte

Lijden is zinloos. Lijden kan wel positief uitpakken, maar het is iets wat in principe moet worden vermeden.

dat lijden goed is, niet voor niets. Dat God het zo beschikt heeft. Ik vind het eng als ik mensen in aanbidding zie kijken naar een kruis waar Christus aan hangt, naar zo'n lijdende mens. Ik vind dat eng in de zin van griezelig, maar ook in de zin van verengd. Als humanist meen ik dat die christenen over de bedoeling van Christus zijn heen geschoten. Want dat lijden is er wel in de wereld, maar dat kan je niet goedpraten. Ook niet vanuit een geloof. Ik heb les gegeven aan verpleegkundigen en stelde hen altijd de vraag: wat is de zin van het lijden?'

Wat is de zin van het lijden volgens jou?

'Lijden is zinloos. Lijden kan wel positief uitpakken, maar het is iets wat in principe moet worden vermeden. Als je een ander ziet lijden, moet je diegene helpen. Het gaat erom het lijden te verminderen. En niet zeggen dat lijden goed is en dat je daar beter van wordt. Dat is vaak de troost die wordt gegeven. Dat vind ik inhumaan. Lijden kan zo diep zijn dat mensen er stuk aan gaan. Dan kan je alleen maar naast iemand gaan zitten en je mond houden. En in ieder geval niet de ander de boodschap geven dat dat lijden aanvaard moet worden.

Troost is vaak ook zo doenerig. Iemand heeft verdriet, dus moet ik mijn arm om iemand heen slaan. Maar soms kan je een tik krijgen als je dat doet. Dat iemand zegt: dat wil ik niet, laat me toch. Als een vrouw een dood kind baart en een ander wil haar troosten met de opmerking dat ze nog jong is en wel weer een ander kind kan krijgen, is dat haast een belediging. Die ander wil troosten, voelt zich verplicht om troost te bieden, terwijl ze op dat moment ontroostbaar is. Dat zou je moeten accepteren. Troost bestaat alleen maar als degene die lijdt het als troost ervaart. Ik mag blij zijn als ik mijn werk zo goed doe, dat een ander door het een of ander wat ik doe of zeg, troost vindt. Ik kan me bijvoorbeeld een man herinneren, die opgenomen werd in het verzorgingshuis. Een hele levendige man, die voortdurend geintjes maakte en andere bewoners op de hak nam. Hij had vroeger veel gefotografeerd, nog op de ouderwetse manier met glasplaten en toen kreeg hij kanker en zou dood gaan, en dat wist hij ook. In het begin was hij nog heel levendig, maar later werd hij stiller en stiller. Toen hebben we gesproken over doodgaan. Het was herfst en we keken naar buiten en zagen de zon ondergaan. We spraken over sterven in termen van fotografie, dat er zo weinig licht was, dat de gevoelige plaat niets meer kon ontvangen en dat er geen beeld meer op kwam. Hij bleek daar troost in te vinden, voelde zich verdrietig, maar mocht van zichzelf nu doodgaan. Troost is pas troost als het als zodanig wordt ervaren. Je geeft mensen geen troost, zij zoeken troost.'

Als een vrouw een dood kind baart en een ander wil haar troosten met de opmerking dat ze nog jong is en wel weer een ander kind kan krijgen, is dat haast een belediging.

Maar als je mensen geen troost geeft, wat doe je dan?

'Het verdriet wat iemand heeft, heeft te maken met blutsen en deuken van vroeger, met de idealen die iemand heeft, met de verwachtingen, de onuitgesproken hoop. Veel mensen verzuipen in dat verdriet, het is voor hun idee allesomvattend. Zij kunnen er niet meer objectief tegenaan kijken en dus ook geen keuzes maken. Ik ben geen trooster van beroep. Ik help mensen greep te krijgen op hun verdriet. Wat er pijn doet, wat er teleurstellend is, welk vertrouwen er is geschonden.'

Kun je een voorbeeld geven?

'Ja, er was op de longafdeling een man uit een plaats hier in de buurt, een oudere man. Hij was niet getrouwd en stond op het punt naar huis te gaan om te sterven. Hij was heel stil. De verpleging maakte me op hem attent en ik heb die man opgezocht en mezelf bekend gemaakt als geestelijk verzorger, humanistisch raadsman. Die man was heel gelovig. Al pratend over het geloof, over hoeveel het voor hem betekende en in hoeverre hij er steun aan heeft, vertelde hij mij een sterke jeugdherinnering. Als kind had hij tastbaar beleefd dat hij opgenomen werd in de genade van God. Juist nu hij tegen zijn eigen levenseinde aankeek, was hij dat gevoel van uitverkoren te zijn helemaal kwijt en daar was hij verschrikkelijk verdrietig over. Hij bleek dus geen verdriet te hebben omdat hij dood ging, maar omdat hij zijn God

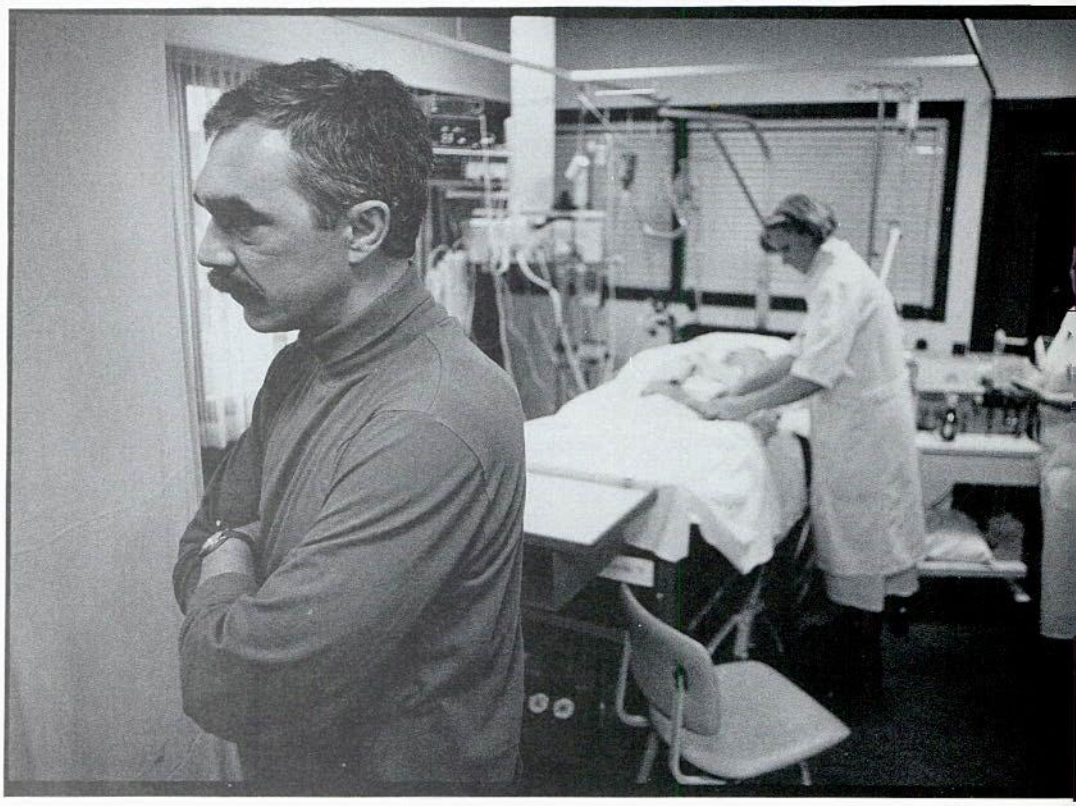

Ik ben geen trooster van beroep. Ik help mensen greep te krijgen op hun verdriet. Wat er pijn doet, wat er teleurstellend is, welk vertrouwen er is geschonden.

kwijt was.
Een ander voorbeeld. Mannen van in de veertig, die kostwinner zijn, voelen zich verantwoordelijk voor hun vrouw en kinderen. Vaak blijken zij het niet zo erg te vinden dat ze dood gaan, maar dat ze vrouw en kinderen achterlaten en de verantwoordelijkheid voor hen niet meer kunnen waarmaken. Dàar zijn ze verdrietig over en niet over het feit dat ze sterven moeten.'

Eigenlijk werk je op het snijvlak van leven en dood. Hoe voorkom je dat je voortdurend met een terminaal gevoel rondloopt?

'In de eerste plaats word ik niet geconfronteerd met mijn eigen eindigheid. Dat is toch een ander verhaal. Ik heb wel eens in een training meegemaakt dat je je eigen uitvaart moest opschrijven. Dan word je er pas met je neus ingewreven.
Het ligt verschillend. De ene situatie grijpt me heel erg aan en tegen de andere situatie kijk ik wat objectiever aan, met een professionele houding. Af en toe raakt het me enorm en neem ik ervaringen mee naar huis. Daarom heb ik mezelf aangeleerd om op vrijdagmiddag niet nog gesprekken te voeren, die me zo kunnen belasten dat ik er het hele weekend slapeloos van blijf. Want dat is wel gebeurd.
Als ik vijf echte gesprekken heb op een dagdeel, dan zitten mijn oren en mijn hart vol. Dan kan ik nog wel wat papierwerk doen of vergaderingen leiden, maar niet meer met patiënten spreken. Meestal ga ik na een gesprek eerst naar mijn kamer en schrijf ik even op wat er is gebeurd.
Weet je wat ik vroeger deed? Fietsen. Rijden, rijden, rijden. En op een gegeven moment dacht ik: Frits, waar ben je in hemelsnaam mee bezig? Dit is helemaal verkeerd. Want als je op zo'n fiets zit, heb je als het ware oogkleppen op. Met de blik op oneindig vooruit. Tellen hoeveel kilometers je fietst, hoe hard je gaat. De wereld schiet aan je voorbij en in je werk gebeurt dat ook al. Helemaal fout. Ik zou eigenlijk aan de waterkant moeten gaan zitten, dacht ik, staren naar een dobber. En dat doe ik nu zo'n twee jaar. Het gaat me niet om de vis, maar om het vissen. Als ik thuis kom, vraagt mijn vrouw altijd: en, heb je nog wat gevangen? Dan antwoord ik: nee, ik heb niks gevangen, maar ik heb heerlijk gevist!' ■

Het helpt altijd maar even

Op alles in het leven kun je wel een antwoord verzinnen, op verdriet nauwelijks. M'n boekenkast kraakt onder het gewicht van de pogingen om het bestaan van een legitimatie te voorzien waardoor ook het verdriet nog wat lijkt, maar wat moet je ermee als iemand voor die boekenkast zit die verdriet hééft; en niet zo'n beetje. Je zet koffie. Je stumpert wat. Je lijdt een beetje met de ander mee, dat wil zeggen: je stelt je voor hoe jij eraan toe zou zijn en op hetzelfde ogenblik schud je dat weer van je af. Hém is het overkomen. Jij hoopt dat het jou bespaard blijft. Dat is de afstand. Ongeveer die van een tafel.
Over verdriet valt evenveel te zeggen als over het leven, alles dus, behalve als je het hébt. Dan houd je je mond wel. Dat deed hij ook. „Omdat je zelf een keer afscheid moet nemen word je daar blijkbaar al vast een beetje aan gewend: het bestaan is niets anders dan afscheid nemen," zei ik. Hij knikte. Dat zou best. „Wennen aan je eigen afscheid, zo lijkt het nog wat. Maar of het wat is?" Hij zei niets. „Je wordt geboren met de zekerheid dat je aan die geboorte zult sterven. Zou je dat begrijpen, dan was er ook geen verdriet. Je begrijpt dus niet waaróver je eigenlijk verdriet hebt." Hij zweeg. Hij had iemand verloren waaraan hij buitensporig gehecht was. Hij was net bezig een beetje de ander te worden toen die ander stierf. Hij roerde met het lepeltje in z'n kopje, minutenlang. Het kopje was leeg. „De vraag waarom je van iemand afscheid moet nemen is dezelfde vraag als: waarom neemt straks iedereen afscheid van mij. Je hebt, op een verre, vreemde manier misschien verdriet over jezelf." Hij roerde. Hij zweeg. Ik probeerde nog wat woorden en gedachten uit; misschien dat tussen duizend woorden altijd wel een paar goeie zitten. „Omdat je je met hem vereenzelvigd hebt, ga je zelf een beetje dood. En toch ben je d'r nog: een beetje gestorven, maar nog helemaal in leven. Soort niemandsland..." Hij stopte met roeren, ging rechtop zitten, begon te praten. Er waren een paar woorden aangekomen, al wist ik niet welke. Het verdriet was er nog wel, ergens in de hoek van de kamer, maar het raakte langzaam bedolven onder de vragen, de antwoorden en opnieuw de vragen. Zijn verdriet was, eventjes, abstract geworden: de anatomie van het verdriet. Het lot van de mensen in het algemeen, niet zijn ellende in het bijzonder. Zo kon het er weer even mee door.

We redeneerden twee uur lang dat het een aard had. De ene filosoof na de andere werd overhoop gehaald. We wisten hét verdriet ergens in de kamer, daarom werd het nog net niet genoeglijk; veel scheelde het niet. Het was net als vroeger, toen hij nog met z'n tweeën langskwam: de kamer stond ten slotte propvol woorden. Wie over hét verdriet praat, kan het zijne even vergeten. Noemen ze filosoferen. Of abstraheren. Ook wel: objectiveren. In ieder geval werkte het wel. Die avond.
„Zoeken veronderstelt dat je een antwoord zult vinden. Er is geen antwoord. Niet op de vraag naar de legitimatie van het bestaan en dus niet op de vraag waarom je verdriet kunt hebben over iets dat je niet begrijpen kunt. Of er zijn duizend antwoorden die elkaar tegenspreken. Dat is hetzelfde. Toch blijf je zoeken... Vreemd is dat eigenlijk," zei hij ten slotte. Het scheen, ondanks alles, toch nog een opbeurende gedachte. Dat leek hem ook wel. Zo'n beetje tenminste.
„Ik weet niet of het je geholpen heeft," zei ik, toen hij wegging. „Nee, maar het heeft me even afgeleid," zei hij. „Dat is een goede definitie van filosofie," zei ik, „het helpt tenslotte niks, maar het verzet de zinnen even."

Hij zocht z'n contactsleutels. Stapte in. Reed dan weg zoals hij gekomen was: huilend.
Ik bedoel: filosofie helpt altijd wel even, maar van het verdriet zal ze het nooit winnen.

Uit: „Geen dag, geen nacht maar ook geen schemering", Uitgeverij Veen, 1985.

Wim Kayser

Wim Kayser is publicist en programmamaker bij radio en televisie

Foto: Michel Szulc Kryzanawski/

Cremeren of begraven? De slag is nog niet gestreden

De keuze tussen begraven of cremeren is nog niet zo makkelijk. Men zou wel een ouderwetse begrafenisdienst willen, compleet met plechtige zang en opbaren thuis, met een koets ten grave en het laatste stukje gedragen door bekenden. Maar het is zo'n gedoe. En dus wordt het vaak een wat steriele, onpersoonlijke plechtigheid. Hans Wynants overziet kritisch de mogelijkheden.

Hoeveel verschil van mening er ook i over het hiernamaals en het leven na dc dood, over wat er na het overlijden mei het stoffelijk overschot zal gebeuren, is iedereen het wel eens; het zal binnen afzienbare tijd tot stof vergaan. Maar lang niet elke manier is in Nederland toegestaan.

Wie er de voorkeur aan zou geven terug te keren naar de natuur door z'n stoffelijk overschot door vogels te laten opeten - zoals de Parsi's in India dat praktiseren - vindt hier wetten in de weg. Want hoevee begrip ook voor andere culturen, het terugkeren naar de natuur via de magen van kraaien en gieren doet velen van ons wat barbaars aan. Net zo min is het in Nederland toegestaan om de overledene op een verhoging te plaatsen en te wachten tot er door de werking van weer en wind nog slechts een geraamte is overgebleven, een vorm van lijkbezorging die vroeger gebruikelijk was bij verschillende Indiaanse volken.

Maar wie voor het eerst zou horen dat wij gewend zijn de lijken in de grond te stoppen om ze daar bloot te stellen aan schimmels en bacterieën, zal dat ook niet als de hoogste vorm van beschaving beschouwen.

In Nederland is de keuze wat er met het stoffelijk overschot moet gebeuren beperkt tot vijf mogelijkheden, in de praktijk eigenlijk maar drie. Zo is het wettelijk toegestaan je lichaam ter beschikking te stellen van de wetenschap. Maar wie zich voor dat doel wil aanmelden bij één van de Nederlandse universiteiten loopt grote kans afgewezen te worden wegens overvolle aanmeldingslijsten.

Ook de mogelijkheid om het stoffelijk overschot op zee overboord te zetten, blijft beperkt tot personen die ergens aan boord van een Nederlands schip zijn overleden. Het 'één-twee-drie-in-godsnaam' wordt steeds zeldzamer nu koeltechniek en luchttransport het mogelijk maken de overledene naar Nederland te vervoeren.

Zijn de eerste twee manieren van lijkbezorging vrij zeldzaam, de derde wettelijk toegestane manier, vervoer van het stoffelijk overschot naar het buitenland, komt veel vaker voor. Buitenlanders die daar prijs op stellen, kunnen na hun overlijden bij hun familie in het land van herkomst worden begraven, in gebalsemde staat en vergezeld van een berg administratie waaronder het 'laissez-passer', het dodenpaspoort.

De twee andere wettelijk toegestane wijze van lijkbezorging zijn het meest gebruikelijk: begraven en cremeren. Vooral de tweede mogelijkheid geeft een onweerstaanbare groei te zien. Dat kan geen toeval zijn. Wat beweegt grote groepen mensen ertoe om de traditionele begrafenis in te ruilen voor een moderne en in het algemeen vrij steriele crematieplechtigheid? De argumenten voor het een en tegen het ander zijn in het verleden met grote stel-

ligheid aangesleept, variërend van de meest hoogstaande redeneringen tot en met de meest vulgaire laster.
Enkele voorbeelden:
De voorstanders van begraven wijzen op het natuurlijke van het ontbindingsproces, het langzaam weer terugkeren in de schoot der aarde, het weer een worden met de grond, het weer grond worden, het begin van nieuw leven. Het graf is bovendien een plek waar men terug kan keren om te rouwen en te herdenken; een eigen plek voor de overledene. Het is voor velen een onverdragelijke gedachte dat het stoffelijk overschot van een familielid wordt prijsgegeven aan de vlammen om zo in anderhalf uur te worden teruggebracht tot drie kilo as waar men met een magneet de eventuele metaalresten uit verwijdert. Zo'n fabrieksmatige aanpak stuit hen tegen de borst.

Andere bezwaren komen voort uit religieuze overwegingen. Tot begin van de jaren zestig was de katholieke kerk tegen crematie. Begraven verdiende de voorkeur omdat er geschreven staat dat op de dag des oordeels de mens met lichaam en ziel zal verrijzen uit de dood. Na de jaren zestig nam de paus dit niet meer zo letterlijk en stond aan de katholieken toe zich te laten cremeren, mits dit maar geen demonstratie was tegen de gedachte van de wederopstanding. Ook de protestanten waren aanvankelijk niet erg ingenomen met de gedachte de lichamen van de overledenen te verbranden. Christus werd immers begraven en niet verbrand en het cremeren was te veel verbonden met heidense rituelen.
Gevoelsmatig ontstond er bij grote groepen een aversie tegen het cremeren na de vernietigingskampen in de Tweede Wereldoorlog, ook al had in feite de vernietiging van de joden niets te maken met de praktijk van het cremeren.

Voorstanders van crematie wijzen op de besparing van grond omdat een urn nu eenmaal minder ruimte in beslag neemt dan een kist en men bovendien door de snelle verbranding de onsmakelijke verteringsprocessen in de grond voorkomt. Geen schimmel of gasvorming en geen adipocirevorming, waarbij het lichaam niet echt vergaat maar er een soort waslaag ontstaat die het verteringsproces in de weg staat.
Van een heel andere orde is het argument dat het vuur een zuiverende factor is. In het Sanskriet betekent vuur: "hij die zuivert". Het vuur verteert al je menselijke onreinheden. Alleen de gezuiverde en van z'n stoffelijk omhulsel bevrijde geest blijft over. De mens wordt door het vuur teruggebracht tot geest en de geest is blijvend. Crematie bevrijdt de geest zo van z'n aardse en beperkende banden.

Maar de onweerstaanbare groei van het aantal crematies de laatste jaren lijkt met het afwegen van bovengenoemde argumenten niet zo veel te maken te hebben. Om te beginnen is pas sinds enkele tientallen jaren de keuzemogelijkheid reëel. Ook met slechts één crematorium in ons land was het theoretisch voor natuurlijk iedereen mogelijk zich te laten cremeren. Maar praktisch kan dat pas als er een regionale spreiding van de crematoria is waardoor je niet een uur moet rijden om er te komen. Die spreiding is er nu en er wordt massaal gekozen voor crematie. Vraag je het de mensen echter op de man af, dan prefereren velen de binding tussen heden en verleden zoals die tot uitdrukking komt in een ouderwetse begrafenisdienst, compleet met plechtige zang en de symbolen uit de vaderlandse dorpscultuur zoals het opbaren thuis, het laten dragen van de kist door de bekenden en de burenhulp. Maar toch, toch kiezen de meesten voor snel en efficiënt cremeren met muziek van een geluidsbandje in een onpersoonlijke aula met koffie en cake na. Net zoals vrijwel iedereen voorstander was van de gezellige kruidenier op de hoek, maar zijn boodschappen deed in de supermarkt.
Vanwaar dit verschil tussen droom en daad?

Het 'één-twee-drie-in godsnaam' wordt steeds zeldzamer nu koeltechniek en luchttransport vervoer van de overledene naar Nederland mogelijk maken

Voorstanders van cremeren wijzen op het zuiverende van uur. Alleen de gezuiverde en van z'n stoffelijk omhulsel bevrijde geest blijft over. De mens wordt zo door het vuur teruggebracht tot geest.

Die geïdealiseerde dorpscultuur leeft niet meer, anders dan in de hoofden van de mensen. De wereld van Anton Pieck behoort tot het verleden, maar blijft voor tallozen een verloren paradijs. Veel Nederlanders zouden graag in een koets met paarden ten grave gedragen worden, maar het is zo'n gedoe. En zo accepteert vrijwel iedereen als het er op aankomt de voordelen van het 'geen-gezeur-pakket'. Men hoeft niet na te denken over de keuze tussen een koopgraf of een huurgraf, zich geen zorgen te maken over het onderhoud, de plaatsing van een steen en men wordt niet geplaagd door de gedachte dat de overledene nu in de grond ligt te rotten. Gewoon luiheid dus. En de behoefte om alles wat met dood te maken heeft, zo snel mogelijk af te werken. Opgeruimd staat netjes, om nog een andere vaderlandse deugd aan te halen. Of zuinigheid. Alles bij elkaar kost cremeren minder dan begraven. Niet alleen omdat geen graf en grafsteen nodig zijn, maar ook omdat het proces zeer efficiënt verloopt. De capaciteit is daardoor groot en de kostprijs per 'cliënt' kan concurrerend zijn. Misschien ligt hier wel de sleutel van het succes van de crematoria; het zijn moderne bedrijven met winst- en verliesrekeningen, met investeringen en afschrijvingen, kortom moderne bedrijven met betrouwbare dienstverlening.

De architectuur wijst ook in die richting. Het is dezelfde provinciale kantoorstijl waarin ook verzekeringskantoren, gebouwen van de sociale dienst of stadhuizen nogal eens zijn opgetrokken: efficiënt, snel gebouwd en vooral saai en onpersoonlijk. Zodat niemand zich er aan kan storen, niemand zich ergert aan de rommel, want die bestaat in dergelijke gebouwen niet, en niemand de behoefte voelt er langer te blijven dan strikt noodzakelijk. Na de koffie wegwezen, volgende crematie.
Kunst is er meestal ook. Daar bestaat een regeling voor. Meestal niet stijl - Anton Pieck, dat zou maar verwarring wekken, maar grote kleurvlakken, abstracte figuren met een diepere bedoeling, maar vooral voor een breed publiek. Geen klant mag zich er aan storen, geen klant zal er ook door geraakt worden.
Die architectuur heeft nog een andere functie. Tot elke prijs moet voorkomen worden dat de bezoeker in de gaten krijgt dat het hier gaat om een plaats waar doden verbrand worden. De bezoeker zal dan ook tevergeefs zoeken naar een schoorsteen of een oven. Noch zal hij er getuige van kunnen zijn hoe de verbranding in z'n werk gaat. De kist verdwijnt na de toespraken en de muziek door een luik en verder gaat het de nabestaanden niet aan. Zij zijn er geen getuige van dat de kist aankomt in een betegelde ruimte waar geoefende handen de metalen delen van de kist slopen, hem op de slede plaatsen en de over in rijden, waar de temperatuur zo hoog is dat de kist spontaan ontvlamt. Waarom zit de familie aan de koffie met cake en doet net of alles al achter de rug is

als de eigenlijke crematie nog moet beginnen? Waarom geven crematoria hun klanten op z'n minst niet de keuze om de verbranding bij te wonen? Zoiets kan alleen bij wijze van uitzondering. Het antwoord is even eenvoudig als veelzeggend: crematoria zijn geen plaatsen waar men lijken verbrandt, maar gebouwen waar stoffelijke overschotten in het niet verdwijnen. Indien gevraagd zonder een spoor achter te laten.
En zo bezien wordt opeens alles duidelijk. In onze maatschappij bestaan geen doden, enkel sterfgevallen. Maar dat zijn gebeurtenissen die je kunt lezen in de krant of zien op de televisie. En soms doet zo'n geval zich voor in je omgeving en dan is het opeens geen 'geval' meer, maar raakt het je direct. Dan is er altijd nog de uitvaartindustrie die de pijn en het verlies kanaliseert door de dierbare overledene te transformeren tot een sterfgeval dat in zo'n kleurloos crematorium weggewerkt wordt. Geheel naar wens van de moderne mens: geen gezeur, geen getreur, een praatje en een plaatje en binnen een paar uur is alles achter de rug en gaat iedereen over tot de orde van de dag.

Natuurlijk is het voorafgaande een gechargeerd beeld. Natuurlijk zijn er prachtige intieme crematoria waar sfeervolle plechtigheden de overledene de laatste eer bewijzen. Natuurlijk kun je de asresten ook bijzetten in een graf en heb je zo ook een plaats waar je naar terug kunt gaan. Crematoria hoeven geen kantoorgebouwen te zijn. Maar ze zijn het in overgrote meerderheid wel.

Vraag is of het begraven dan zoveel beter is. Of de begraafplaats is ontkomen aan de mechanismen van de moderne bedrijfsvoering. Nee, natuurlijk niet. Ook de beheerder van de begraafplaats biedt z'n klanten een fraaie aula, geruisloos vervoer naar de groeve die - indien men dat wenst - is afgedekt met fris geurend groen. En de kist hoeft niet te zakken in bijzijn van de familie.
Begraafplaatsen hoeven ook helemaal geen sombere dodenakkers te zijn, maar kunnen net zo goed parken met fraai aangelegde wandelwegen zijn, waar je trimmers en wandelaars kunt tegenkomen. En dat is een mooie ontwikkeling. Je integreert de begraafplaats in het dagelijkse leven en je brengt de dood weer onder de mensen. Nog een stap verder en je mag er niet eens meer grafmonumenten plaatsen omdat dat het karakter van het park aantast. Men spreekt dan ook niet van een begraafplaats maar van een *begraafpark, een groengebied, waar een wereld van vogels en wilde bloemen huisvesting geeft. Een plek waar je niet met een boog omheen loopt, maar die een wervende uitstraling heeft en uitnodigende toegankelijkheid.* Woorden ontleend aan een beschrijving van een begraafplaats in Almere. Hier had men niet te maken met een erfenis uit het verleden, maar kon men iets echt eigentijds maken.

De slag om de keuze tussen cremeren en begraven is nog niet gestreden. Terwijl de crematoria zich vermommen als kantoorgebouwen, veranderen de begraafplaatsen in stadsparken. En zo komen we eindelijk waar we wezen moeten: een land zonder zichtbare doden, een land waar je aan niets kunt zien dat het bestaan eindig is. Een land waar de dood onzichtbaar is gemaakt. En wat je niet ziet, bestaat misschien ook niet.
Totdat het plotseling toeslaat in de directe omgeving. Een naast familielid of een jong gestorven vriend. Dan is er slechts de verbijstering en weet men zich geen raad met het verlies. De traditioneel bepaalde uitingen van rouw en verdriet zijn verdwenen. Geen gesloten luiken, zwarte kleding, openlijk rouwbeklag, nachtwake of ander zichtbaar teken van een innerlijke gesteldheid. Het verwerken van het verdriet kan niet meer via die vroeger gebruikelijke kanalen. Verdriet en rouw, althans het openlijk blijk geven daarvan, worden vaak als ongepast beschouwd. Men vindt het heel 'dapper' als nabestaanden zich tijdens de uitvaart goed houden, hun emoties beheersen. Verdriet en rouw worden beschouwd als ziektes die je moet verbergen en desnoods behandelen met pillen, met als uiteindelijk gevolg een stroom frustraties, onverwerkte gevoelens en een hoop werk voor de psychiater. Treuren en rouwen mag wel als je het maar binnenskamers houdt, in het geniep, stiekem in het donker, net als vrijen. Maar waar de persoonlijke dood in de maatschappij van gezonde, sportieve, nooit ouder wordende mensen niet wordt toegelaten, zo populair is de dood op afstand. Geen World Press-fotowedstrijd zonder prachtig gefotografeerde doden. Geen avond televisie zonder minstens een aantal sterfgevallen; in speelfilms wetend dat de aangeschoten schurken niet echt sterven, in het journaal met de wetenschap dat de vertoonde gruwelen wel echt zijn, maar gelukkig op afstand. Het zijn Koerden, Palestijnen, Kroaten. Of slachtoffers van een ongeval. Steeds sterfGEVALLEN, die niets te maken hebben met de dagelijkse werkelijkheid om ons heen.

Voorstanders van begraven wijzen op het natuurlijke van het langzaam weer terugkeren in de schoot der aarde, het weer grond worden, het begin van nieuw leven

Het geeft wel een probleem voor degenen die zich bezighouden met lijkbezorging, want hoe vertel ik het m'n klanten dat het toch verstandig is een begrafenis- of crematieverzekering af te sluiten als de dood niet echt bestaat? Zo goed als sigarettenfabrikanten geen verslaving adverteren, maar een levensgevoel van sportiviteit en avontuur, zo kiest ook de uitvaartsector vaak voor de indirecte benadering van bindingen met een ver Egyptisch verleden of aflopende uurwerken. Want de directe boodschap *mens gedenk te sterven en tref daarvoor nu de voorbereidingen kun je aan het grote publiek nog niet kwijt.*

Terwijl crematoria zich vermommen als kantoorgebouwen, veranderen begraafplaatsen in stadsparken.

Zullen in de toekomst de doden nog meer verbannen worden uit ons dagelijks leven? Zullen begraafplaatsen en crematoria nog onpersoonlijker worden dan ze vaak al zijn? Of wijzen de zwakke signalen van groepen die op een heel bewuste wijze willen omgaan met de dood, het verschijnen van steeds persoonlijker gestelde overlijdensadvertenties en de toenemende belangstelling voor begraafplaatsen als cultuurmonumenten, op een verandering in het omgaan met doden?■

Hans Wijnants journalist en schreef het boek 'Over de doden…' (Uitgeverij In de Knipscheer).

Cartoon Stefan Verwey. Uit: 'Lang zullen ze leven'. Uitgeverij De Harmonie, Amsterdam

Dood voor een gewone sterveling

„Ik verveel me dood", „doodzonde", „ik schrok me dood", „doodongelukkig", „iemand een doodschop geven", „doodziek". Je staat er niet eens bij stil, maar het woord „dood" wordt meer gebruikt dan je denkt. Het heeft alleen een andere betekenis dan wanneer je het in verband brengt met overlijden. Maar die echte dood, wat betekent dat voor mij? Niet zozeer dood zijn, want dat ervaar ik niet als onprettig. Maar het doodgaan. Het moment waarop je weet; dit was het dus. Als je dat tenminste nog kunt denken. Wie weet heb je wel heel veel pijn en ben je blij dat het zover is. Of word je aangereden, zonder dat je het ziet aankomen. Misschien heb je dan alleen maar tijd om te denken; „wat gebeu...", en dan is het afgelopen.

Het ergste lijkt me als je het bewust meemaakt en je er nog niet klaar voor bent. Ik stel me zo voor dat je dan op een bed ligt, want als je bijna dood gaat kun je vast niet meer lopen. Je ziet er niet uit, omdat je letterlijk doodziek bent. Je vecht er tegen, maar familie staat al rond je bed. Het inventariseren slaat toe: „Heb ik alles gedaan wat ik wilde?", „Heb ik het een beetje goed gedaan allemaal?". Ik moet er niet aan denken dat op deze vragen mijn antwoord „nee" moet zijn. Misschien staan trouwens mijn (nog te produceren) kinderen wel aan mijn bed (vreemd dat ik hier nu meteen achteraan moet denken: „...de spullen te verdelen", maar dit even terzijde).

Ik heb mijn ogen al dicht en ik hoor de personen rond mijn bed fluisteren: „is ze nou dood of niet?". Een dapper familielid voelt in mijn nek om mijn hartslag te controleren. „Ze is dood", hoor ik hem zeggen. „Dat is helemaal niet waar, want ik hoor alles", denk ik dan. Maar dan besef ik dat ik geen pijn meer voel en dat ik opeens weer kan lopen. Alleen mijn lichaam blijft in dat bed. Ik kijk nog even naar alle mensen in de kamer, ik heb ze lief. Ze redden het wel. Ik besluit maar eens op te stappen, het heeft geen zin om te blijven hangen. Het laatste wat er gedurende mijn aardse bestaan door mijn hoofd gaat is: „I don't know where I'm going, but I'm dying to get there"...

Thea van den Hoven

Doodsangst en levensadem

„Wilt u even met mij praten, ik ben zo bang voor de dood." Grote angstige ogen. En een triest verhaal, met als rode draad dat hij niets en niemand meer had, terwijl de toekomst hem vroeger zo veelbelovend had toegelachen. Eigenlijk kon hij net zo goed stoppen, hier, maar ja, die angst... Twee maand later heeft hij het er toch op gewaagd.
Als geestelijk verzorger in dit psychiatrisch ziekenhuis was ik niet eerder zo nauw betrokken geweest bij een zelfgekozen overlijden. Het riep herinneringen op aan mijn eigen geworstel met leven en dood, vele jaren geleden. Kennelijk is deze periode bestemd om daar weer eens bij stil te staan, want er komen een paar vragen tegelijk om hierover te spreken of te schrijven. Dat betekent omkijken, naar het begin van de zeventiger jaren, waarvan ik er twee doorbracht in een psychiatrisch ziekenhuis. Toen ik tien jaar later voor het eerst terugging en over het terrein liep, kwamen er tranen. Uitgesteld verdriet, om dat verloren en wanhopige meisje waar ik in die opgenomen jaren alleen maar negatief en afkeurend naar kon kijken. Huilen? Ik geloof niet dat ik het kon, toen. Maar misschien ben ik het vergeten.

In plaats van verdriet of woede was er constant een soort doffe moedeloosheid. Alles leek zwaar en dreigend, hoe moest ik in Godsnaam verder leven? Die Naam maakte me alleen maar banger, want ik had alles verknald, te veel slechts gedaan, me zo ver van die God verwijderd – en met iedere zelfbeschadiging via mannen, mensen of medicijnen maakte ik de afstand groter. Bovendien, hoe langer ik in dat ziekenhuis zat, hoe minder ik me kon voorstellen er ooit nog uit te komen. Maar daarbinnen leven was geen leven. Met de dood had ik al heel lang 'iets'. In die tijd voor mijn opname overwoog ik, als we zondagavond uit de kerk kwamen, regelmatig of ik van de flat zou durven springen waar we langs fietsten. *Ein Deutsches Requiem* van Brahms was mijn lievelingsmuziek. Ooit probeerde ik een spastisch poesje de keel door te snijden. Ik wilde zo graag kunnen stoppen met leven, al wist ik ook toen 'ergens' dat dit in wezen nooit kan. Pillen lassen een pauze in, dan hoefde ik niet aan een nieuwe dag te beginnen, kon er even niet zijn. Of ik echt dood wilde? Dat heb ik nooit geweten. Ik dúrfde niet, dat weet ik wel. Want wat daarna zou komen zag er ook niet rooskleurig uit. Vooral de verlatenheid schrok me af, 'na de dood' leek me dodelijk eenzaam, hoe het ook precies zou wezen.

In het ziekenhuis was ik tenminste niet alleen. In zekere zin leidde ik een sociaal bestaan en al haalde ik daarmee extra narigheid over me heen, het leek toch een beetje op leven. Natuurlijk was er ook een druk therapeutisch programma. Maar daar maakte ik ruzie, verleidde de therapeut of werd gek van mijn pogingen iets over mezelf naar buiten te brengen zonder dat ik daarin slaagde. Alleen bij non-verbale expressie gebeurde soms echt iets, maar dat bleef hangen doordat ik het niet kon verbinden met al die andere socio- en psychogroepen. De puinhoop waarop ik zat, werd steeds hoger. Als het een medepatiënt lukte om dit leven te beëindigen, voelde ik me soms jaloers, soms doodsbang. Het leek dichterbij te komen als enige 'uitgang'.
Op een dag kwam ik heel langzaam bij uit allerlei afschuwelijke hallucinaties en besefte stukje bij beetje dat ik de vijftig vesparax, die ik via de zwarte markt van iemand had gekregen, dus inderdaad had ingenomen. Ik greep moeizaam naar mijn tas en ook de librium bleek verdwenen. Eigenlijk moest ik dood zijn, maar toen men na twee dagen coma had besloten de beademingsapparatuur uit te schakelen bleek ik het zelf te doen. Misschien is er een beetje extra in me geblazen, zodat ik de kans kreeg van dit leven te leren genieten en voor beëindiging daarvan niet meer bang te zijn.
Zo'n terugblik maakt nooit vrolijk. Des te mooier om te kunnen voelen dat ik die kans ten volle heb benut.

publicist

(Ingezonden mededeling)

Nieuwe wegen in zorg en hulpverlening

De Universiteit voor Humanistiek verzorgt een interdisciplinaire wetenschappelijke beroepsopleiding van zes jaar. Een van de belangrijkste onderwerpen die aan bod komen in onderwijs en onderzoek is de existentiële kwaliteit van zorgvoorzieningen. Haar normatieve inspiratiebron put de Universiteit uit de humanistische traditie.

In de opleiding worden wijsbegeerte, ethiek, psychologie, sociologie, cultuurwetenschappen en theorie van de levensbeschouwing geïntegreerd tot één studierichting: humanistiek. De stages en trainingen die je volgt, geven een verdieping en toepassing van de wetenschappelijke kennis die je opdoet.
Het onderwijs wordt in kleine groepen gegeven. Persoonlijk contact is vanzelfsprekend en er is veel ruimte voor de eigen inbreng van studenten.

Het belangrijkste beroepsveld is momenteel humanistisch raadswerk. Humanistisch raadslieden zijn vooral werkzaam in de gezondheidszorg, gevangenissen en het leger, waar zij zich o.a. bezighouden met persoonlijke bestaansvragen van hun cliënten.
In voorbereiding is een eerstegraads lerarenopleiding levensbeschouwelijke stromingen.

De combinatie van een gedegen academische vorming met een ruime training in praktische vaardigheden maakt dat functies op het gebied van beleid, media en wetenschappelijk onderzoek binnen je bereik liggen.

Kort Doctoraal
Als je in het bezit bent van een erkend HBO of een WO diploma, kom je in aanmerking voor het kort doctoraalprogramma dat gemiddeld drieënhalf jaar beslaat.

Dit (academisch) jaar organiseert de Universiteit voor Humanistiek een drietal voorlichtingsmiddagen op zaterdag 16 november, zaterdag 14 maart, zaterdag 16 mei.

Voor informatie kun je bellen naar 030-312674.

Universiteit
Voor Humanistiek

Postbus *797, 3500 AT* Utrecht

Dood en vreugde

Dat ik bij de dood van een intieme vriend naast al mijn verdriet óók een diep gevoel van vreugde kon hebben, was één van de verrassendste maar ook verwarrendste ervaringen van mijn leven. Dat kon toch helemaal niet en dat mocht toch niet? Was ik inderdaad ontzettend egoïstisch: zijn dood mijn brood? Of was het misschien alleen maar een afreageren van spanningen? Ik heb er met veel mensen over gepraat en het blijkt een vaker voorkomende ervaring te zijn. Velen voelen bij de dood van een naaste behalve verdriet ook een op het eerste gezicht onverklaarbare blijheid. Beide tegengestelde gevoelens blijken naast elkaar te kunnen bestaan zonder elkaar te bijten. Hoe valt dat te verklaren?

Een veel gehoorde uitleg die mensen eraan geven is dat het bij wijze van spreken gaat om een 'laatste boodschap' van de overledene om toch vooral intensief te leven zolang het nog kan.
Ik voel veel voor deze uitleg, hoewel er naar mijn idee ook meer aan de hand is. Waarom zou zo'n boodschap pas bij iemands dood overkomen, althans op die diepte? Blijkbaar komt er op dat moment op de een of andere manier energie vrij, energie die vóór die tijd gebonden was. Confrontatie met de échte werkelijkheid die de dood van een naaste is, kan het onechte doen wegvallen. Het onechte van alle sleur, verwachtingen, beleefdheden en belangen. Iemand kan op zijn sterfbed die onechtheid afleggen, wij kunnen ons pas na zijn dood totaal voor hem openstellen, ongehinderd door de gedachte dat hij altijd nog anders kan handelen dan we verwachten.

Het is bekend dat overledenen vaak veel helderder dan nog levende mensen in dromen, ingevingen en gedachten kunnen optreden. Ze fungeren dan als brenger van een belangrijke boodschap. Geen wonder dat mensen in allerlei culturen en tijdperken hun voorouders vereerden. In rituele handelingen werden deze opgeroepen en om raad gevraagd. Nadenken, bezinning en meditatie kunnen gezien worden als hedendaagse vormen van voorouderverering. Het je openstellen voor ingevingen, argumenten en energie vanuit de 'verlichte' delen van je persoon. Het kan troostrijk zijn te bedenken dat we onze overleden naasten voor steun, raad of liefde zo dicht bij de hand hebben. Waarom zouden we wachten tot de dood van wéér iemand om dit te beseffen?

Albert Nieuwland

Albert Nieuwland is docent aan de Universiteit voor Humanistiek

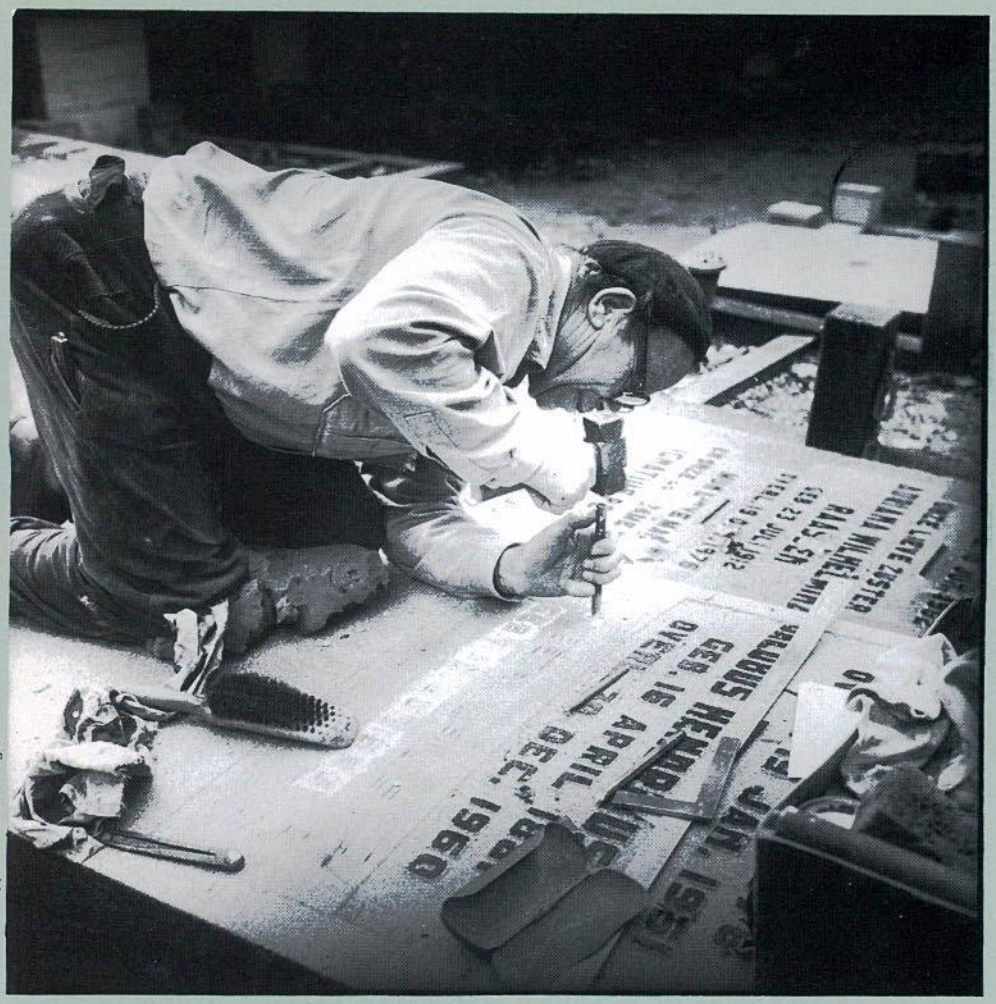

Foto: Rikas Koppe/Hollands Hoogte

Letters in de grafsteen gehouwen. Puur met de hand of met behulp van een machine.

Foto: Jan Lahnveld/Hollands Hoogte

Foto: Marco Borggreve

Nooit hoorde Casper Vogel het Requiem van Mozart indrukwekkender uitgevoerd dan in z'n onvoltooide staat. Het hield op waar Mozart de geest gaf. De stilte erna was onvergetelijk hevig geladen met emoties. Dood in de muziek, van Strauss' Vier Letzte Lieder' tot Mahlers 'Totenfeier'.

Strauss' sprookje naast Mahlers werkelijkheid

Dood in de muziek is teken van leven

Er is een bijzonder intrigerend stuk, in 1952 geschreven door de Amerikaanse componist John Cage. Het heet '4 minuten en 33 seconden' en zolang duurt het ook. Er is dus een begin en een eind. Alleen: al die tijd speelt er niemand. Musici en publiek zijn stil. Je hoort wat er overblijft; dat is het stuk. De compositie bestaat slechts uit een begrenzing van niets. Nou, niets...
Een tijd heb ik gedacht dat de dood in de muziek het best zou kunnen worden uitgedrukt door stilte. Maar ja, zoals vaker worden eenvoudige gedachten ingewikkelder als je er bij stilstaat. Stilte blijft voor mensen een relatief begrip. Gebleken is dat we in absolute stilte ons eigen lichaam horen functioneren. In de muziek krijgt stilte betekenis door de klank eromheen. Beide worden gekenmerkt door hun eindigheid. Stilte heeft voor ons altijd een tijdsduur.
Kan de dood - verbonden met het begrip eeuwigheid - binnen menselijke beleving dan wel door stilte worden uitgedrukt? Daarop past een wedervraag. Als de dood op een of andere manier bestaat in het bewustzijn van levenden, waarom zou deze idee dan niet kunnen worden vormgeven in muziek, een wisselwerking van klank en stilte?

Al eeuwen blijkt muziek bij uitstek een hulpmiddel te zijn om de beleving rond dood en sterven vorm te geven. Misschien komt het door het ontbreken van woorden. Of hun aanwezigheid in een ondergeschikte rol. Muziek verbindt ons door een andere taal. Het lichaam verwerkt onwillekeurig fysieke fenomenen, trillingen, tot menselijke sensaties. Door de overgeleverde betekenisleer in elke cultuur krijgen deze gevoelens richting en duiding. En wat misschien het meest betekende is: de taal van de muziek laat ons ook de vrijheid zelf betekenissen te ontwikkelen, zozeer zelfs dat ze op zinvolle manier de beperking van onze ratio kunnen overstijgen.

Zo kan muziek voor veel mensen - al is het maar voor even - een brug slaan van weerstand naar berusting, van conflict naar vrede. Luisterend naar een woordeloze taal kun je je ineens begrepen voelen; is er sprake van een merkwaardige verstandhouding, van transcendentie wellicht. In klanken kan iets als een antwoord worden aangevoeld op de meest grimmige levensvragen. Je trekt je op aan een abstract bouwsel dat dreigt te verwaaien in de tijd en slechts voor even kan worden vastgehouden in emoties, misschien wat langer in herinnering.

Op hoeveel manieren heeft muziek zich niet over de dood ontfermd?
Hoeveel componisten hebben niet het sterven en de dood in muziek willen uitdrukken? De dood van een geliefde is voor velen aanleiding geweest voor de meest indrukwekkende composities. Andere muziek van grote schoonheid werd geschreven ter gelegenheid van begrafenissen.
Rites de passage. Sommige muziek is speciaal geschreven om het sterven te begeleiden. Andere muziek is dienstbaar gemaakt aan rituelen, waarmee de overgang naar de dood - in veler gedachten eventueel naar een ander leven - werd begeleid en emotioneel vormgegeven.

Wie de dood in de muziek zoekt, kan van elke musicoloog een indrukwekkende waslijst krijgen. Van Josquin de Prés' heldere missen en motetten uit de tijd van Luther tot het somber-zwaarmoedige Dodeneiland van Rachmaninof. Of het uit de 13e eeuw stammende Dies Irae, sindsdien ontelbare keren vernieuwd, zoals in Berlioz' Symphonie Phantastique (1845) en 20 jaar later in Liszts bijtende Totentanz. Van het ijselijk-schone polyfone Nolo Mortem Peccatoris van Thomas Morley (1616) tot het smartelijke Remember Me! waarmee Purcells Dido (1689) de dood aanvaardt, om voort te leven in Aneas verscheurde leven, 'when I am laid in earth'; gevat in de droevigste dalende accoorden uit mijn eigen muziekgeschiedenis.
'Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit' zong destijds ons 6-jarige zoontje tot gegêneerde verbazing luidkeels op straat; zo vaak draaiden wij Bachs Actus Tragicus toen kennelijk thuis. 'Der Tod ist mein Schlaf werden', zijn de berustende slotwoorden waaraan hij gelukkig nog niet toekwam.

Met zijn Requiem (1791) keek Mozart in de spiegel, moeten we geloven. Nooit hoorde ik het indrukwekkender dan toen het onlangs werd uitgevoerd in zijn onvoltooide staat. Het hield op waar Mozart de geest gaf. De stilte erna was onvergetelijk hevig geladen met emoties.
Zou Alban Bergs onvergelijkbaar mooie Vioolconcert (1935) minder mooi zijn geweest als het niet was voortgekomen 'ter herinnering aan een engel', de kort tevo-

Muziek kan - al is het maar voor even - een brug slaan van weerstand naar berusting, van conflict naar vrede. Luisterend naar een woordeloze taal kun je je ineens begrepen voelen.

ren overleden 18-jarige Manon Gropius, dochter van de bekende Bauhaus-architect en Alma, de weduwe van Gustav Mahler? Is het dit vreemde gevoel van tijdloosheid - wie weet eeuwigheid - dat ons doordringt, altijd weer als hij temidden van zijn twaalftoons idioom tegen het eind van dat concert teruggrijpt op Bachs eenvoudige koraal 'Es ist genug, Herr, wenn es Dir gefällt, so spanne mich doch aus' (BWV 60).

Dood, sterven; hoe kan het anders dan dat ook componisten nooit om het sterkste voorwerp van onze emoties, onze eigen eindigheid, heen konden. Niemand kan dat. Maar hoe verschillend vallen deze berichten over de dood van en aan levenden niet uit!
Je hoeft niet te raden naar Schuberts verscheurdheid tussen machteloze vertwijfeling en berusting, overstijging van lijden, als je de vijf schreeuwende beginakkoorden waarmee zijn strijkkwartet 'Der Tod und das Mädchen' fel inzet, vergelijkt met de ijle, broze vredigheid van het daarop volgende Andante con moto. In het Scherzo lijken deze gevoelens met elkaar in gevecht, om in het Presto tenslotte te leiden tot een nieuw, dansend evenwicht; een 'doods-tarantella', die tot rust komt in een coda, waarin het onvermijdelijke, lijkt het wel, aanvaard en verwerkt is.

Het kan ook anders. In 1948, een jaar voor zijn dood op 85-jarige leeftijd, schreef Richard Strauss zijn 'Vier letzte Lieder'. Strauss was een virtuoos in orkestratie, een meesterschilder van melodieuze lijnen en beweeglijke klankkleuren, al ver voordat hij het eind van zijn leven voelde naderen. 'Sterven is net zoals ik het componeerde in 'Tod und Verklärung'', waren zijn afscheidswoorden van een leven vol talent, successen, bewondering en ijdelheid. Een zichzelf vervullende voorspelling kortom, toen hij anderhalf jaar daarvoor het hoofdthema van 'Tod und Verklärung' als citaat uit eigen werk liet opdoemen in één van die 'Letzte Lieder': 'Im Abendrot'.

Ook hier eerst een scherpe akkoordeninzet, maar meteen klinkt berusting: lang aangehouden lijnen, in herfstige kleuren en statige modulaties omspeeld, om aan het eind van de ruim genomen inleiding te belanden bij trage, bedachtzaam gezongen woorden: 'Wij zijn door nood en vreugd' gegaan, hand in hand. Wij rusten uit van't ronddwalen, over het stille land.'
De partituur schetst een pastoraal beeld van grootse wijdsheid en kalmte. 'De dalen rondom buigen zich naar ons toe, duisternis zit al in de lucht', zucht de tekst van de dichter Joseph von Eichendorf. Zacht trillende fluiten verklanken: 'Twee zwaluwen nog slechts stijgen omhoog, nachtdromend in de avondgeur. Ga verder en laat ze rondzweven. Straks is het tijd om te gaan slapen. Laten we ons niet vergissen in deze eenzaamheid. O, verder, stille vredigheid, zo diep in't avondrood. Wat zijn wij moe van't wandelen. Is dit misschien de dood?'
Langzame, tastende akkoorden bij de houtblazers, uitmondend in een brede, berustende klankenstroom. Fraai licht een akkoord nog even op, na het 'misschien', een vragende blik over de schouder, om uiteindelijk toch neer te dalen in de serene rust, waarin slechts de zwaluwen zich nog even mogen laten horen.

'Im Abendrot' schildert de dood zoals zovelen die zo graag zouden zien; als een veilige haven, waarin de vermoeide geest verlangend aanlegt. Vandaar dat akelige dilemma: hoe kan men met zulke mooie muziek toch soms zoveel moeite hebben? Is het het wensdenken van de dood als vriend, zonder wanklank? Het leven waaruit het lijden is weggeretoucheerd? Is het ontroering gereduceerd tot sentimentaliteit die, ondanks de onvolprezen instrumentatie, opeens tegenstaat?
Er zijn er genoeg die smaak hebben en toch tranen in de ogen krijgen van André Hazes' 'Eenzame Kerst'. Het is misschien overdreven om Strauss Letzte Lieder op één lijn te stellen met deze smartlap, maar iets moet toch verklaren waarom van weinig orkestliederen met zoveel succes zoveel plaatopnamen op de markt zijn gebracht.
Zoals in meer van zijn werken vertelt Strauss een mooi sprookje met zichzelf in de hoofdrol. Die ondergaande zon, het avondrood; hoe fraai ook, onwillekeurig dringt zich de gedachte op dat dit einde van de dag zich tot het sterven verhoudt als het beroemde Zigeunerinnetje met ruimvallende blouse en traan op de wang tot het lijden. Het is de hang naar de naar smeerolie en traan geurende romantiek van mensenredder Dorus Rijkers, eerder dan de zuigkracht van het gevecht tegen de golven die zich uiteindelijk toch boven je zullen sluiten. En toch, het doet je wat. Maar wat!
Rudi van Dantzig heeft op Strauss' 'Vier Letzte Lieder' één van zijn populairste balletten gemaakt, Eichendorfs gedicht 'Im Abendrot' aldus artistiek tot in de derde macht verheffend. Misschien anders dan hij zou willen, bevestigt Van Dantzigs toneelbeeld het stereotiepe, favoriete imago van de dood eveneens driedubbel. Donkere wolkenpartijen in het decor, laaghangend boven een polderlandschap lijkt het, krijgen een oranje-rode inkleuring, waarover diagonaal een bundel lichtstralen valt ('God spreekt een woordje mee!', roepen we consequent, als zo'n natuurtafereel ons in werkelijkheid ten deel valt).
De vier liederen worden bij Van Dantzig gedanst door vier paren, partners, die elkaar verliezen, uit elkaar worden gedreven door de dood, een danser in het zwart. De ene keer 'draagt' hij een danser weg, de andere keer 'jaagt' hij een paar uiteen, of verbindt twee dansers. In 'Im Abendrot', het slotlied, keren de eerste drie paren als getuigen terug. Ook het vierde paar voegt zich uiteindelijk bij hen. De dood 'wint' het van ons allemaal en houdt ons allen bijeen. Hij houdt ons op onze plaats en bepaalt zelfs daarbinnen onze beweging.
In zijn toelichting bevreemdt mij één regel van de choreograaf:
'Dankbaarheid blijft voor al wat was'. Dankbaarheid? Hoezo deze rouwadvertentietekst? Voor mij spreekt uit zijn ballet meer de 'authentieker' overkomende combinatie van stille bevreemding en merkwaardige warmte, mildheid misschien. Van Dantzig maakt Strauss' cliché gelukkig een stukje menselijker, maar sloom en dromerig blijft het. En vooral: eerder een verfraaiing dan een authentieke uitdrukking van het sterven.

Nooit hoorde ik het Requiem van Mozart indrukwekkender uitgevoerd dan in z'n onvoltooide staat. Het hield op waar Mozart de geest gaf. De stilte erna was onvergetelijk hevig geladen met emoties.

Je hoeft niet te raden naar Schuberts verscheurdheid tussen machteloze vertwijfeling en berusting als je de vijf schreeuwende beginakkoorden van 'Der Tod und das Mädchen' vergelijkt met de ijle, broze vredigheid van het daarop volgende Andante con moto.

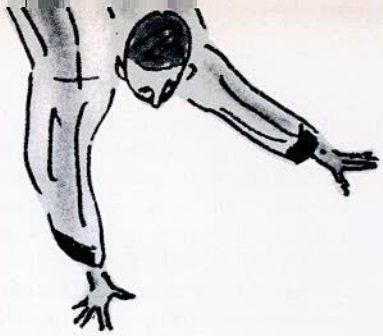

De dood is er omdat wij leven. Zonder leven was er geen dood.
Als dood zijn is: niet leven, wat valt daar dan nog over te zeggen? Moet niet iedere poging van een levende om iets over de dood te melden, worden gewantrouwd?
Het hangt ervan af. Zolang aanvoelen, denken, praten over de dood bewust wordt ervaren als een projectie, een creatie van beelden of ideeën van een levende, lijkt daar niets op tegen. Sterker, het kan een bruikbaar hulpmiddel zijn om de duistere werkelijkheid van de eigen eindigheid enigszins draaglijk te maken, minstens op afstand te houden.
Voorwaarde voor zinvolle mijmering lijkt vooral te zijn de verwerping van elke gedachte waarin een mens ook maar iets zinnigs zou kunnen zeggen over zijn toestand na zijn sterven, over zijn dood dus. Zo'n ferme stellingname hoeft ons niet te beletten om als levende toch gedachten en gevoelens te hebben over de dood. Alleen: alles wat wij vinden van de dood kan niet anders dan betrekking hebben op het leven zelf. Paradox?
Alles wat we zeggen, vermoeden, aanvoelen, kan uitsluitend slaan op ons leven - ook de dood. Dat is de enige mogelijke betekenis van het bekende axioma 'als wij er zijn is de dood er niet; als de dood er is, zijn wij er niet.' Ander leven dan sterfelijk leven kennen wij niet. Je leeft omdat je ooit verwekt bent. Je kunt ook zeggen: je leeft omdat je dood gaat.
Dat is minder paradoxaal dan het lijkt. Zo moeilijk is het niet om vast te stellen dat het leven wordt gediend door de dood. De dood van iets of iemand schept ruimte en voedingsbodem voor het leven van iets of van iemand anders. Dat leert nuchtere overdenking; en dat besef je door mythologische beelden over leven en dood in alle rust op je te laten inwerken. Zonder dood was er ook geen leven.

Zo is de cirkel rond, maar helpt dat? Komen we met onze gevoelens verder door onze gedachten? Op noodlottige manier blijken wij zelf onze eigen spelbreker te zijn. Onverbiddelijk botsen gedachten met gevoelens: we weten dat we dood gaan, maar het werkelijke probleem is dat we dat niet willen. We leven alsof we niet doodgaan. Kunnen vrije gedachten tegen onontkoombare gevoelens op? Zijn ze met elkaar te verzoenen? Is het mogelijk in ons bewustzijn iets te integreren dat met dat bewust-zijn in strijd is: niet-leven?

De enorme verscheidenheid aan mythische voorstellingen en godsdiensten levert even zovele antwoorden op die vraag. Zolang mensen bestaan, hebben ze zich hiermee beziggehouden. Godsdiensten bieden een rijke schakering aan vormgeving van dit pogen. Niet-leven wordt er omgetoverd in: voortleven, leven in een andere werkelijkheid, een hogere orde, of een volgend leven.
In een humanistische beleving biedt dit geen, in elk geval onvoldoende houvast. Dan kom je tekort in al deze pogingen tot begripsmatige vormgeving van leven na de dood en van dood in het leven. Of het zou moeten zijn door zulke ideëen consequent op het leven zelf te betrekken. Door bijvoorbeeld de dood van een mens te zien als de markering van het moment waarna hij nog slechts in andere mensen kan voortleven. Waarna je het leven dat je -tot op zekere hoogte- zelf kon leven, overgeeft aan het leven van anderen, aan de natuur.

Casper Vogel

Nee, dan Mahler! Dat is olieverf, in plaats van Strauss' pastel.
In het jaar waarin Richard Strauss als 24-jarige brave liedteksten ('Fünf Schlichte Weisen' en 'Vier Mädchenblumen') van zoete klanken voorzag (1888), schreef de slechts vier jaar oudere Gustav Mahler zijn prangende symfonische gedicht 'Totenfeier', ook geïnspireerd trouwens door poëzie, ditmaal van de Pool Adam Mickiewicz. (Zes jaar later zou hij het omwerken tot eerste deel van zijn Tweede Symfonie - 'Auferstehen'.)
Wat heeft Mahler bezield om op die leeftijd al zo te worstelen met de dood? Zijn biografie spreekt boekdelen. Van zijn 13 broertjes en zusjes hebben er met hem uiteindelijk slechts 6 overleefd. Zijn één jaar jongere broer Ernst heeft hij op 13-jarige leeftijd aan een hartziekte zien overlijden. Het moet het einde zijn geweest van de enige kameraadschap die hij in zijn jeugd kende. Daarna is slechts muziek zijn uitlaatklep en toevluchtsoord geweest.

Met dirigent Lucas Vis, die 'Totenfeier' onlangs uitvoerde met het Noordhollands Philharmonisch Orkest, zit ik over de partituur van 'Totenfeier' gebogen, op zoek naar de dood.
'Het is maar de vraag wat de een of de ander uit deze noten haalt', relativeert hij, verwijzend naar een totaal andere interpretatie die hij juist die ochtend via de radio hoorde.
'Er zijn schokeffecten. Je kunt er een programma, een dramatisch verhaal uithalen als je wilt. Hier meteen aan het begin, celli, bassen, in dit stuk héél belangrijk: tàdàdà-dàdámmm!, een harde waarheid, luidkeels verkondigd, een soort realiteit van de dood; zó is het jongens, d'r is geen ontkomen aan, daar moet je niet over zeuren! Maar dan gaat hij verder, hier bij cijfer 4, (zingt voor), 'etwas nachgeben' staat daarbij, als aanwijzing voor de dirigent, dat betekent toegeven, niet aan trekken, laat ze maar. Zo voel ik het ook aan: de dood is dramatisch, je kunt er niet onderuit, maar er zitten ook bijzondere kan-

ten aan. Dat is de eeuwigheid, als het ware. Zonder nou te spreken over een leven na de dood; dat is de eeuwigheid.
Verderop ook. Alles was c kleine terts, dan komt de harp erin en wordt het allemaal C groot: 'sehr zurückhaltend'; van een eindeloze schoonheid. Maar dàn krijg je de trompet. Het signaal, tiéééééé, pomtedààààm, iets van een onderstreping: dit is heel belangrijk. Als ik dat hoor, daar haal ik positieve kanten uit. Je kunt toch uit vreselijke dingen die je meemaakt op een of andere manier energie putten?'

'Wat ik zo duidelijk voel bij deze muziek is dat wij met onze gedachten zoveel kunnen! Denk maar aan het grapje van kinderen: hoe kun je je op de snelste manier verplaatsen? Dat is met je gedachten. Ik ben in gedachten daar of daar. Dat is toch ook zo? Op een bepaalde manier ben je met je gedachten ergens aanwezig. Dat is ook waar hier veel mee gedaan wordt.
Neem dat bijzondere moment, als die harp erin komt, die transparante kleur van dat majeur-motief, na die enorme eruptie in het begin. Of hier aan het eind, vlak voor het slot: pianissimo (heel zacht) tot fortissimo (uiterst hard), als afsluiting twee hobo's en een trompet, scherp, tjjjèèèèèèèèèè van E naar Es, terwijl het daarvoor steeds C-groot is geweest. C-groot trompetten, helemaal verstild. Dat is zo'n beetje de conclusie van de de hele compositie binnen één maat. De cirkel is weer rond. Zo van: weten jullie nog waar ik mee begonnen ben? En dan: allegro, keihard: ràtteketattekedattekedattekeboemmm! Rust. Drieënhalve tel! Dan zacht, grote trom onder strijkers: Boemmm. Weer rust. En tenslotte, nog milder (pizzicato): boemm. Stilte.' ■

"Hier meteen aan het begin, celli, bassen, in dit stuk heel belangrijk, een soort realiteit van de dood; zo is het jongens, d'r is geen ontkomen aan, daar moet je niet over zeuren!"

Casper Vogel is directeur van het Noordhollands Philharmonisch Orkest in Haarlem. Daarvoor was jarenlang in dienst van het Humanistisch Verbond, o.m. als hoofd radio- en televisiedienst.

"OF ZAL IK GEZELLIG THÙIS KOMEN STERVEN?"

Foto: Piet den Blanken/Hollands Hoogte

Foto: Marc Kohn/Hollands Hoogte

Uitvaart van 'bootkunstenaar' Victor V in Amsterdam

Nieuwe rituelen worden gemeengoed, ook als het gaat over de dood.

Foto: Chris Pennarts

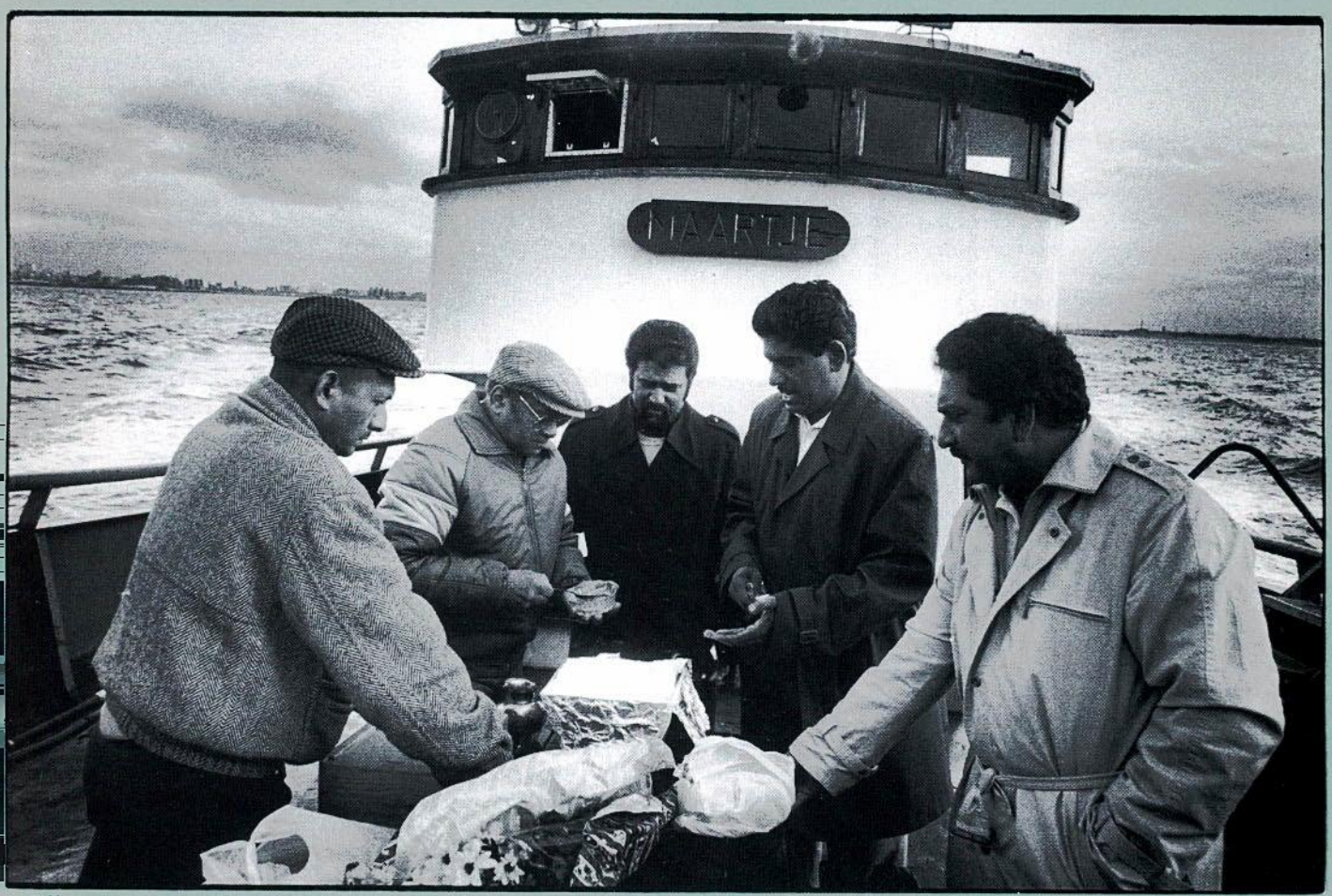

Offering van voedsel bij een hindoestaanse asverstrooiing op zee bij Scheveningen

DRIEHOEKSVERHOUDING MET DE

Marie ontmoet Monique als ze 27 is. Een stralende vrouw die ooit man is geweest. Maar die gaanderweg steeds depressiever in het leven komt te staan. Hun relatie wordt en driehoeksverhouding met de dood.

door Simone Koudijs

„Ik was 27 toen ik Monique ontmoette. Zij was begin veertig en had nog niet alle operaties achter de rug. Wel functioneerde ze sociaal gezien al twee jaar als vrouw, want dat is de voorwaarde voordat je geopereerd kunt worden. Ik ontmoette haar op een avond voor lesbische vrouwen. Ze was een heel imponerende, stralende vrouw en we kregen een relatie.
In het begin ging het heel goed. Monique had een boek geschreven waarmee ze veel aandacht van de pers had gekregen. Pas toen dat afnam, merkte ik dat ze zwaar depressieve buien kon hebben. De spiegel liet nog steeds mannelijke dingen zien, zoals een kaler wordende kruin en baardgroei. Ze kon daar met mij niet over praten, maar wel vroeg ze voortdurend, heel dwingend, mijn bevestiging van haar vrouwelijkheid.

Voordat ik haar ontmoette, had ik nog nooit van transseksualiteit gehoord. Ik ging wel eens mee naar bijeenkomsten van transseksuelen en het viel me op dat daar onderling ook nauwelijks werd gepraat, behalve over praktische problemen: waar koop je vrouwenschoenen in maat 44, waar laat jij je epileren. Veel getrut ook: wat zit je haar leuk en wat zijn je nagels schitterend gelakt. Ik snapte dat identificeren met het klassieke heterovrouwtjesmodel niet.
Monique was er ook niet echt gelukkig mee, maar zocht de oplossing van haar onlustgevoelens vooral in uiterlijke dingen: als ze nou eens uit de randstad wegging – ze was al een paar keer in elkaar geslagen – en van baan veranderde, misschien zou het dan beter gaan. Wonder boven wonder vond ze een baan in het noorden op haar oude beroepsniveau. Heel bijzonder, dus werd ze voortdurend overal opgevoerd als voorbeeld van een geslaagde transseksueel.

De verhuizing werd een drama. Ze kreeg last van zulke driftaanvallen, dat ik soms dacht dat ze erin zou stikken. Ik begon ook bang van haar te worden: iemand in vrouwenkleren die tegen me stond te schelden met een mannenstem, echt heel eng. Maar vervolgens kreeg ze dan spijt en tenslotte een depressie. Toen zei ze voor het eerst: „Ik ben man noch vrouw, vlees noch vis". Ik kende hier niemand, het ging met haar niet goed, met mij niet goed, met ons niet goed. Voor het eerst kon ik me voorstellen wat „isolement" inhield en in wat voor een isolement Monique altijd had geleefd.

Op een dag kwam ze thuis, keek me heel glazig aan en zei, verbijsterd: ik ben ontslagen. Werk was altijd zó belangrijk geweest voor haar. Ze stapte in haar auto en reed weg. Een paar uur later kwam ze terug, met allemaal krassen op haar arm. Ze had met een scheermesje geprobeerd haar polsen door te snijden.
Na veel praten was haar werkgever bereid het ontslag om te zetten in tijdelijk verlof, mits ze in therapie zou gaan. Ze zwichtte en ging in de alternatieve hoek allemaal therapieën volgen. Op mijn voorstel gingen we ook samen in relatietherapie, want ik dacht: zo'n relatie zegt natuurlijk ook iets over mij. Maar dat werd niks, Monique zat daar duidelijk voor zichzelf en niet voor ons. Na een paar maanden kreeg ze het advies zich te laten opnemen en kwam ze terecht in een gemeenschap voor drugs- en alcoholverslaafden. Merkwaardig, want ze was niet-roker en geheelonthouder. Daar begon ze zichzelf te verminken met scheermesjes. Ik vond dat verbijsterend voor iemand die zo geknokt had om een mooie vrouw te worden. Nadat ze de eerste serieuze zelfmoordpoging had gedaan, heb ik haar gevraagd: is het zo erg allemaal dat je dood wilt? Ja, zei ze, heel gedecideerd, „alles is mislukt". Die duidelijkheid was voor mij eigenlijk een opluchting. Het paste bij de vrouw voor wie ik altijd respect had gehad, die keuzes maakte waarvoor ze stond.

Maar weer ging ze in therapie, liep weg, kwam weer thuis, bezocht psychiaters. Driftbuien, depressies, excessief geld uitgeven. Thuiskomen, betekende voor mij: zou ik haar nog levend aantreffen? Want al reed ze bij periodes niet steeds naar de trein om zich ervoor te werpen, ze bleef zoiets houden van: dat kan ik altijd nog doen.

Toen begon ze voor het eerst echt te praten over de dood als oplossing voor een leven waarin ze geen uitweg meer zag. Dit jaar word ik vijftig, zei ze, ik kan wel zeventig worden, wat moet ik met al die jaren? Het werd steeds duidelijker dat onze levens uit elkaar zouden gaan, ik wilde dit niet meer.

Op een dag vond ik haar op bed, onder de pillen. Eerst dacht ik: laat haar maar liggen. Toen werd ik bang: ik kan dit niet alleen besluiten en tenslotte woedend: godver, doe het zèlf maar als je dood wilt. Naar het ziekenhuis dus, maag leeggepompt. Schreeuwend kwam ze bij, laat me doodgaan.
Maar ze leefde en kwam weer thuis. Ze verwaarloosde zichzelf, die hele mannenkant kwam weer naar boven. Toen ze ontdekte dat de operatie geen oplossing had geboden voor haar problemen, was het eigenlijk al te laat voor therapie. Ze kon slechts de conclusie trekken dat als ze als vrouw niet kon leven, ze haar leven moest beëindigen. Hetzelfde wat ook gold toen ze nog man was. Ze wilde niet meer leven in een wereld die geen veilige plek bood.

Op dat moment besloot ik met haar te praten of er dan geen andere manier was dan een gewelddadige om eruit te stappen. Ze vertelde dat ze na het slikken van die pillenstoot door een tunnel was gegaan en engelachtigen had gezien. Ik zei: je zult het zelf moeten beslissen en doen. Goed, zei ze, dan het liefst nog dit jaar. Ze wilde geen kerstdagen meer meemaken. En het liefst in haar eigen bed, ging ik daarmee akkoord? Ik heb toen mijn voorwaarden gesteld: dat ze zelf de totale verantwoordelijkheid moest nemen en vantevoren haar rommel zou opruimen, administratie in orde maken en kennissen verwittigen.

Voor de praktische informatie hebben we met de Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie gebeld. Daar kon je een levenstestament bestellen waarin stond: „degene die me vindt: niet reanimeren". Met kopieën voor de huisarts en de notaris. Om aan de benodigde pillen te komen, is Monique naar het buitenland gegaan, daar zijn ze makkelijker te krijgen. Ze heeft een hele rondrit gemaakt door Duitsland en België om ze te verzamelen.
Ze wist toen dus hoe ze het moest doen en had de middelen. Restte nog het karwei haar leven op te ruimen. Ergens hoopte ik dat deze bezigheid haar op andere gedachten zou brengen. Maar ze was heel rustig, terwijl ze al die kasten vol rokken, blouses en make-up opruimde. Zij zocht uit, ik pakte in en samen brachten we het weg.

Ze deed haar administratie en schreef afscheidsbrieven. 's Middags maakten we wandelingen, gingen uit eten en praatten

OOD

over ons leven. Over één ding spraken we niet: hoe het voor mij zou zijn, als ze dood was. Eigenlijk kon ik me ook niet voorstellen dat ze het zou doen. Omdat ik niet met schuldgevoelens wilde blijven zitten, deed ik haar nog een mogelijke uitweg aan de hand: je zou ook hier kunnen „doodgaan", zei ik, en in Frankrijk verder leven. Een week lang is ze bezig geweest deze mogelijkheid uit te zoeken, maar toen begon ze weer te fantaseren over haar eigen begrafenis. Toen heb ik me erbij neergelegd, er zat iets onontkoombaars in.
Op maandag meldde ze van plan te zijn om woensdag, eind van de middag, de pillen in te nemen, tachtig stuks, met likeur. Ik had beloofd erbij te blijven. Samen maakten we de kamer klaar, met bloemen, kaarsen, wierook en nieuw beddegoed. Nadat ze in bad was geweest, nam ze de pillen in en ik ging naast haar zitten. Ze viel snel in slaap, steeds dieper. Uren zat ik naast haar. Het werd nacht, ik zat gedichten te lezen van Ida Gerhardt. Ik ben hooguit één uur in slaap gevallen en toen ik wakker werd, dacht ik: nou zal ze wel dood wezen. Maar ze leefde nog.
Twaalf uur later! Paniek, want ze had volgens het boekje allang dood moeten zijn. Wat als ze wakker zou worden, ze zou immers zó beschadigd zijn. Toen ben ik op zoek gegaan en vond nog een hele pot pillen...
Vrijdagochtend is ze pas gestorven. Heel sereen en vredig. Zo ontspannen.

Mijn rouwverwerking ging moeizaam, door de juridische kwetsbaarheid van mijn rol moest ik het alleen doen. Na haar dood werd het me duidelijk dat onze relatie eigenlijk bijzonder ongelijkwaardig was geweest en ik nam het mezelf kwalijk dat ik daarin niet meer voor mezelf was opgekomen. Na een jaar kon ik het leven pas weer aan.
Ik heb gemerkt dat zelfdoding besmettelijk is. Waarom zou ik niet ook kunnen besluiten dood te gaan? De lijn tussen leven en dood werd heel ijl, heel raar voor iemand die zó hard geprobeerd had een ander tegen te houden. En ik had nog tachtig pillen van Monique over. Wat zij kon, kon ik ook.
Ik gaf mezelf vijf jaar en ben in therapie gegaan. Ik dacht dat ik onmenselijk was dat ik naast dat bed had kunnen zitten, dat ik daartoe in staat was gebleken. Op mijn gemak heb ik dat allemaal eens uitgezocht. De wereld ziet er sindsdien heel anders uit voor me.
Waarom ben je niet weggegaan, vroegen veel mensen. Als Monique kanker had gehad, zou niemand dat hebben gevraagd. Ze was ook ongeneeslijk ziek. Pas op de rand van haar sterfbed heeft ze gezegd: die man-vrouw-transformatie is misschien toch niet zo'n goede keuze geweest." ■

(Ingezonden mededeling)

VERSCHENEN BIJ

Ambo

Barbara Dobrick
Als onze oude ouders sterven
Het definitieve einde van ons kind-zijn.
148 blz. – *f* 27,50

R.L.P. Berghmans e.a.
De dood in beheer
Morele dilemma's rondom het sterven.
279 blz. – *f* 49,50

Joke Forceville-van Rossum
Dagen van na-bestaan
Dagboek van een rouwproces.
80 blz. – *f* 19,90 – **tiende druk**

Otto de Vos
Monument voor Pepijn
Indringende beschrijving van de dood van een kind.
79 blz. – *f* 19,50

Van Elisabeth Kübler-Ross verschenen o.a.

Lessen voor levenden
Gesprekken met stervenden.
278 blz. – *f* 27,50 – **21ste druk**

Leven met stervenden
Over de hulp aan stervende kinderen
180 blz. – *f* 29,90 – **vierde druk**

Over de dood en het leven daarna
72 blz. – *f* 17,50 – **zesde druk**

In de boekhandel

En de mensen leefden no

Een sprookje

Heel, heel lang geleden, was er eens een man die zich afvroeg waarom de mensen doodgingen.
Niemand kon hem een goed antwoord geven. Tenslotte schreef hij een brief aan de koning.
De koning dacht zeven dagen en zeven nachten achter elkaar na, maar kwam er niet uit. Hij liet de man van de brief op zijn kasteel komen.
„Beste man", sprak de koning, „ik heb erg lang over je vraag nagedacht, maar ik kom er echt niet uit. Het spijt me."
De man was erg teleurgesteld. Nu wist hij nog niet waarom de mensen doodgingen.
„Majesteit", zei hij zo beleefd mogelijk, „misschien weten de geleerden wel een antwoord op mijn vraag."
De koning plukte aan zijn baard.
„Een uitstekend idee", zei hij. „Een prima plan."
De koning liet dezelfde dag nog alle geleerden uit het hele land naar zijn kasteel komen.
„Geachte geleerden", sprak de koning, „deze man wil graag weten waarom de mensen doodgaan. Tot nog toe heeft niemand een goed antwoord op de vraag gevonden. En nu dacht ik: jullie zijn zo knap, jullie zullen wel een antwoord op deze uiterst moeilijke vraag weten. Maar denk erom: geen smoesjes, anders laat ik jullie hoofd eraf hakken."

De geleerden dachten na. Ze maakten moeilijke berekeningen en bedachten ingewikkelde formules. Na drie dagen nam de oudste geleerde het woord.
„Koninklijke hoogheid en beste man", zei hij geleerd. „Wij hebben het uitgerekend. De mensen gaan dood omdat ze oud zijn en weer anderen omdat ze een ongeluk krijgen. In dat laatste geval zijn de mensen vaak nog jong."
De koning plukte peinzend aan zijn baard.
„Er zit wat in. Het klinkt in ieder geval geleerd." Maar de man die de vraag had gesteld, dacht er anders over.
„Het is wel mooit bedacht, maar dan wil ik ook wel eens weten wat dat is, doodgaan."
De man keek de kring geleerden rond, die allemaal naar de oudste geleerde keken. Hij was de knapste. Hij had een hoofd zo groot als een watermeloen, anders konden zijn hersens er niet in.

„Je gaat dood", zei de geleerde, „wanneer de Dood je komt halen en je aanraakt."
De man krabde zich op zijn voorhoofd.
„Bijzonder knap", zei de koning. "Daar neem ik mijn kroon voor af."
De geleerden keken trots voor zich uit.
Toen zei de man: „Als wij de Dood zou eens gevangen nemen, dan gaat er niemand meer dood."
De geleerden barstten in lachen uit. Ze sloegen zich op de knieën van pret en rolden over de tafel.

Nadat ze waren uitgelachen, zei een van de geleerden: „Zo simpel is dat niet, beste man. Je kunt de Dood niet vangen. Zodra je hem beetpakt, ben je er geweest." Maar de man liet zich niet zo gemak kelijk uit het veld slaan.

ng en stierven gelukkig

oos Meinderts

„We kunnen de Dood toch ook vangen zonder hem aan te raken?"
„Hoe dan?", vroeg de koning, die de Dood graag opgesloten zag. Hij zou dan voor eeuwig en altijd koning blijven.
„Wat we moeten doen", zei de man, „is een grote glazen kooi bouwen rond het bed van iemand die bijna dood gaat. In de kooi maken we een deur die we op het moment dat de Dood zijn prooi komt halen, met een klap dichtsmijten."
Het werd muisstil in de zaal van het kasteel. Je kon een speld horen vallen. Ineens begon iedereen door elkaar te praten. Het leek wel of het stormde, zoveel lawaai maakten ze. Iedereen vond het een prachtig plan. De koning gaf de beste glasblazers van zijn rijk de opdracht een kooi te maken, waaruit de Dood onmogelijk kon ontsnappen.

Drie dagen later was de kooi klaar en nog eens drie dagen later was de Dood gevangen. De man werd wereldberoemd en het hele land vierde feest, want er ging geen mens meer dood.

De eerste zeven jaar ging alles goed, maar langzamerhand rezen er ernstige problemen. De mensen werden zo oud, dat ze zich bijna niet meer konden bewegen. Veel mensen begonnen zich ook te vervelen.
„We vinden het leven niets meer aan. Waarom zouden we nog iets doen, we gaan toch niet dood. Alles is zo saai tegenwoordig."
Maar dat was nog niet alles. Er ging dan wel niemand meer dood, maar er kwamen wel steeds nieuwe mensen bij. Op het laatst was er geen plek meer voor zoveel mensen. Op sommige plaatsen in de wereld duwden de mensen elkaar de zee in. Verdrinken konden ze niet, dus ze moesten voor eeuwig rond blijven zwemmen. Dit kon niet langer doorgaan zo, dacht de wereldberoemde man. Hij schreef de koning weer een brief, die meteen zijn geleerden weer bijeen riep.
„Beste geleerden", sprak de man, „eigenlijk is het heel dom van ons geweest om de Dood gevangen te nemen. Het wordt te vol op de wereld en bijna iedereen verveelt zich dood. Bij wijze van spreken dan."
De geleerden zagen wel in dat de man gelijk had.
Ze besloten om de Dood weer vrij te laten. Maar toen er een vrijwilliger werd gevraagd om de deur van de kooi open te maken, viel er een stilte.
„Ik doe het wel", zei de man, „want nu pas begrijp ik waarom de mensen doodgaan."
De man nam afscheid van de koning en zijn geleerden en ging op weg naar de glazen kooi. „Leve de Dood!", riep hij en zwaaide de deur open. Nog geen seconde later stierf de man in de armen van de Dood.

Het hele land vierde weer feest. En de mensen leefden nog lang en stierven gelukkig.

Dit is een fragment uit het boek 'Mooi meegenomen'. Uitgeverij Ploegsma, Amsterdam.

(Ingezonden mededeling)

Hoor je verdrietig te zijn als iemand dood gaat? Dat is een typische vraag die in het hvo aan kinderen wordt gesteld. Hvo staat voor humanistisch vormingsonderwijs. In het wekelijkse lesuur praten kinderen met elkaar over onderwerpen als de dood, maar ook over bijvoorbeeld vriendschap, dieren en elkaar pesten. Ze bekijken die onderwerpen van alle kanten. Samen met de hvo-leerkracht stellen ze vragen en geven zelf ook, vaak verrassende, antwoorden. Kinderen leren zo hun houding te bepalen en hun gevoelens en meningen onder woorden te brengen. Kinderen vinden hvo leuk. Veel ouders vinden het belangrijk.

Als u meer wilt weten over hvo of over de mogelijkheden die wij hebben hvo op de school van uw kind te verzorgen dan kunt u ons bellen. Tel.: 030-318145.

U kunt het hvo ook financieel ondersteunen door een bijdrage te storten op giro **263600,** Fonds Vrienden hvo, Utrecht. (onder vermelding van Gift december '91)

hvo

Foto: Marcel Malherbe/Hollands Hoogte

Pieken in sterftecijfers bij kou, hitte en griep

Uitschieters naar boven in de dagelijkse sterftecijfers hangen samen met influenza-epidemieën en met warmte en kou, maar er lijkt geen verband te bestaan met luchtverontreiniging.

Dit blijkt uit een onderzoek dat de Erasmusuniversiteit in Rotterdam heeft uitgevoerd in opdracht van het ministerie van WVC. De afgelopen jaren is de sterfte in augustus het laagst en aanhoudend hoog van begin januari tot diep in maart. Op de 'topdag', 3 maart, ligt de sterfte gemiddeld 22 procent boven die op de 'daldag', 24 augustus.
Tweederde van de hogere sterfte in het winterseizoen is een gevolg van hart- en vaatziekten en 13 procent van luchtwegaandoeningen. De verhoogde sterfte doet zich vooral voor onder 80-plussers en in mindere mate onder mensen van 60 tot 80. De sterfte op jongere leeftijd ligt de meeste winters niet hoger dan in de rest van het jaar.

In Engeland is de winterse sterfteverhoging overigens twee keer zo groot. De onderzoekers vermoeden dat dit samenhangt met welvaartsverschillen. De huidige Nederlandse situatie is ook gunstig vergeleken met die in de jaren vijftig. Hierbij speelt vermoedelijk een rol dat de bevolking nu beter tegen koude is beschermd en/of dat ze beter bestand is tegen de effecten van blootstelling aan kou. Het rapport noemt het aannemelijk dat de algemene sociaal-economische ontwikkeling daar veel aan heeft bijgedragen.
In februari en maart 1986 stierven 3700 (24 procent) mensen meer dan op grond van de gebruikelijke seizoensvariatie viel te verwachten. De vorige sterftepiek, in zowel december 1982 als januari 1983, was met 1113 'extra' overledenen aanzienlijk kleiner.

Gemiddeld zijn jaarlijks zo'n 4000 sterfgevallen aan influenza (griep) toe te schrijven. In 1986 was een grote influenza-epidemie de belangrijkste oorzaak van de stijging, ook onder jongeren. Vooral mensen met hart- en vaatziekten en luchtwegaandoeningen hebben dan een verhoogde kans op overlijden.

De onderzoekers hebben geen aanwijzingen gevonden voor een compensatie in de vorm van een lagere sterfte na maart 1986. Dat zou er op wijzen dat het niet in hoofdzaak terminale patiënten zijn die bij een influenza-epidemie overlijden.

Luchtverontreiniging lijkt geen aantoonbare effecten te hebben op de sterfte op korte termijn. Maar dat wil niet zeggen dat de gezondheid op langere termijn er niet door wordt beïnvloed.

Liever langer leven?

Zelden verslond ik een roman zo gulzig als 'Niemand is onsterfelijk' van Simone de Beauvoir. 't Was voor mij één machtig epos over oorlogen, triomfen, geweld, liefde en hartstocht. De hoofdpersoon Fosca zag ik als een veredelde Sjors van de Rebellenclub, die groots en meeslepend van het ene spannende leven naar een ander avontuurlijk tijdperk trok.
In 1279 had Fosca samen met zijn huismuis van het elixer der onsterfelijkheid gedronken en daardoor was hij gedoemd tot in het oneindige te leven en door te leven. Heerlijk leek me dat toen, maar ach, wist ik veel. Ik was nog jeugdig en vitaal en ouder worden voelde ik geen moment als een straf!
Aan het eind van 'Niemand is onsterfelijk' dacht ik af en toe wel hoe die Fosca het volhield om zich keer op keer fris en onbevangen aan nieuwe liefdes en hartstochten over te geven. Onverbiddelijk zou de dood toch weer toeslaan en moest hij weer opnieuw aan een relatie beginnen.
De Nederlandse vertaling van de Franse titel 'Tous les hommes sont mortels' zou veel toepasselijker geweest zijn. Iedereen sterft gewoon na verloop van tijd, alleen Fosca sleept zich eeuwenlang voort, hij kan niet kapot! Raakt onze held dan nooit eens vermoeid? Aan het eind van het boek bespeur je daar iets van. Voortijdig neemt hij afscheid van zijn geliefde. Durft hij zich niet meer innig - tot de dood hen scheidt - aan haar te binden? De tijd heeft hem inmiddels geleerd dat hij uiteindelijk eeuwig de verliezer zal zijn en blijven. Aan dat noodlot ontkomt hij nooit.

Jaren later kwam ik dit boek weer tegen en dacht toen alleen maar: O God, houdt het leven van die man nooit eens op. Laat hem een mooie zachte dood sterven door een pilletje of een spuitje. Hij leek eerder op een treurig dolende ridder met een veel te groot harnas aan, waarvan de scharnieren bij elke beweging piepten en kraakten. Vreselijk om zo lang te moeten leven.
Uiteraard, zulke gedachten vertelden veel over mij en over hoe ik in het leven stond. Nee, liever langer willen leven was - en is dat nog steeds niet - het absolute einde!

Het boek 'Liever langer leven' van Okke Jager bracht mij destijds dan ook flink in verwarring. Daarin houdt hij een pleidooi voor een andere beleving van oud zijn en een verdergaande verlenging van de levensduur. Hij schrijft: 'Bij levensverlenging gaat het over verlenging van vitaliteit, over het voorkomen of uitstellen van ouderdomsverschijnselen'.
Het klinkt fantastisch, maar dan moet je wel heel veel plezier, vertrouwen en geloof in het leven hebben. En over een geweldige spankracht beschikken om tegen gluiperige ziektes, gemene processen en mensonwaardige aftakeling te vechten. Ik weet niet of ik over die gave beschik en dat ook allemaal wel wil. In ieder geval ben ik op dit moment nog lang niet zover in het denken over dit nieuwe vooruitgangsgeloof. Naar alle waarschijnlijkheid begreep mijn moeder van het gedachtengoed van Okke Jager veel meer. Jarenlang heb ik haar zien vechten voor het leven en strijden tegen de dood. Niet alleen voor zichzelf maar ook voor mijn vader, van wie zij heel veel hield. Ze ontkende de dood. Ze wilde er niet in berusten.
Mijn ouders maakten juist in deze laatste jaren iets groots van het leven. Kleine wandelingen, ergens een kopje koffie drinken, een autotochtje werden ware feestgebeurens.
Ze had zo'n levensdrang dat ze vaak vergat hoe doodziek ze was. Tot een paar maanden geleden; ineens was ze uitgeleefd en wilde naar Huis, zoals ze zelf zei. Ze bedankte mijn vader voor zijn liefde en kameraadschap en verdween uit dit leven. Ik kon me dat zo goed voorstellen; dit was toch geen leven meer voor haar, zo broos, zo breekbaar en vaak zo benauwd.
Ik had allang de moed opgegeven. Maar zij niet. Diezelfde levenswil vind ik ook weer bij Okke Jager terug. Met stijgende bewondering volg ik het laatste half jaar in zijn columns in Trouw hoe hij zijn eigen ziekteproces bevecht. 'Liever langer leven' waren geen loze woorden. Nog nooit heb ik iemand gekend die met zo'n innerlijke overtuiging het nieuwe vooruitgangsgeloof, waar hij zeven jaar geleden in dit boek zo voor pleitte, in de praktijk van alledag naleeft. Met grote geestkracht bevecht hij zijn ziekte en probeert hij 'het gezonde te versterken. Ik wil niet hopeloos overgeleverd zijn aan de willekeur van toevalligheden in celprocessen. De denkkracht van een mens kan een omgevormde groeikracht zijn'.
Aan deze levenshouding zal ik waarschijnlijk nooit toekomen. Ik mis denk ik de inspiratie in het geloof om zoveel en intens van dit sterfelijk bestaan te genieten om langer te willen leven.

Mary Michon

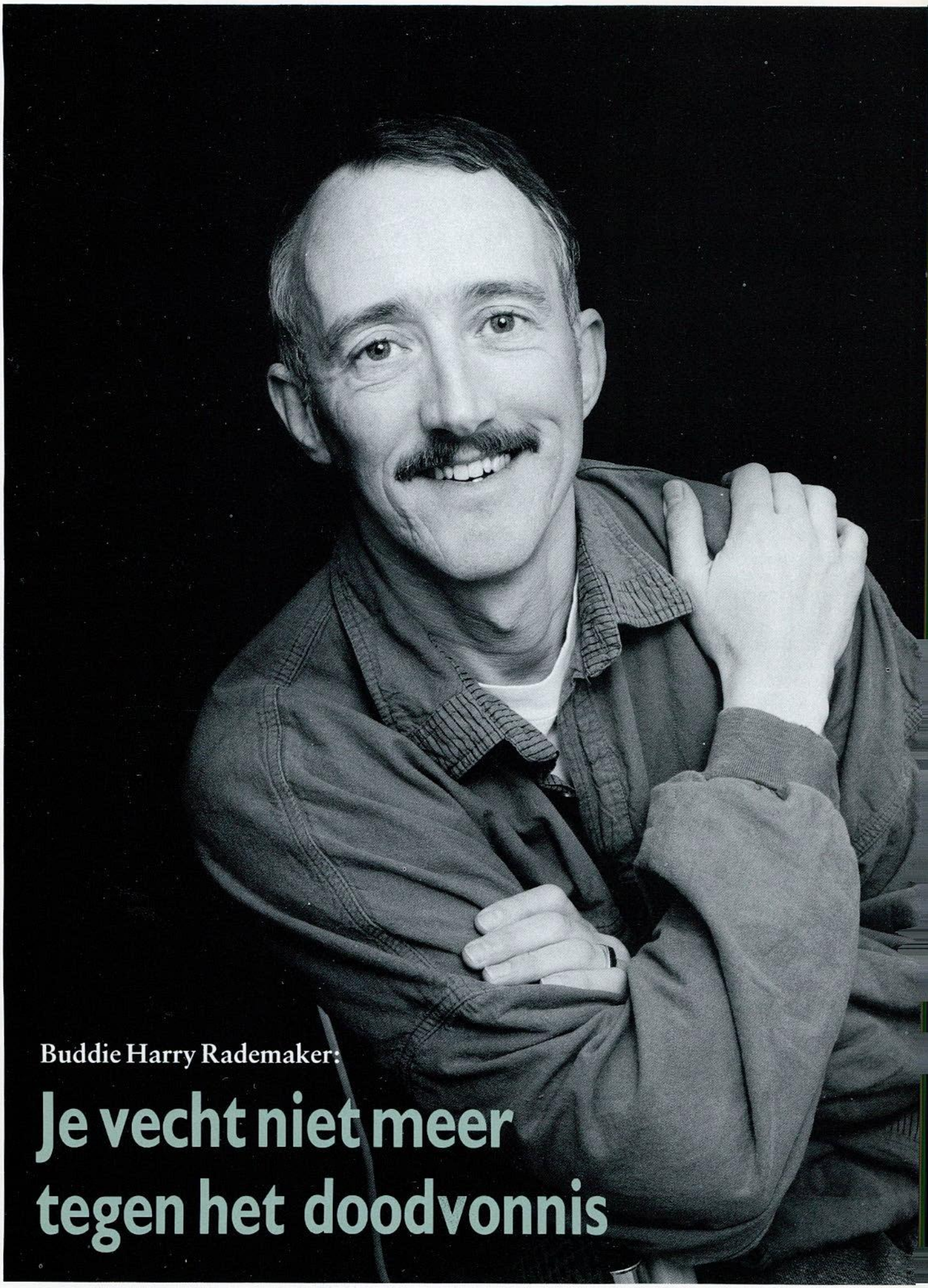

Buddie Harry Rademaker:

Je vecht niet meer tegen het doodvonnis

Buddy - het Amerikaanse woord voor 'maatje' - heeft sinds de opkomst van AIDS een extra betekenis gekregen. 'Buddies' zijn nu vrijwilligers die AIDS-patienten bijstaan tot de dood er op volgt. Want één ding is heel zeker: van AIDS kan nog iemand winnen. Hooguit is het laatste restje leven nog een beetje draaglijk te maken. En daarvoor staat een helper klaar, een buddie. Waarom gaat iemand zoiets doen? Ingeborg van Teeseling vroeg het aan Harry Rademaker. Hij was tot nu toe buddie voor achtereenvolgens Klaas, Joop en Roel.

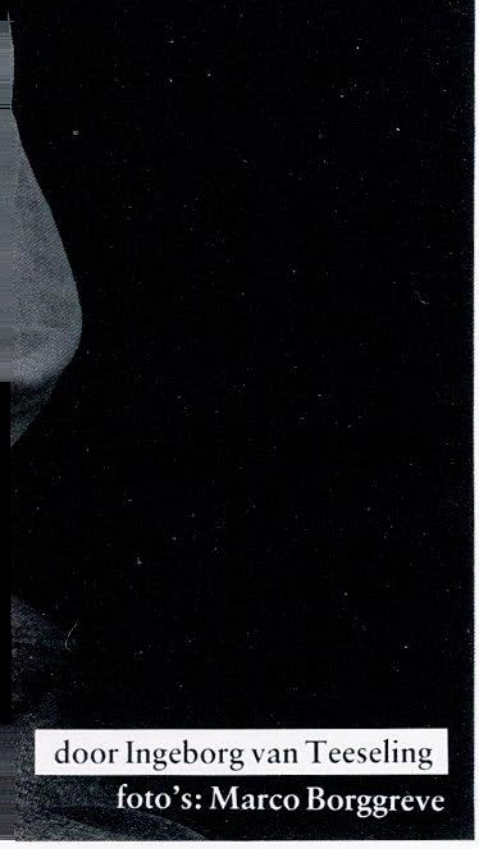

door Ingeborg van Teeseling
foto's: Marco Borggreve

De laatste negen jaar werden er in Nederland 1799 AIDS-patiënten geregistreerd. En elke dag komt daar één nieuwe bij. Ons land scoort daarmee keurig laag in de statistieken. Vrijwel overal ter wereld zijn er meer AIDS-slachtoffers, ook percentueel. Europese landen zitten gemiddeld op een dubbel aantal en in de Verenigde Staten, het Nabije Oosten en Afrika kan er zonder enige overdrijving over een ware epidemie worden gesproken. Daar blijft de ziekte dan ook niet beperkt tot homosexuele mannen, maar raakt iedereen besmet.Zo heeft in Kigali en Rwanda vijfentwintig procent van de volwassen bevolking de ziekte. Toch is er de laatste maanden weer een stijgende lijn te bespeuren in de Nederlandse statistieken. Waarschijnlijk is dat te wijten aan wat de deskundigen 'een terugval in onveilig gedrag' noemen. Peeskamertjes in sauna's komen terug, condooms worden steeds vaker 'vergeten'. Safesex is uit, we beginnen aan AIDS te wennen.

In de tien jaar dat we weten dat AIDS bestaat, is er veel gebeurd. Wetenschappers zijn erachter gekomen hoe je kunt voorkomen dat je ziek wordt. Er worden miljoenen gepompt in onderzoek en degene die het medicijn vindt, kan zeker zijn van de Nobelprijs. De patiënt zelf vindt ondertussen vele hulpverleners aan zijn bed. Legers toegewijde artsen en verpleegkundigen, maar ook een groeiende hoeveelheid 'buddies'. Maatjes dus, niet-professionele mensen, vaak homosexuele mannen, die de patiënt terzijde staan. In Utrecht wordt deze hulp gecoördineerd door de GG en GD, die de buddies selecteert en traint.

Harry Rademaker, eenenveertig en flikker, is sinds 1988 betrokken bij het project. Vanaf de zestiende verdieping van het flatgebouw waar hij woont, heeft hij het mooiste stadsuitzicht dat er te bedenken valt. Alles is er. Uitgestrekte weilanden, een ziekenhuis, fabrieken, huizen in keurige rijtjes naast elkaar, parkjes, snelwegen en zelfs een tram. De bank in de kamer is dan ook zo neergezet dat je je uren kunt amuseren met alleen maar kijken.

Harry is aardig. Een zo op het oog makkelijke, vriendelijke jongen. Nog steeds zeer verliefd op Jan, zijn partner sinds ach, toch al wel vijftien jaar. Jan blijft dan ook terugkomen in ons gesprek. "Hij heeft me heel erg gestimuleerd toen ik zei dat ik buddie wilde worden. Hij had geloof ik vooral het idee dat het wel goed voor mezelf zou zijn. Ik ben tamelijk rationeel, weet mijn emoties nog wel eens te onderdrukken. Hij hoopte dat ik door het buddiewerk wat dichterbij mijn gevoel zou komen te staan. Maar de belangrijkste reden voor mij om buddie te worden was toch dat ik iets wilde doen met mijn gevoel van solidariteit. Ik ben flikker, heb al m'n hele leven veel plezier met andere flikkers en nu het vooral flikkers zijn die ziek worden, vind ik dat ik ook dat met ze moet delen.
Het is toch iets waar je in je normale leven niet zo makkelijk mee wordt geconfronteerd: jonge mensen die in de bloei van hun leven opeens razendsnel aftakelen en doodgaan. Hoe vaak weet je nou zeker dat iemand die je net hebt leren kennen, binnen drie jaar dood zal zijn? Ik ben een vrij nuchter mens. Zet mijn schouders onder zo'n klus, omdat het nu nodig is. Verdriet of boosheid komt daar eigenlijk niet aan te pas. Het moet gewoon gebeuren."

"Ik kan me nog herinneren dat ik in 1982 een heel klein artikeltje las in het blad van COC. 'Geheimzinnige ziekte onder homo's in de VS'. Toen had niemand nog ooit van AIDS gehoord. Paniek sloeg toe. Nu weten we in ieder geval wat je eraan kunt doen, we zijn niet zo machteloos meer.

Ik ben door het buddieschap vreselijk gaan nadenken over hoe ik zou willen sterven en hoe mijn begrafenis er uit zou moeten zien

Het heeft nog lang geduurd voordat ik er zelf van dichtbij mee te maken kreeg. Een vriend van vrienden van ons werd ziek en overleed niet lang daarna. Dat was wel even schrikken, maar ook toen leek het nog ver weg. Waarschijnlijk hebben we gewoon geluk gehad; van onze naaste vrienden heeft nog niemand AIDS gekregen."

"Neen, ik ben nooit bang geweest dat ik het zelf zou hebben. Daar hou ik me niet mee bezig. De incubatietijd is tien jaar, dat is zo lang geleden. Toen deed iedereen waar hij sexueel zin in had en ik ook. Het zou dus best kunnen dat ik seropositief ben, dat weet ik niet. Ik heb me bewust niet laten testen. Wat schiet ik ermee op als ik het weet? Dat levert alleen maar zenuwen en paniek op. Voor Jan, mijn partner, geldt hetzelfde. Zolang er geen reden is om te vermoeden dat je ziek bent, gaan we er gewoon van uit dat er niks aan de hand is. Vroeger raakten we nog wel eens in paniek van een uit de hand gelopen griepje, maar daar groei je overheen. Je kunt niet elke keer als je een loopneus hebt je testament gaan zitten maken, zo kun je niet leven." ▶

"Ik heb me via via aangemeld bij de GG en GD in Utrecht. Moest een brief schrijven met mijn motivatie, kreeg een gesprek en werd uiteindelijk toegelaten tot de training. Een aantal avonden en zaterdagen werden we geschoold in wat zij vonden dat we als buddie moesten weten. Het medische aspect kwam aan bod, psychologische dingen van de cliënt en jezelf, gesprekstrainingen. Veel rollenspelen ook; hoe ga je met agressie of droefheid om, hoe vertel je iemand iets vervelends? Al tijdens de training bleek er een cliënt te zijn voor mij en een collega. Klaas heette hij en eigenlijk was al vanaf het begin duidelijk dat dat niks zou worden. Hij schrok van het feit dat hij buddies op bezoek kreeg. Door onze aanwezigheid werd het hem pas goed duidelijk dat hij ziek was en dood zou gaan. Wij waren een soort doodsboodschappers. Het begin van het einde. Dat heeft een half jaar doorgesleept. We kwamen tot weinig en uiteindelijk zijn we er ook mee gestopt.
Ik begreep zijn houding wel, maar ik heb het zelf nooit zo pessimistisch gezien. Ik ga er gewoon vanuit dat ik mensen in hun laatste levensfase iets te bieden heb. Iemand kan iets aan mij hebben en dat lijkt me positief."

"Een paar maanden later werden we gevraagd om buddie te worden voor iemand in Amersfoort. Daar was geen sprake van afwijzing, het klikte onmiddellijk. Joop was er ook echt aan toe. Hij was al flink ziek. Kortademig, pijn aan zijn benen, de karposie had fors toegeslagen. En de AZT had bij hem het gevolg dat hij bloedarmoede kreeg en om de twee maanden een bloedtransfusie nodig had.
Het was voor mij de eerste keer dat ik van zo dichtbij werd geconfronteerd met iemand die aan het sterven was. Om dat te kunnen verwerken heb ik vanaf het eerste moment een pragmatische houding aangenomen. Van iemand met AIDS weet je vanaf het eerste moment dat hij nog uiterlijk drie jaar te leven heeft. Dan stel je je anders op. Je beschermt je tegen al te veel betrokkenheid, vecht niet meer tegen het doodsvonnis, maar probeert alleen zo veel mogelijk te verzachten. Rationeel ga ik dus uit van iemands dood, emotioneel schuif ik het naar de achtergrond. Anders is het zo moeilijk in de dagelijkse omgang. Ik zei al dat ik een nuchter mens ben. Ik heb die nuchterheid nodig om iets met mijn emotie te kunnen. Ik ben 41 en in mijn leven zijn mensen overleden. Mijn vader, een vriend, ooms. Dat verwerk je in de loop van de tijd.
Ik ben ook blij dat de dood er is. Omdat het leven daar van wordt wat het is en ik ben erg tevreden met dat leven. Jaren geleden las ik 'Niemand is onsterfelijk' van Simone de Beauvoir in één adem uit. Die arme man die moet blijven leven en daardoor ziet dat zijn leven veel minder zin heeft dan het leven van alle anderen. Juist omdat hun leven zoveel korter is, beleven ze het heviger en bewuster. Met dat soort dingen in mijn achterhoofd kan ik het idee dat iemand dood gaat veel makkelijker hanteren. Ik ben ook niet echt bang voor mijn eigen dood. Ik heb een prachtig leven, geniet van bijna elke dag. Als het nu afgelopen is, heb ik het tenminste 41 jaar prima naar mijn zin gehad. Dat is al heel wat, vind je niet?"

Al die eisen die aan stervenden worden gesteld. Zelfs dan moet je nog aangenaam zijn voor jezelf en je omgeving: moedig, niet klagen. Ik kan me goed voorstellen dat je juist dan boos bent en wilt zeuren dat je pijn hebt en bang bent.

"Joop is na een jaar overleden. Mijn mede-buddie en ik zagen hem om en om elke week. Ik werk fulltime in de automatisering, dus ging vaak 's avonds. Maar daarnaast had ik met mijn chef afgesproken dat ik vrij kon nemen als het echt nodig was. Goeie baas ja, iemand die er helemaal achter stond. Echt een lot uit de loterij. Alhoewel, ook mijn huidige chef reageerde zo.
Als Joop in het ziekenhuis lag, ging ik om de dag bij hem langs. Hoe vaker ik nodig was, hoe vaker ik er was. Joop had een vrij slechte relatie met zijn familie. Hij vond dat ze niet goed omgingen met zijn ziekte, dat ze alleen maar aan zichzelf dachten. Iedereen vond zichzelf het zieligst. Joop werd een beetje vergeten. Dat ergerde hem mateloos en hij heeft zijn familie een paar maanden voor zijn dood dan ook het huis uitgezet. Op een collega na had hij weinig vrienden, maar die collega deed alles voor hem. Haalde hem dagelijks op om te gaan eten, ging vaak met hem mee naar het ziekenhuis, organiseerde dingen voor hem. Wij als buddies hadden vooral een praktische functie. Maar gepraat werd er ook regelmatig. Vooral over de houding van de familie; die zat Joop vreselijk dwars. Zelfs zijn sterven ging al niet zoals hij wilde.

Ook had ik het af en toe met hem over euthanasie en de dood. Hij was bang voor pijn, bang ook voor het moment van doodgaan. Hij had het aan zijn longen en had er nachtmerries over dat hij zou stikken. Dat leek hem een vreselijke dood en dat wilde hij niet. Vandaar dat euthanasie ter sprake kwam. Daar hebben we toen samen afspraken over gemaakt. Net als over de begrafenis, maar die heeft hij een week voor zijn dood toch nog veranderd. Toen heeft hij een pastoor bij zich geroepen en een vrij uitgebreide katholieke mis geregeld. Dat verbaasde iedereen, want hij was helemaal niet zo gelovig. Ik denk dat het een kwestie van 'je weet maar nooit' geweest is."

"Joop is alleen doodgegaan. Zijn familie is op het laatste moment toch nog even langsgekomen en vlak nadat zij weer weg waren, is hij ermee opgehouden. Niemand was er dus bij. Dat had ook weinig zin, want hij was in coma en onaanspreekbaar. De weken daarna zag ik Joop in alle mannen die ik tegenkwam. Blijkbaar was dat mijn manier van afscheid nemen. Wat me wel nog steeds dwars zit, is dat we met een conflict uit elkaar zijn gegaan. Dat we een ruzie hadden die we nooit meer hebben kunnen goedmaken. Hij verweet mij dat ik te weinig kwam. Ik vond dat hij zelf moest aangeven wanneer hij me wilde zien en hij vond dat ik het moest aanbieden. We kwamen daar niet uit, bleven eigenlijk een beetje mokken tegen elkaar. Dat deed me pijn, misschien nog wel meer dan zijn dood. Die was voorspelbaar, die had ik ingecalculeerd. Onopgeloste ruzie niet."

"Joops sterven en dood heeft mij in ieder geval één ding geleerd. Als ik zelf AIDS zou hebben, zou ik me niet eens laten behandelen met medicijnen. Dat heeft absoluut geen zin en ik zou niet willen dat er zo met me gesold werd. Ziekenhuis in, weer iets uitproberen, bijwerkingen, bloedtransfusies. Geen sprake van. Dan liever snel afgelopen en door middel van euthanasie een beetje goede dood. In dat getob heb ik geen zin. Weer een ruggemergpunctie, weer een slang in je darmen, weer een onderzoek. Mij niet gezien. Geef mij maar pijnstillers en laat me een euthanasieverklaring tekenen.

Behalve over hoe ik zou willen sterven, ben ik door het buddieschap ook vreselijk gaan nadenken over hoe mijn begrafenis eruit zou moeten zien. Om te beginnen heb ik laten vastleggen dat Jan, mijn vriend, degene is die de beslissingen neemt als ik dood ben. Bij Roel, mijn volgende cliënt, uit Nieuwegein, zag ik namelijk dat de familie alles overnam en dat zijn vriend nauwelijks meer in het stuk voorkwam. Ik kan me nog herinneren dat ik daarbij was en dacht: dit zal mij niet overkomen. Alhoewel het een prachtige begrafenis was. Roel was een Surinamer en die kunnen nog echt rouwen, daar stond ik van te kijken. Hij was vrijdag overleden, maandag was het eerste rouwbezoek. Ik kwam aanfietsen bij het ziekenhuis en hoorde gezang vanuit de kelder waar de rouwzalen zijn. Toen ik binnenkwam, was het bomvol rondom zijn kist. Hij lag er mooi bij onder een glazen plaat en om hem heen stonden tientallen mensen. Te zingen, muziek te maken, te praten, te eten, te drinken. En steeds kwamen er andere mensen

binnen die hem kenden. Dat was voor mij heel bevrijdend. Iedereen huilde, dus mocht ik ook. Daar heb ik echt gezien wat de functie van rituelen kan zijn. Ze scheppen verbondenheid, een uitlaatklep en je kunt ergens naar toe met je verdriet en je eenzaamheid. Heel indrukwekkend. Daarom ben ik ook blij dat er nieuwe rituelen bedacht worden rond mensen met AIDS. Iedereen heeft vast wel eens die lappendeken gezien met al die namen van slachtoffers, iedereen kent de jaarlijkse wake met de steeds groter wordende zee van kaarsen. Dat is dan in het groot, maar ook mensen zelf zoeken naar een andere manier. Naar alternatieven voor wat de godsdiensten voorstellen vooral."

"Mijn band met Roel was intensiever dan die met Joop, ook al omdat ik bij wijze van uitzondering zijn enige buddie was. Hij was niet erg spraakzaam, maar we konden het toch goed met elkaar vinden. Eerlijk gezegd denk ik dat ik een beetje verliefd op hem was. Om zijn dood heb ik veel meer verdriet gehad dan om die van Joop. Roel was geen makkelijke jongen. Voordat ik zijn buddie werd, had hij een paar maanden in het ziekenhuis gelegen met allerlei vage longklachten. Met zijn behandeling was hij het absoluut niet eens en daar heeft hij in zijn dagboek uitgebreid over geschreven. Ik heb het voorrecht gehad om dat te mogen lezen, omdat hij het wilde uitgeven en mijn hulp daarbij nodig had. Juist omdat hij niet veel praatte, had ik daar veel aan. Het was prachtig geschreven, heel ontroerend. En het vertelde mij meer over hemzelf dan hij in woorden deed. Natuurlijk was het ook sikkeneurig en bozig, maar zo was hij. Op een avond had ik met hem afgesproken om het te hebben over de mogelijkheid van publicatie. Ik kwam bij hem aan de deur, belde, maar hij deed niet open. Het licht brandde wel en door het raam kon ik hem op de bank zien liggen. Nog een keer bellen, kloppen: niks. Ik ben naar een telefooncel gegaan, heb Jan gebeld en hem gevraagd of hij Roel wilde bellen omdat ik zijn nummer niet bij me had. En inderdaad, na een paar minuten hoorde ik geschuifel en deed hij open. Het was alsof ik een lijk zag. Broodmager en met zo'n afwezige blik in zijn ogen. Nou wist ik dat hij last had van zijn lever en daarom heel weinig at en dronk. Waarschijnlijk had dat zijn geestelijke vermogens aangetast, want hij was absoluut onbenaderbaar geworden. Heel naar. Hij ging weer liggen, hoorde niet wat ik zei. Gelukkig kwam toen zijn vriend langs en samen hebben we hem naar het ziekenhuis gebracht. Slangen, intensive care, bloedingen. Echt een rotgezicht om iemand waar je zo aan gehecht bent geraakt, zo te zien aftakelen. Op een dag ging ik bij hem op bezoek in het ziekenhuis en vond z'n bed leeg. Toen wist ik wel hoe laat het was. Nee, ik heb niet gehuild. Dat kwam pas later, op de begrafenis. Ik ben er wel even bij gaan zitten, dat wel. Het slaat toch een gat."

"Sterven is moeilijk, zowel voor degene die sterft als voor hen die erom heen staan. We hebben ons voor het dagelijks leven gemaskeerd, benaderen de maatschappij via façades. Dat kun je heel lang volhouden, maar als je doodgaat neemt je weerstand af en kunnen de nare dingen van iemand wel eens bovenkomen. Helemaal niet zo erg, alleen lastig soms. Maar waarom zou je niet lastig mogen zijn? Al die eisen die er ook aan stervenden gesteld worden. Zelfs dan moet je nog aangenaam zijn voor jezelf en je omgeving: moedig, niet klagen. Ik kan me goed voorstellen dat je juist dan boos bent en wil zeuren dat je pijn hebt en bang bent. Maar daar staat tegenover dat ik vind dat een buddie dan ook het recht heeft om te zeggen dat hij daar geen zin in heeft. Dat doet niets af aan het respect dat je voor iemand hebt. Ik heb zelf nog niet in die situatie gezeten, bij mij kunnen ze vrij ver gegaan. Maar ik weet van mezelf dat ik er slecht tegen kan als iemand altijd maar pessimistisch en droevig is. Af en toe een keertje lachen, een beetje humor, vind ik, geloof ik, wel een voorwaarde. En ik wil de ander, hoe ziek hij ook is, als een gewoon mens blijven behandelen. Dus maak je af en toe ruzie als dat nodig is en bescherm je jezelf tegen misbruik."

"Ik heb beter geleerd om met mensen om te gaan. Ben eerlijker, opener en belangstellender geworden. Zachter, denk ik ook. Als buddie heb je het toch nodig om je hart open te stellen, anders kun je je werk niet goed doen. Je moet kunnen luisteren, ook naar wat iemand zegt tussen de gesproken woorden door. Proberen iemand aan te voelen, te snappen wat hij werkelijk denkt of vindt. Ik ben er heel blij om dat ik de kans heb gehad om dat door buddie-zijn te leren. Vroeger zag ik mezelf altijd als een lelijk eendje. Durfde geen initiatieven te nemen uit angst om afgewezen te worden. Nu heb ik gezien wat ik allemaal wel kan. Ik vind mezelf aardiger, kan af en toe trots zijn op mezelf. Dat is een heerlijk gevoel."■

De weken na de dood van Joop zag ik hem in alle mannen die ik tegenkwam. Blijkbaar was dat mijn manier van afscheid nemen.

Foto: Chris de Jongh/Hollands Hooqte

AIDS Memorial Day, elk jaar op 1 december. De aan AIDS overledenen worden onder andere herdacht met grote spandoeken waarop hun namen staan.

Waarom zij wel e

Vroeger was Rindert Kromhout (33) kinderboekenrecensent bij de Volkskrant, maar daar heeft hij geen tijd meer voor. Nu schrijft zijn opvolger over hem en daar kun je een dagtaak aan hebben, want zijn boeken produktie ligt hoger dan gemiddeld: tot nu toe een stuk of dertig. Bij een groot gedeelte ervan die boeken koppelde uitgeverij Querido hem aan tekenares Sylvia Weve. Geen slechte keus, want de teksten van Kromhout en de tekeningen van Weve hebben van alles met elkaar te maken. Net als Weve lijkt Kromhout niet erg gecharmeerd van volwassenen en wellicht is dat dan ook de reden waarom kinderen dol zijn op zijn boeken. Vooral de serie over het meisje Merel is bijna in elke kinderboekenkast terug te vinden en ook grote mensen met een goed-kinderlijke ziel zitten er vaak gniffelend mee op de bank. Bij uitgeverij Zwijsen kwamen van hem een serie boeken uit voor kinderen die net kunnen lezen. Grote letters, maar verder van hetzelfde laken een pak: de wereld mag dan wel door grote mensen gerund worden, maar in hun eigen omgeving zijn kinderen de held.
Voor de Humanist laat Rindert Kromhout een andere kant van zichzelf zien. De kinderboekenauteur op het glibberige pad van de volwassenenliteratuur. Gelukkig verraadt echt schrijverschap zich zelden.

Twee fragmenten uit een roman-in-wording

Wat hij bezat was een uit de krant geknipte foto. Het was een overzichtsfoto van bovenaf genomen. Op de vloer bij de El-Al-balie lagen zes lichamen, van A tot F genummerd.
Een man lag op zijn rug in een plas bloed, de armen en benen gespreid – de pose die Paul als kind zo dikwijls had aangenomen als een vriendje hem had neergeschoten bij het cowboytje spelen. Een tweede man lag half op zijn zij, de ogen verborgen achter een zonnebril, de benen gebogen. Twee mensen lagen op hun buik, hun gezichten tegen de grond gedrukt. Ze waren in de rug geschoten. Van het gezicht van een vrouw was verbazing af te lezen. De linkerbovenhoek van de foto toonde een man die uitgestrekt naast een prullenmand lag, op zijn rug, de voeten gekruist, als iemand die ontspannen in de zon ligt. Paul had de foto op zijn prikbord gehangen. Vaak zat hij 's avonds urenlang aan zijn bureau te roken en naar de foto te kijken.
Wie waren deze zes mensen? Om welke redenen hadden ze zich juist op dat fatale moment in de vertrekhal opgehouden? Wilden ze op reis? Waarheen? Waar kwamen ze vandaan? Of vergezelden ze slechts reizigers? Hoe waren ze gestorven, snel, onwetend van wat er aan het gebeuren was, of hadden ze hun moordenaars gezien, getracht te vluchten, doodsangsten doorstaan?
Waarom waren ze gestorven? Waarom zij? Waarom zij wel en Paul niet? Was het door een toeval dat niet hij maar juist zij zich in de vuurlinie bevonden? Hij had geprobeerd zijn gangen van die dag te reconstrueren. Via dezelfde ingang als nauwelijks een minuut later de terroristen was hij het vliegveld binnengegaan. Stel dat hij niet dadelijk was doorgelopen naar de balie waar hij moest inchecken, ver verwijderd van de El-Al-balie, maar even stil was blijven staan om een cigarillo op te steken. Stel dat zijn taxi minder snel zou hebben gereden. Eén rood stoplicht meer onderweg zou voldoende zijn geweest.
Het waren gedachten die geen enkele zin hadden, Paul was zich daarvan bewust, maar hij kon ze niet van zich afzetten. Avond na avond zat hij aan het bureau in zijn werkkamer te staren naar de krantefoto op het prikbord. Vijf mannen en een vrouw. Waarom?
Waarom zij wel en hij niet?
Hij had er geen antwoord op.

De vliegveldbus, die vertrok van het Centraal Station, raakte al snel vast in het verkeer. Toeristen, op weg naar huis na een vakantie, begonnen ongerust op hun horloges te kijken.
Paul bladerde quasi geïnteresseerd in een krant, maar zijn gedachten waren elders. Voor het eerst sinds de dag die hij nooit meer uit zijn geheugen zou kunnen schrappen ging hij terug naar de vertrekhal van het vliegveld Leonardo da Vinci. Om wat te doen? Hij had zich die vraag de afgelopen periode vaak gesteld, maar wist er geen antwoord op. Sinds het moment waarop hij had besloten in Rome te gaan wonen had het idee de vertrekhal te bezoeken hem aangetrokken. Misschien was het om de beelden die hij slechts kende uit zijn bange dromen, uit kranten en van de televisie aan de werkelijkheid te toetsen. Hoe zag de vertrekhal eruit? Waar hadden de doden gelegen? Waar had hijzelf gelegen, hoever bij de doden vandaan?
Mogelijk ging hij daarom terug, om er eindelijk achter te komen in hoeverre de afschuwelijke film die zich steeds weer in zijn hoofd afspeelde fictie was. Mogelijk ook ging hij omdat hij wilde weten of zijn aanwezigheid daar hem zou beangstigen.

k niet?

Angst. Het was het woord waarover hem de meeste vragen werden gesteld als hij vertelde over zijn ervaringen. Of hij niet doodsbang was geweest toen de Palestijnse terroristen het vliegveld binnendrongen om reizigers te vermoorden. Nee, bang was hij indertijd niet geweest. Niet toen hij plat op zijn buik op de grond lag, ervan overtuigd dat hij zou gaan sterven – maar dat gevoel had niets met angst te maken, het was een koele constatering geweest. Niet toen, nadat er een einde was gekomen aan het geweervuur, het bevel had geklonken het vliegveldgebouw zo snel mogelijk te verlaten. Niet in de lange uren daarna die hij en de andere reizigers op een parkeerterrein hadden doorgebracht, in afwachting van het moment waarop ze eindelijk naar huis zouden kunnen, al gonsde het van de geruchten dat een van de terroristen had weten te ontkomen en elk moment zou kunnen opduiken. Niet toen hij terug in de vertrekhal was, waarvan ongeveer de helft was afgeschermd, omdat daar de lichamen lagen van de slachtoffers. Niet in het toestel naar Amsterdam, waar avondkranten werden uitgedeeld met de eerste, nog onduidelijke berichten over de terreuraanslag. De angst had pas toegeslagen toen hij, eindelijk terug thuis, op het NOS-journaal de doden groot en werkelijk in beeld had gezien. Pas toen begon tot hem door te dringen, langzaam, langzaam, wat zich die ochtend had afgespeeld.

De bestuurder wist de autobus eindelijk te bevrijden uit de verkeersopstopping. Ze reden de stad uit, de autoweg op richting Fiumicino, het kustplaatsje dat aan het vliegveld grensde.
De doden die op het televisiejournaal te zien waren, het besef dat hij zich dicht in hun buurt had bevonden op het moment dat ze stierven – hoever er vandaan? Tien meter? Vijfentwintig meter? – hadden Paul gek van angst gemaakt, letterlijk gek van doodsangst.
Hij had zijn telefoon gepakt en zijn adressenboekje en was gaan opbellen: familie, vrienden, vage kennissen, de een na de ander, in alfabetische volgorde, om ze te zeggen dat hij nog leefde. Alleen maar daarom. „Ik was vanmorgen op het vliegveld in Rome, er zijn mensen doodgeschoten, ik weet niet hoeveel, niemand weet hoeveel, maar ik leef nog. Ik ben weer thuis."
Ze reageerden verbaasd, geschokt, overrompeld, hadden om meer uitleg gevraagd, hun medeleven uitgesproken, aangeboden meteen naar hem toe te komen, zich verontschuldigend dat ze niet direkt wisten wat te zeggen, maar hij wilde niet dat ze naar hem toekwamen, of vragen stelden, of probeerden hem te troosten, hij wilde alleen maar dat ze luisterden naar wat hij te zeggen had en daarna ophingen, zodat hij de volgende zou kunnen bellen. De een na de ander. En toen hij alle nummers uit het boekje had gedraaid en ten minste dertig keer met dezelfde woorden dezelfde mededeling had gedaan was hij leeg en moe en bang en wilde iedereen nogmaals gaan bellen, om ze opnieuw te vertellen dat hij nog in leven was, om zichzelf te vertellen dat hij nog in leven was.
Hij wist zich te beheersen.
Met een fles sambuca die hij eerder die week in Rome had gekocht, was hij bij de televisie gaan zitten om op het late journaal te wachten. Maar lang voor het tijdstip waarop dat werd uitgezonden was hij dronken en uitgeput in slaap gevallen.

De chauffeur parkeerde de bus, de passagiers stapten uit en begonnen in de bagageruimte hun koffers te zoeken. Paul liep naar de vertrekhal. Bij de ingang stonden twee gewapende militairen. Ieder die het vliegveld wilde binnengaan moest zijn paspoort laten zien voordat hij werd toegelaten.
De hal was verrassend groot, groter dan in Pauls herinnering. In een decor dat was opgebouwd uit talloze incheckbalies, kantoortjes van luchtvaartmaatschappijen en een door een glazen wand van de hal afgescheiden bar liepen honderden reizigers, gehaast, luid pratend, op zoek naar hun relaties of de juiste balie. Overal stonden militairen in uniform, de hand aan het geweer. Paul liep naar de El-Al-balie. Tien of elf mensen stonden er rustig op hun beurt te wachten. Personeelsleden namen ontspannen de tickets in ontvangst en toetsten de gegevens in op hun computers. Niemand, personeel noch publiek, maakte een nerveuze indruk. Paul voelde zich vaag teleurgesteld, maar was zich bewust van de onzin daarvan. Wat had hij dan verwacht? Het was anderhalf jaar geleden.
Een paar minuten bleef hij staan kijken, toen ging hij in de buurt van de balie op een bank zitten. Hij stak een cigarillo op en haalde de krantefoto uit zijn binnenzak. Zes lichamen, van A tot F genummerd.
Wie waren ze? Zittend aan zijn bureau en starend naar de foto had Paul de zes lichamen een identiteit gegeven, een nationaliteit, een achtergrond, een motief om naar het vliegveld te gaan. De doden waren mensen geworden, niet langer anonieme slachtoffers, maar personen. Dit maakte de gedachte dat hij een van hen had kunnen zijn beangstigend voorstelbaar.

Nu keek hij van de foto naar de El-Al-balie, op zoek naar overeenkomsten. Waar precies hadden ze gelegen? Bij de balie, zag hij, stond een militair argwanend naar hem te kijken. Zijn rechterhand rustte op de mitrailleur die op zijn buik hing. Paul stopte de foto weg en stond op. Hij wilde geen aandacht trekken. Beter was het, zich nu te richten op de tweede vraag die al zo lang door zijn hoofd speelde: Waar was de KLM-incheckbalie, hoever bij El Al vandaan? Op welke afstand van de mensen die op dat moment werden vermoord had hij zich bevonden?
Paul baande zich een weg tussen de reizigers door – schreeuwende Italianen, groepen Japanners die slaafs hun reisleiders volgden, roodverbrande Nederlanders en Duitsers – dezelfde weg die hij die rampzalige ochtend had gelopen. Hij zag de balie van een afstand, een grijze, sfeerloze incheckbalie. Hij zag de plek waar hij had gelegen. Hij begon langzamer te lopen, ineens hevig transpirerend. Dezelfde balie. Dezelfde weg erheen als toen, een ogenblik voordat...
Er viel een plotselinge stilte in de hal. Paul liep door, langzamer. Soldaten keken naar hem – blikken van herkenning – reizigers zetten hun koffers neer en keken naar hem, het vliegveldpersoneel staakte zijn werkzaamheden en keek naar hem, Paul, die, net als toen, een ogenblik voordat zestien mensen werden vermoord, naar de KLM-balie liep. Hij wel, hij was er nog toe in staat. Zij niet, zij niet meer. Zij waren dood. Waarom?
Paul bleef staan, trillend. Waarom zij, waarom juist zij, waarom niet zestien anderen?
Iemand tikte hem op de schouder. Het was de soldaat van de El-Al-balie. Paul keek hem aan. Het was een jongen van achttien, hooguit twintig jaar oud. Hij deed zijn mond open om iets te vragen, maar Paul duwde de hand weg, keerde zich van de jongen af en begon te rennen.

Rindert Kromhout

Ingeborg van Teeseling sprak met hem.

Hij maakt zich tijdens het interview voortdurend boos, maar is hulpverlener genoeg om dat niet te veel te laten blijken. Iedereen in zijn waarde laten, zoiets. Begrip tonen. Terwijl hij eigenlijk wil roepen dat hij het schandelijk vindt dat mensen elkaar zo in de steek kunnen laten. Dat hij niet begrijpt (nou ja, begrijpen natuurlijk wel, maar niet wil begrijpen) dat vrienden en familie niet wat solidairder zijn met iemand die rouwt. Jos de Keijser, psycholoog, psychotherapeut, kan het ook niet helpen dat zijn verhaal over rouwen vooral een aanklacht is. Soms word je strijdbaar door ervaring. En die is er genoeg. Drie-en-dertig is hij en toch al een van Neerlands deskundigen op het gebied van verliesverwerking. Rouwen, in lekentaal. Als psychotherapeut is hij verbonden aan het Psychiatrisch ziekenhuis in Franeker. Daarnaast doet hij onderzoek. Op dit moment naar de ervaringen en moeilijkheden van mensen die hun partner hebben verloren. Duizend mensen onder de vijfenzestig jaar kregen van Jos de Keijser of zijn collega Henk Schut een vragenlijst toegestuurd. Belangrijkste resultaat is dat één op de vier mensen in de problemen komt na een ernstig verlies. Een hoog percentage, maar, concluderen de onderzoekers, „goed rouwen is dan ook moeilijk". Ze schreven er een boek over, een handleiding voor hulpverleners over individuele rouwbegeleiding. Ze schatten dat éénderde van de mensen die zich bij de RIAGG's melden met klachten van depressieve of fobische aard, eigenlijk rondlopen met een onverwerkt verlies. Wat door niemand wordt opgepikt, dus jaren kan blijven doorzieken.

Jos de Keijser is aangenaam messiaans op dat gebied. Wil praten, vertellen, voorlichten, schrijven. Om mensen te overtuigen van het belang van een goede omgang met de dood. Omdat het zijn vak is, waar hij van houdt. Maar vooral omdat het tijd wordt dat er dingen veranderen.

„Rouwenden hebben van hun omgeving vaak meer last dan steun. Daar zullen ze zich tegen moeten leren wapenen. De meeste omstanders zijn niet wezenlijk geïnteresseerd in iemand die rouwt, dat is het grote probleem. De dood is te bedreigend en zeker als het dichtbij je komt omdat een familielid of vriend ermee geconfronteerd wordt. We willen ons er niet echt in verdiepen, want dan worden we bang. Dus omringen we de gebeurtenis met decorum en gedragscodes. Daar voelen we ons veilig bij. We vragen „hoe gaat het?" in de hoop dat iemand „goed, hoor" zegt. Uit ons onderzoek blijkt duidelijk dat mensen die eerlijk zeggen dat ze zich rot voelen, daarvoor worden gestraft. Ze worden ontlopen of bestraffend toegesproken: „Kop op, het leven gaat door, er zijn nog zoveel mooie dingen op de wereld." Goed bedoeld, maar het werkt vaak averechts, omdat je er de rouwende en zijn pijn mee ontkent. Dwing iemand niet tot

Allerbelangrijkste is: aanwezigheid. Dus niet dat iemand iets zegt of doet, maar dat iemand er gewoon is.

„dapperheid", dan raakt hij het contact met zijn gevoel kwijt. Sommige mensen kunnen er goed tegen, die zijn na vier maanden weer getrouwd en voelen zich heel redelijk. Anderen rouwen echt en nemen daar de tijd voor. Tijd die de maatschappij ze niet geeft. Voor rouw staat volgens de omgeving ongeveer een jaar. Zelfs de officiële psychiatrie houdt die termijn aan. Als je na zes maanden nog verdriet hebt, ben je volgens de boekjes niet meer in de rouw maar heb je een stoornis of een depressie. Terwijl uit ons onderzoek blijkt dat veel mensen vijf tot zeven jaar later nog volop in het rouwproces zitten. En ik weet dan zeker dat het niet pathologisch is. Vaak ligt het mede aan de omstandigheden waaronder iemand is gestorven. Als je je kind voor je ogen hebt zien overrijden, ben je al een jaar kwijt met het loslaten van steeds datzelfde plaatje in je hoofd. Dan moet je nog leren leven zonder het kind etcetera, etcetera. Dat kost tijd en die nemen we niet. Als een kind sterft, nemen de ouders vaak snel daarna een nieuw kind. Terwijl het verdriet nog nauwelijks verwerkt is. We voegen ons te snel naar het credo van „het leven dat doorgaat".
Na een jaar, blijkt uit ons onderzoek, begint het pas echt. Dan heb je alle seizoenen een keer zonder je geliefde gehad en begint het door te dringen dat je alleen verder moet. Dat je niet meer kunt zeggen „vorig jaar kerst tuigde hij de kerstboom nog op."

„Wat omstanders wel moeten doen? Er gewoon zijn. Laten merken dat zij zich niet rot voelen, maar dat de ander mag voelen wat hij wil. Dat ze er zijn om te luisteren en te steunen. De Amerikanen hebben „death education programmes" op de lagere en middelbare scholen, waarin ze kinderen leren om met de dood om te gaan. Zij erkennen tenminste dat ze niet weten hoe dat moet. Wij kunnen dat ook niet, maar we willen dat volgens mij graag zo houden. Ondanks alle aandacht voor het onderwerp de afgelopen vijftien jaar is de steun aan de rouwende nog steeds beneden alle peil."

„Iemand die een partner verliest, verliest een heleboel. Een gesprekspartner, een sexuele partner, iemand met wie je toekomstplannen had. Sommige taken kunnen door praktische steun worden opgevangen. De kinderen moet worden verzorgd, de vuilniszak buiten gezet, het eten gekookt. Dat zijn zaken die een omgeving nog wel voor haar rekening wil nemen. Die zijn concreet: je doet iets. En dat is prima. Als je maar niet vergeet dat alle andere taken die de overledene had, niet kunnen worden overgenomen. Het gemis is niet te vullen. Je kunt de dode niet terughalen en dat is het enige dat de rouwende wil. Je bent machteloos. Je wilt helpen, maar kunt dat niet. Er zit niks anders op dan dat te erkennen en naast iemand te gaan staan. Samen de machteloosheid te voelen. Dat maakt je allebei minder alleen. En die eenzaamheid is voor rouwenden

Mensen vullen veel te veel in voor elkaar. Denken dat de ander er liever niet over wil praten, zijn bang om te kwetsen of het verdriet weer nodeloos naar boven te halen.

het grootste probleem. We hebben in ons onderzoek gevraagd wat de weduwen en weduwnaars het allerbelangrijkste vinden. Nummer één met stip staat aanwezigheid. Dus niet dat iemand iets zegt of doet, maar dat iemand er gewoon ís.
Bij mensen die hun partner verloren hebben, zie je dat hun hele contactenpatroon verandert. Vroeger gingen ze vooral met paren om, nu ligt het accent op andere alleenstaanden. Hoe langer iemand dood is, hoe meer de omgeving verandert. De eerste tijd zijn familie en oude vrienden en kennissen nog het belangrijkst. Daarna trekken ze vaak naar mensen die ook alleen zijn, waarvan ze het gevoel hebben dat die hen beter begrijpen. Niet alleen is de mens van wie ze het meeste hielden gestorven, hun hele wereld is veranderd."

„Het probleem is niet dat er te weinig wordt gepraat. Mensen die rouwen klagen juist dat er bijna zenuwachtig veel wordt gesproken als zij in de buurt zijn. Maar altijd over koetjes en kalfjes, zelden over de dode of over de pijn die de rouwende heeft. Mensen vullen veel te veel in voor elkaar. Denken dat de ander er liever niet over wil praten, zijn bang om hem te kwetsen of het verdriet weer nodeloos naar boven te halen. Het resultaat is meestal dat

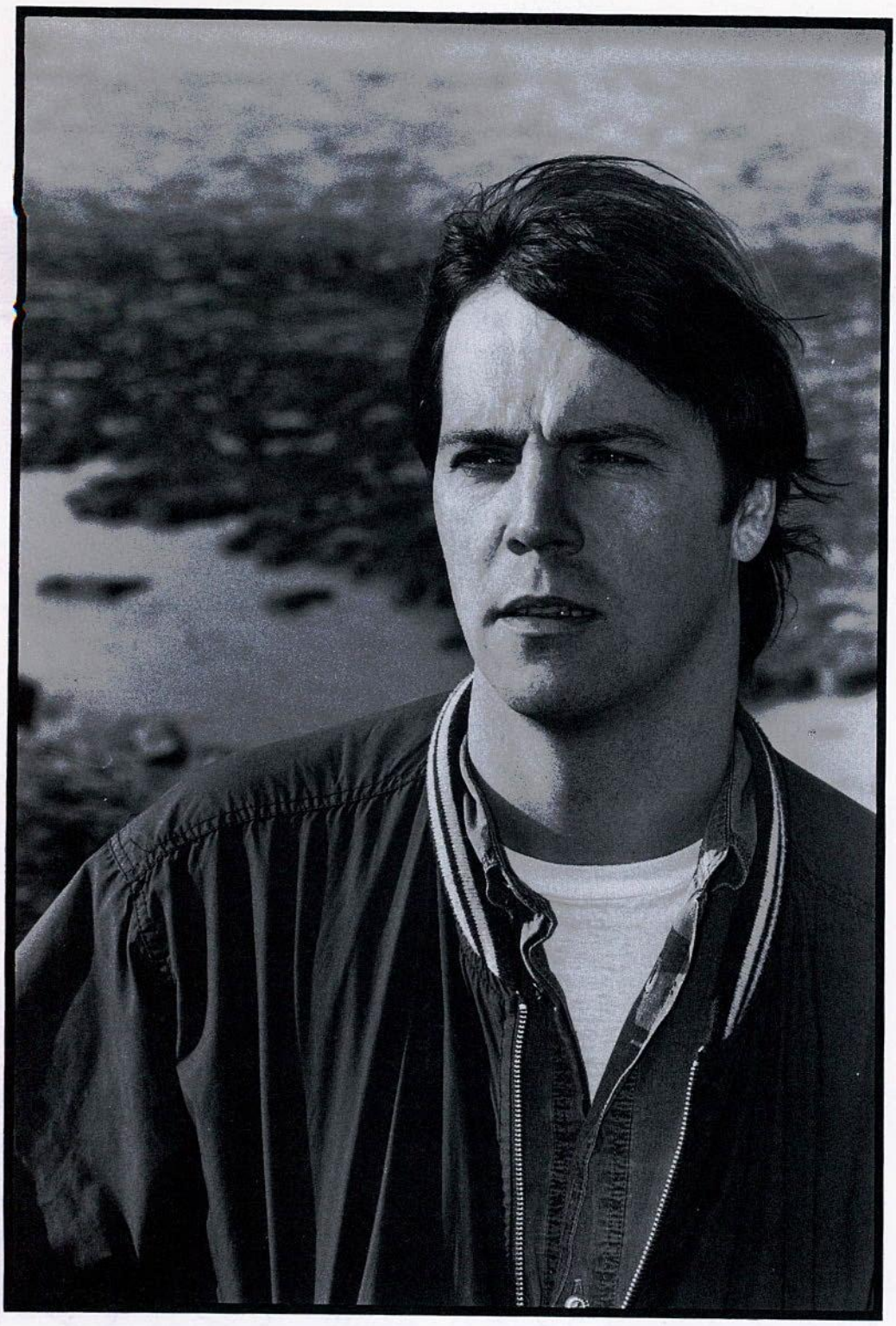

De dood is natuurlijk een testcase voor een vriendschap. Veel mensen zijn alleen 'goed weer'-vrienden die iemands ellende niet kunnen of willen delen.

met grote stappen over het gevoel van de rouwende wordt gelopen. Die wil juist wel praten over de dode, die wil helemaal niet gezellig zijn. Of andersom. Er moet meer worden afgestemd. Ga in godsnaam nooit voor de ander zitten denken. Vraag gewoon wat hij of zij wil."

„De dood is natuurlijk een testcase voor een vriendschap. Uit ons onderzoek hebben we moeten concluderen dat veel mensen alleen „goed-weer"-vrienden zijn die iemands ellende niet kunnen of willen delen. Eenzaamheid is bijna altijd een consequentie voor de rouwende. Er blijven ontstellend veel mensen weg. Ik weet niet of je die moet veroordelen; niemand van ons heeft geleerd hoe je moet omgaan met dood en rouw. Vaak hoor je rouwenden zeggen dat zij vroeger net zo gereageerd hebben. Dat ze toen ook de moed niet konden opbrengen om iemand te blijven bezoeken. Dat heeft natuurlijk vooral te maken met ons idee van de dood. We leven er niet mee. Je gaat immers niet elke ochtend van huis met het idee dat je misschien wel nooit meer terugkomt. Dood is voor later, als je oud bent en ziek. Dood is iets van morgen, altijd morgen. We beschermen ons tegen ziekte, sterven, dood. Zijn overal tegen verzekerd, nemen nu maatregelen voor straks zodat we er verder niet meer over hoeven nadenken. Gezondheid, veiligheid en zekerheid zijn de centrale waarden van onze samenleving. Sterfelijkheid past niet in ons westerse denken. Daarom is troosten en steunen ook zo moeilijk. Het confronteert ons te veel met onze eigen dood en die van onze eigen geliefden."

„Het rouwproces heeft drie taken: eerst accepteren, dan de pijn voelen en verwerken en als laatste de sociale aanpassing in de nieuwe situatie. Als je die taken goed hebt volbracht, ben je min of meer klaar. Niet dat het dan vergeten is, maar je hebt het een plaats gegeven. Je hebt afscheid kunnen nemen.
Sommige mensen zetten zichzelf vast in hun rouwproces en hen begeleid ik. Part-

ners van mensen die aan longkanker zijn overleden, hebben bijvoorbeeld vaak last van schuldgevoel. „Had ik maar moeten zorgen dat hij stopte met roken." Dat kan je verdriet blokkeren. Mensen met kleine kinderen geven zichzelf ook vaak weinig tijd om te rouwen, omdat de dagelijkse werkelijkheid zo hun aandacht opeist. Er moet gezorgd worden. Met als risico dat je niet meer kunt huilen op het moment dat de situtatie het wel weer toestaat. Zonde, want er is niks mis met rouwen waar de kinderen bij zijn. Samen is beter."

„Kinderen worden doorgaans weggehouden van de dood. Mogen niet mee naar begrafenissen, krijgen niemands tranen te zien en vaak wordt ze nauwelijks uitgelegd wat er aan de hand is. Dat doen we ter bescherming, maar we vergroten er vooral het taboe op de dood mee. Als je niet met kinderen praat, maken ze hun eigen verhaal wel. En die fantasie is altijd gruwelijker dan de werkelijkheid. Dan weten ze opeens zeker dat die tante is doodgegaan omdat zij een week daarvoor zo onaardig waren aan de telefoon. Voor kinderen is het ook noodzakelijk om details te weten. Hoe iemand is doodgegaan en waar hij nu is. Kleine kinderen praten over wormen die oma opvreten of bij crematie over het in de fik steken van het kleine broertje. Dat is uitermate cru, maar voor hen een methode om hun agressie kwijt te raken.
Ouders willen het leed van hun kinderen verzachten. Ik erger me daar wel eens aan. „Oma is nu in de hemel en daar heeft ze het beter dan hier." Op die manier geef je een kind geen ruimte meer om boos te zijn. En kwaadheid is heel belangrijk in een verwerkingsproces. Ook met gemis gaan kinderen veel creatiever om dan volwassenen. Spelen begrafenisje in de tuin, kompleet met een gat graven en daar plechtig omheen staan. Ik kan me wel voorstellen dat je daar als ouder slecht tegen kunt, maar je moet ze wel de ruimte geven. Dood is niet alleen een zaak van grote mensen."

Als je niet met kinderen over de dood praat, maken ze hun eigen verhaal wel. En die fantasie is altijd gruwelijker dan de werkelijkheid.

„Een verrassende uitslag van onderzoeken naar rouwverwerking is dat het voor veel mensen helemaal niet goed blijkt om alle

Dood overkomt mensen en dan pas zien ze hoe onverstandig het was dat ze zich er niet eerder in hebben verdiept.

emoties tot op de bodem te voelen. Vooral mannen doen na een aantal maanden de deur op slot, zoeken een andere partner en leven redelijk aangenaam verder. Zo zie je dat mijn verhaal over tijd nemen voor rouw niet voor iedereen hoeft te gelden. Wegstoppen en opnieuw beginnen, kan ook een oplossing zijn. Dat ligt aan je karakter, maar ook aan je milieu. Zoals iemand leeft, moet hij ook rouwen. Als je nooit gewend bent geweest om over gevoelens te praten, lukt dat ook dan vaak niet. De snelle computerdeskundige zal proberen ook dit klusje rap te klaren. Behalve wanneer hij ondertussen gevloerd wordt. Dan veranderen mensen, dat zie ik regelmatig. Gaan ze bewuster, langzamer leven, staan ze meer stil bij dingen, mensen, zichzelf. Dat vind ik als hulpverlener een van de aardigste dingen. Terwijl ik er wel voor wil waken dat ik niet te normatief word. Ik wil mensen niet voorschrijven hoe ze moeten rouwen. Ik wil naar de persoon blijven kijken en niet te veel naar de theorie.
Ik ben bijvoorbeeld erg tegen het eisende in de theorie van Kübler-Ross, die een rouwproces in fasen beschrijft: ontkenning, verdriet, boosheid, opluchting. Haar model kom je overal in de literatuur tegen. Ik vind het veel te voorschrijvend en behalve dat klopt het niet met resultaten van onderzoeken. Fase één, de ontkenning, komt bijvoorbeeld maar bij dertig procent van de mensen voor. En ook andere emoties lopen gewoon door elkaar heen. Het is eng, zo'n model. Ik krijg mensen in mijn behandelkamer die bezorgd zijn omdat ze fase drie niet hebben doorgemaakt. "Is dat wel goed, dokter?" Ze voelen zich falen. „Zie je wel, ook rouwen kan ik niet volgens de regels." Al die flauwekul. Iedereen rouwt op zijn eigen manier, in zijn eigen tempo. Daarom heben wij het ook over taken. Dingen die iedereen doet, maar in de tijd die het hem of haar kost."

Is er een verschil tussen mannen en vrouwen?
„Mannen zeggen eerder dat het goed met ze gaat, maar lopen er langer mee dan vrouwen. Ze herstellen minder snel. Mannen gaan ook anders met sociale steun om dan vrouwen. Vrouwen willen emotionele troost, mannen praktische. Mannen maken minder effectief gebruik van geruststellende gedachten als „het komt wel goed" of „ze is nu in de hemel" of „ze zullen wel voor me zorgen". Ze leunen minder op het geloof en meer op zichzelf.

Vrouwen zoeken eerder professionele hulp, kijken niet zo traditioneel tegen therapie aan. Mannen voelen het als hun persoonlijk falen, denken dat ze gek zijn als ze naar een psychiater of psychotherapeut gaan. Huisartsen versterken dat verschil. Schrijven vrouwen eerder sociale hulp voor en mannen medicijnen."

„Ons begeleidingsprogramma is gebaseerd op de overtuiging dat het niet goed is om de hulpverlening eerder te laten beginnen dan na anderhalf jaar. Wij vinden dat iemand het zo lang zelf moet proberen. Als je te vroeg begint, ontneem je hem de mogelijkheid om het zelf te verwerken. Er worden wel mensen naar mij doorverwezen die drie, vier maanden geleden iemand hebben verloren en helemaal stuk zitten. Professioneel gezien kan en wil ik daar niks mee. Die pijn hoort erbij, die moet je nou eenmaal door. Daar ga ik als hulpverlener niet tussen zitten."

Voel je je dan niet schuldig als iemand van de brug springt voor die anderhalf jaar voorbij zijn, omdat hij het zelf niet aankon?
„Mensen hoeven het toch niet alleen te doen? Ze hebben hun omgeving, hun huisarts."

Waarvan je net verteld hebt dat die het nogal eens laten afweten.
„Dat is waar. Maar het is wel hun taak. Zeker die van de huisarts."

Maar neemt die het ook als zodanig op?
„Nee, vaak niet, daar heb je gelijk in. Maar uit ons onderzoek blijkt dat driekwart wel eens met het idee speelt, maar het uiteindelijk toch niet doet. Als het risico werkelijk aanwezig is, verwijs ik door. Maar ik behandel zelf niet voordat die termijn van anderhalf jaar voorbij is. Mensen moeten leren omgaan met die moeilijke momenten. Dat leidt tot inzichten in zichzelf en hun leven. Ik denk dat je ze die niet moet onthouden door te vroeg in te grijpen."

Voor veel mensen blijkt het helemaal niet goed te zijn om alle emoties tot op de bodem te voelen. Wegstoppen en opnieuw beginnen kan ook een oplossing zijn.

Waarop zich een discussie ontspint over wat ik het paternalisme van de hulpverlener noem: beslissingen nemen ten aanzien van patiënten „omdat het beter voor ze is". Bestwil, de term alleen al brengt bij mij koude rillingen teweeg. Jos de Keijser ontkent de „beschuldiging" en blijft zijn handelwijze verdedigen, omdat „de ervaring uitwijst dat het zo echt het beste is." Een dilemma. We praten er lang over, maar komen er niet uit. Over een ding worden we het wel eens: „Rouw moet niet worden geprofessionaliseerd. Rouw hoort bij het dagelijks leven." Maar wat is dan hulpverlening?

Jos de Keijser: „Meestal komt het erop neer dat je mensen dingen laat doen die ze liever vermijden en dat je ze daarbij steunt. Veel mensen kunnen of durven geen woede of verdriet voelen. Ik stimuleer ze om dat toch te doen en blijf bij ze terwijl ze dat proberen. Samen een afscheidsbrief schrijven, het graf bezoeken, foto's bekijken.
De meeste mensen wachten veel te lang voordat ze hulp zoeken. Ik heb nu een vrouw in therapie wiens moeder 27 jaar geleden is overleden. Zij droomt nog steeds van haar, praat tegen haar. Het verdriet is absoluut niet verwerkt, de dood zelfs nauwelijks geaccepteerd. Hoe langer dat duurt, hoe moeilijker er beweging in te krijgen is."

„Het grootste probleem bij rouwverwerking is dat de meeste mensen niet goed afscheid hebben kunnen nemen. Tijdens het leven van iemand is dat vaak al moeilijk. Je durft dingen niet te zeggen, te vragen. Wilt iemand niet lastig vallen die het toch al zo zwaar heeft. Afscheid nemen bij iemands leven betekent ook dat je zijn dood accepteert en je wilt juist hoop blijven houden. Maar ook na het overlijden is het belangrijk. Jammer genoeg zijn onze rituelen meestal vrij arm. Ook weer omdat we niet genoeg met de dood bezig zijn, het geen onderdeel van onze cultuur is. Dood overkomt mensen en dan pas zien ze hoe onverstandig het was dat ze zich er niet eerder in verdiept hebben. Uit ons onderzoek blijkt dat driekwart van de mensen de uitvaart eigenlijk anders had gewild, maar dat ze niet wisten hoe, dus zich hebben overgeleverd aan begrafenisondernemers. En die behoren nu eenmaal niet tot het progressiefste deel der natie. Ik bewonder mensen die zo creatief zijn dat ze zelf in de schuur een kistje timmeren voor het overleden kind."

"De Fransen zeggen dat afscheid nemen een beetje sterven is. Mijn motto is een variatie daarop: sterven is beetje bij beetje afscheid nemen. Van iemands leven, van het lichaam, van de as, van spullen, van gedeelde gewoonten. De meest gehoorde opmerking uit ons onderzoek was „Ik kreeg valium van de dokter. De begrafenis kan ik me dan ook nauwelijks herinneren." Onze ervaring als hulpverleners is dat je zo'n gemiste kans op afscheid nemen later weer moet inhalen. Dit voorjaar heb ik op band een ritueel opgenomen dat zich afspeelde op de dijk in Het Bildt. Vlak land, met daarachter de Waddenzee. Hoofdpersoon was een vrouw wier dochter tien jaar geleden zelfmoord had gepleegd. Zij was celliste, en tijdens de therapie hadden we al veel gedaan met haar muziek, om de vrouw de kans te geven dingen te voelen die ze al zo lang uit de weg was gegaan. Dat zij echt dood en weg was bijvoorbeeld. Elke dag ging ze nog

naar haar graf, al haar kleren had ze bewaard; ze kon haar niet loslaten. Ook zij had de begrafenis niet bewust meegemaakt en mede daarom drong het nog steeds niet echt tot haar door. Dus hebben we de begrafenis overgedaan. Bij windkracht tien heeft ze haar spullen bij de dijk verbrand. Dat was heel goed; eindelijk afscheid kunnen nemen."

„Moeilijk hebben mensen het ook die een ambivalente relatie met de dode hebben. Ik had een vrouw in therapie die getrouwd was met een hele rijke man. Hij belazerde haar met een ander, wilde scheiden en de dag voordat het vonnis zou worden uitgesproken, kreeg hij een hartaanval. Haar achterlatend als rijke weduwe, maar ook als de bijna verlaten vrouw. Gemengde gevoelens. Leuke en vervelende herinneringen die door elkaar heen lopen. Dat is heel ingewikkeld te verwerken. Haat en rancune, maar ook schuld, spijt en opluchting.
Schuld is zinloos, dat blijft malen, daar heb je niks aan. Het is ook geen gevoel maar een gedachte. Je trekt iemands dood naar jezelf toe, maakt jezelf verantwoordelijk. Maar de dood overkomt mensen, die onttrekt zich aan begrippen van menselijke macht en beïnvloeding. Je kunt weinig anders doen dan accepteren wat er gebeurd is. Waarbij je dan ook jouw eventuele fouten erkent. Je bent God niet, zullen we maar zeggen. Maar voor sommige mensen is het makkelijker om zich schuldig te voelen dan om de pijn tot zich te laten doordringen."

Voelen mensen zich niet ook schuldig omdat zij verdriet hebben, terwijl de ander eindelijk verlost is van de pijn van een langdurig ziekbed?
„Ze voelen zich schuldig omdat ze naast verdriet ook opluchting voelen. Dat is een moeilijke emotie. Jarenlang heb je je man verzorgd; ziekenhuizen, chemotherapie, iemand die depressief was, pijn leed. Als hij dan dood is, word jij eindelijk ontlast, kun je uitrusten. Maar zo mag je niet denken, zegt de code. Ook daar geldt wat mij betreft weer: rouwen is niet één emotie, maar wel tien. En vaak allemaal tegelijk." ■

In januari verschijnt Jos de Keijsers boek 'Individuele Rouwbegeleiding. Een programma voor hulpverleners' bij uitgeverij Bohn, Stafleu en Van Loghum in Houten. Prijs: f 37,50.
ISBN 9031314587.

Zo kan het ook

„Een priester voor de laatste sacramenten? Echt niet? Een dominee dan misschien? Met wat zijn laatste krachten moeten zijn geweest, schudde mijn vader beslist van nee. „Weet u het zeker? Weet u het echt zeker?" De dokter dirigeerde me met een knikje de gang op om nogmaals op indringende toon de laatste sacramenten der zieken onder de aandacht te brengen. „Nou, dan moet u het zelf maar weten," zei hij terwijl hij vergeefs probeerde het misprijzen uit zijn stem te bannen, „zo kan het ook, tja... zo kan het ook."

Al staat de wereld stil, de machinerie van een groot ziekenhuis draait onverbiddelijk door. De deur van de ziekenkamer zwaaide open en er verscheen een vrolijk neuriënd meisje. Na een snelle blik op de stervende, duwde ze me het keuzemenu in de hand. „U vult wel even in wat meneer morgen wil eten, hè? Er is nassi met saté," voegde ze er genietend aan toe.

Een minuut of tien later verscheen er een dame met een kar met schoonmaakspullen in de deuropening. Toen ik om begrip vroeg, verdween ze mokkend met achterlating van de kar, trok de deur met een klap achter zich dicht en riep: „Hee, wat moet ik met kamer twee?" Het antwoord liet even op zich wachten, maar toen galmde het door de ziekenhuisgang: „Doe eerst drie, vier en vijf maar, want het zal op twee wel niet meer zo lang duren."

Eigenlijk had het een heel andere dag moeten worden. Mijn vader werd tachtig. Zenuwachtig frummelde ik de kaartjes van de bloemen die op het nachtkastje stonden, kaartjes die hem van harte gelukwensten met deze mooie leeftijd. Wie had kunnen denken dat ik nog geen uur later verbijsterd op de stoep van het ziekenhuis zou staan met een koffer met pyjama's en andere bezittingen?

Het huis waar hij een paar dagen eerder nog gewoon rond had gelopen, was nu erg leeg. Dat een woning vol meubels zo leeg kan zijn. De huismeester van het wooncentrum – 'beschermd wonen' noemen ze het, – kwam langs om z'n deelneming te betuigen. Hij sprak de gebruikelijke formule en liet er in één adem op volgen: „Het is al ver in de maand, de huursubsidie zal wel onderweg zijn, die stort u wel terug, hè?" Hij liep weg, draaide zich na een paar stappen om en grinnekend om zijn eigen grapje zei hij: „Een dode kan niet wonen hè?"

Els van Thiel

Els van Thiel is freelance journaliste

Ordelijk

Mijn kast is opgeruimd
en nu nog even –
dat had ik steeds verzuimd –
mijn leven.

Ik bind mijn kinderangsten
te zamen met een strik.
Ze kijken naar mijn handen
met een vergeelde blik.

En wat ligt daar, in godsnaam...
een kluwentje oud zeer.
Ik trek er even aan:
't is niet elastisch meer.

Een paar el oud geloof,
dat wind ik om een klos
voor 't sterfbed. Stel je voor,
dat lag daar zomaar los.

En hier ligt mijn Vertrouwen
dat alles Goed zal komen.
Wel wel, ik dacht dat Stientje
dat al had meegenomen.

Dit werk is gauw gebeurd
en 't is niet eens meer treurig.
Gordijntjes voor de kast
en 't is zó keurig!

Nu enkel nog mijn heimwee
en mijn gevoel voor jou.
Daar zijn geen laatjes voor.
De wereld is te nauw.

Annie M.G. Schmidt

Uit de bundel 'Tot hier toe'. Uitgeverij Querido, Amsterdam

Radio- & televisieprogramma's over het sterven & de dood

Een greep uit de radio- en televisieprogramma's van het humanistisch verbond over het sterven en de dood

Radio

Doodnormaal

Voor een humanist eindigt het leven met de dood. De zin van het leven wordt ontleend aan het hiernumaals, niet aan het hiernamaals. In doodnormaal gesprekken met mensen over de naderende dood, en met humanistische raadslieden over stervensbegeleiding en begeleiding van nabestaanden. Lengte: 15'. (1980)

Keuze en kans

Meneer Jansen, ongeneeslijk ziek, staat voor de keuze mee te werken aan een experiment met nieuwe geneesmiddelen. Zijn familie is er voorstander van, hij zelf vraagt zich af of hij die nieuwe strijd nog aankan. De humanistisch geestelijk raadsvrouw van het ziekenhuis begeleidt hem bij het maken van zijn keuze. Lengte: 15'.(1986)

Treurarbeid

De Amsterdamse huisarts Sommers ontmoette in zijn praktijk veel mensen die het rouwproces niet aankonden. Hij bracht hen met elkaar in contact en daaruit kwam een twintigtal vrijwilligersgroepen voort die mensen helpen met hun rouwverwerking. In treurarbeid wordt een groep gevolgd en vertellen mensen over hun ervaringen. Lengte: 15'. (1987)

Lente zomer herfst winter

Wat doen wij met ons verdriet? Verschillende mensen, uit Afrika en Europa vertellen over het omgaan met de dood. Lengte: 15'. (1988)

Afscheid

Film over de laatste maanden uit het leven van Aleida Hartstra, negenentwintig jaar, arts, en een opleiding volgend voor humanistisch geestelijk raadsvrouw. Ze heeft leukemie en weet dat ze niet lang meer te leven heeft. Samen met familie en vrienden bereidt ze zich voor op de dood. Twee maanden na de eerste opnamen overlijdt Aleida, in de vroege ochtend van 24 oktober 1988. Lengte: 50'. (1989)

(Niet) natuurlijke dood

Eind april 1989 zouden in de Tweede Kamer twee nieuwe wetsvoorstellen inzake euthanasie aan de orde komen. Een kabinetscrisis zorgde ervoor dat dat niet doorging. Naar aanleiding van de parlementaire aandacht voor euthanasie stond in (niet) natuurlijke dood de vraag centraal wat de nieuwe wetgeving betekent voor een patiënt die wil sterven en voor de arts die hem daarbij wil helpen. Karin Junger volgde daartoe een aids-patiënt die zijn eigen euthanasie probeert te regelen. Lengte: 40'. (1989)

Klaar met leven

In dit televisiedrama komt een fictief voorbeeld uit de euthanasie-praktijk aan de orde. Mevrouw Van der Berg is zevenentachtig jaar. Door tal van gebeurtenissen is haar leven ontluisterd. Hoe reageert haar omgeving op haar wens om te sterven?
Lengte: 45'. (1989)

Het vonnis

Op een dag ontvangt Arnold Lumey, een man zonder bijzondere kentekenen of eigenschappen, een brief van de overheid waarin hij wordt verzocht om 'in het kader van de Wet op de Democratische Uitvoering van Vonnissen' een doodvonnis te voltrekken.
De film volgt de strijd van Lumey met zichzelf, met de 'redelijke' staat, met de persoonlijke verantwoordelijkheid voor collectief genomen besluiten, en met de uiterste consequentie van een tot in het extreme doorgevoerde democratie.
Lengte: 40'. (1990)

Een lege plek

In deze aflevering van het jongerenprogramma yoy twee verhalen over het verwerken van verdriet en de ingrijpende gevolgen die het verlies van een broertje of zusje heeft. Lengte: 15'. (1990) Zie ook elders in dit blad

Het licht

De cardioloog W. van Lommel doet onderzoek naar bijna dood-ervaringen; dat is de bijzondere ervaring die mensen, bijvoorbeeld tijdens een hartstilstand, hebben wanneer zij de dood zeer dicht naderen. Opmerkelijk is dat de beschrijvingen van deze ervaringen veel overeenkomsten vertonen, bijna universeel zijn, onafhankelijk van land, cultuur, leeftijd of geslacht.
Lengte: 20'. (1991)

Televisie

Geen leven zonder dood

"Vijf programma's over doodsangst, het eenzame sterven en over het recht op een milde dood. (1988)

1) Dood is niet meer dood

Programma over Henriëtte Adama van Scheltema die enkele jaren voor de uitzending haar zoontje verloor door wiegedood en niet veel later zelf ernstig ziek werd.

2) Zorg jij dat ik niet meer wakker word

Gesprek met Klazien Sybrandy en Rob Tielman over het recht op zelfbeschikking, het recht om zelf te bepalen wat er met je leven gebeurt.

3) De dood als jager

Gesprek met Ton Koole en Arry Voorsmit over hun film Afscheid.

4) Thuis sterven

Programma over de wens en de praktijk van het thuis sterven, in plaats van op een onpersoonlijke ziekenhuiskamer. Aandacht onder meer voor het 'Bijna-Thuis' project in Nieuwkoop waar terminale patiënten met begeleiding van artsen en verplegend personeel in een 'bijna thuis-omgeving' kunnen sterven.

5) Wie is er nog bang voor de dood

Programma over de angst voor de dood, die gebleven is ondanks het verdwijnen van geloof in hemel en hel.

Jisk Hof

Op 5 mei 1991 overleed Jisk Hof, 52 jaar oud. Hij had longkanker. Het programma bestaat uit de weerslag van gesprekken met Jisk Hof, aanvankelijk over de heimwee naar brood met boter en een lekkere biefstuk, later over de soms vernederende situatie in een restaurant als patiënt met een dieet en over het besef binnenkort dood te gaan, over afscheid en over euthanasie. Naarmate de dood nadert verandert er veel: oordelen blijken vooroordelen en voornemens te voorbarig gemaakt: 'Zolang ik per dag zelfs maar anderhalve minuut geniet, blijft het leven de moeite waard.' (1991)

Afscheid op je eigen manier

Vroeger was het gewoon dat de verzorging van overledenen door familie en buren werd gedaan. Tegenwoordig doen professionele uitvaartondernemingen dat werk: correct, efficiënt en gestroomlijnd.
In dit programma gesprekken met mensen die de organisatorische zorg rond de dood van een dierbare zelf ter hand namen. Voor wie een eigen en vooral actieve manier van afscheid nemen een noodzaak was, een zinvol ritueel. Hoewel het in de praktijk nogal wat botsingen blijkt op te leveren met uitvaartondernemers, is het goed mogelijk zelf een begrafenis voor te bereiden en uit te voeren. (1991)

U kunt alle genoemde programma's bestellen. Voor informatie schrijven of bellen naar de Humanistische Omroep Stichting, Postbus 135, 1200 AC Hilversum, telefoon: 035 - 284689.

Calcutta

„Home for dying detitutes" Huis voor stervende verschoppelingen; zo'n honderd in het totaal. Gedurende een half jaar mijn werkplaats.
Stenen vloeren, ijzeren bedden, blauwe matrassen, witte lakens. Tussen het ijzer en het blauw glimmen kakkerlakken. Tussen het blauw en het wit verteren lichamen.
Links mannen, rechts vrouwen. Op sterven na dood. Op niets dan niets na gestorven.
Groot, wit en westers ontsmet ik wonden, verschoon ik bedden, was ik mensen of wat daarvan over is.
Eén van hen: een meisje-moeder.
Achttien jaar, tbc, zwaar ondervoed, drie kinderen. Zij is de enige die me de eerste dag ziet, volgt, zoekt. De enige die ik vind.
Taalloos. Naamloos.

Een dag later kom ik het stervenshuis binnen. Het meisje, de moeder in haar: ze huilen, schreeuwen, gillen. Even woest als panisch. Doodangst die niet baat.
Onmenselijk menselijk vechtend gaat ze de nacht in. Niet of niets na gestorven maar wel dood. Zo donker dood.
Twee meter van haar bed voel ik me lichtjaren op afstand. Ik weet niet meer hoe ik besta of wat dat is. Een zuster komt langs. Vraagt terloops of ik haar wil afleggen.
Waarom juist ik? Waarom juist haar?
Waarom zo terloops?
Ik leg haar af. Was haar. Verschoon haar. Breng haar naar de koelkelder om over te gaan tot de orde van de dag. Zintuigen op nul. Tevergeefs. Dood mengt zich tussen de mensen op straat, zweeft over de letters van mijn boek, fluistert in het wit van gesprekken, verstopt zich in mijn rijst, staat met mij onder de douche, dringt zich in mijn dromen. Even schaamteloos als onontkoombaar. Niet weg te denken kilte, walging, angst. Dagen lang. Dagen als jaren.

Op een ochtend word ik wakker. Anders. Niet meer in de ban van dat ene allesbepalende. Ik ruik zeep, proef chappati, hoor mijn buurvrouw zingen. Onvermengd. Bijna als vanouds. ik ben de dood niet voorbij, maar wel de ermee gepaard gaande vervreemding. De in het huis constant aanwezige geur van medicijnen, ziekten en dood; de voorboden van het einde in praktisch ieder lichaam; de aanblik van stervenden en gestorvenen; het zijn niet langer belemmeringen voor andere emoties. Een serieus gesprek, een ordinaire ruzie, de slappe lach, ook in het zicht van de dood blijft het 't leven.

Colet van der Ven

Colet van der Ven is freelance journaliste

(Ingezonden mededeling)

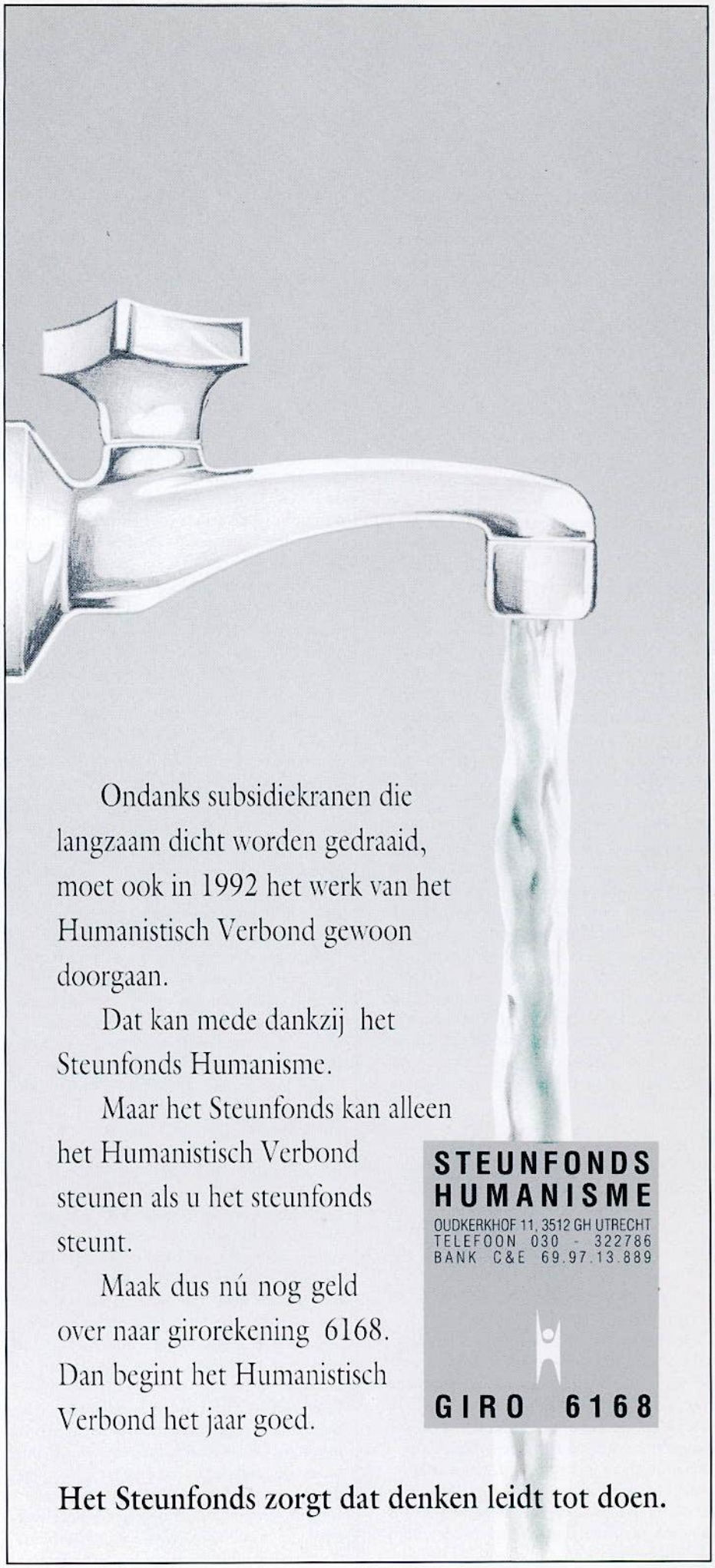

Een lege plek

YOY is het jongerenprogramma van de Humanistische Omroep Stichting (HOS). Vorig jaar werd 'De Lege Plek' uitgezonden, een aflevering over het sterven en de dood zoals beleefd door jongeren. Tessa (20) vertelt hierin over Mirte, haar jongere zusje die een verkeersongeluk kreeg, in coma raakte en daarna lange tijd thuis werd verpleegd voordat ze stierf. De tekst is uit het boekje YOY dat kort geleden verscheen. Het is uitgegeven door de uitgeverij Boekwerk en kwam tot stand in samenwerkig met de HOS. U kunt het boekje bestellen door f 17,50 over te maken op giro 9449 van de HOS te Hilversum onder vermelding van 'YOY'.

Toen ze net op de middelbare school zat, kreeg Mirte, het jongere zusje van Tessa, een verkeersongeluk. Tessa was net thuis van haar eerste schooldag. Haar ouders waren allebei naar hun werk en met een kwartiertje zou ook Mirte uit school thuiskomen. Op dat moment ging de telefoon: een vriendinnetje van Mirte aan de lijn.

"Dat vriendinnetje van Mirte belde vanuit een boerderij die aan een landbouwweg lag. Mirte en een aantal andere kinderen die ook op die school zaten, moesten die weg nemen omdat het fietspad opgebroken was. 'Mirte heeft een ongeluk gehad, ze is door een vrachtwagen geschept', zei ze. Ik schrok me natuurlijk wild. Zij dacht dat het niet zo erg was; Mirte had wat schaafwonden in haar gezicht en ze had waarschijnlijk een paar botten gebroken. Mirtes vriendinnetje vroeg of ik zo snel mogelijk naar de plaats waar het ongeluk gebeurd was wilde komen.

Eerst heb ik mijn ouders gebeld. Daarna ben ik met de moeder van Mirtes vriendinnetje naar de plaats van het ongeluk gereden, want ik had het idee dat we Mirte zo mee naar huis konden nemen. Onderweg kwam ons de ambulance tegemoet, die Mirte naar het plaatselijk ziekenhuis reed. Toen pas realiseerde ik me dat het echt ernstig was.
Wij zijn toen ook naar het ziekenhuis gereden. Daar vroegen ze of ik naar Mirte wilde. Ze zeiden: "Kun je niet beter iets eten, ander val je misschien flauw." Ik schrok zo van die opmerking, dat ik zei dat ik liever nog niet naar Mirte wilde. Achteraf heb ik daar wel spijt van. Ze was helemaal bij en het was dus fijn geweest als ik naast haar had kunnen zitten bij het onderzoek. Vrij snel daarna arriveerden mijn ouders gelukkig.

Bij het onderzoek bleek dat onder andere Mirtes kaak beschadigd was. Omdat in het ziekenhuis geen kaakchirurg was, besloten ze haar meteen naar het AMC in Amsterdam te brengen. De eerste dagen werd Mirte veel onderzocht en dan mocht ik niet bij haar. Mijn moeder is er wel de hele tijd bij geweest. Ze zei gewoon: 'Ik wil erbij zijn.' Dat is denk ik een grote steun voor Mirte geweest."

Tessa ging de tweede dag al weer gewoon naar school; de hele tijd in het ziekenhuis 'rondhangen' had ook niet zo'n zin, vond ze. Gedurende de zeven maanden dat Mirte in het AMC lag, logeerde Tessa bij een vriendin in de straat en pendelde ze minstens drie keer per week met de trein en metro naar het AMC.
"Het was heel druk, naar school, vaak naar Mirte en alle andere dingen die erbij kwamen kijken. Toch was ik wel blij dat ik gewoon naar school kon. Het bood een soort houvast. Thuiskomen, je huiswerk maken, een kopje thee, dat soort simpele dingen."

Na een aantal maanden werd in het AMC vastgesteld dat Mirte nooit meer beter zou worden. De rest van haar leven zou ze tot aan haar nek verlamd blijven. Ze zou kunstmatig beademd en gevoed moeten worden. Tessa's ouders vertelden haar dit en samen besloten ze Mirte naar huis te halen en haar daar verder te verplegen.

"Mirte hoorde eigenlijk thuis op de intensive care en had dag en nacht verpleging nodig, maar wij vonden dat ze gewoon thuis hoorde. Het bijzondere was namelijk dat ze helemaal dezelfde Mirte was, ondanks verlamming, beademing en zo. Ze was bijvoorbeeld altijd een ontzettende snoeperd en ook nu haalde ze echt 'Mirtetrucs' uit om snoep te krijgen.
Het was een rare situatie. Mirte lag in de tuinkamer, waar ze lekker naar buiten kon kijken, terwijl ze eigenlijk op de intensive care thuis hoorde. Als de deur naar onze huiskamer openstond, hoorde je de beademing, waar ze continu aan lag, en andere 'ziekenhuisgeluiden'; Mirte kon niet hoesten of haar keel schrapen, daarom moest er vaak slijm weggezogen worden met een apparaat. Dan ging er een alarm af en dat was af en toe best een gestresste situatie.

Er waren voortdurend vreemde mensen in huis: dokters, verpleegsters. Voor acht uur moesten we ontbeten hebben, want dan moest de tafel ontruimd zijn voor de overdracht van de dienst; de nachtverpleegster vertelde aan de volgende verpleegster wat er die nacht gebeurd was. En dat herhaalde zich elke middag en avond. Je had nooit het gevoel: nu ben ik thuis, hier heb ik privacy. Je kon ook nergens rustig over praten, want er kon elk moment iemand binnenkomen. Die verpleegsters waren natuurlijk wel vertrouwde mensen, maar toch. Als je echt iets te bespreken had, ging je boven zitten, op een van de slaapkamers. Dat was heel vervelend, maar het gekke is dat je eraan went.

Mirte was helemaal verlamd en lag aan de beademing, kon ook niet meer praten. Het contact met anderen loopt dan op een speciale manier.

"Mirte kon in het begin alleen haar ogen open en dicht doen, de rest van haar gezicht was verlamd. Toen hebben we afgesproken: 'ja' is je ogen dichtdoen en 'nee' is naar boven kijken. Op den duur kon ze meer spieren in haar gezicht bewegen, haar mond ook weer, maar zonder geluid. Nog later is ze zelfs fluisterend gaan praten, wat eigenlijk helemaal niet kon volgens de doktoren. Hoewel het moeilijk was hebben we toch een gewoon zussencontact gehad, compleet met ruzies en pesterijtjes, het was alleen op een bepaalde manier intensiever dan voor haar ongeluk."

Er moet vreselijk veel rekening gehouden worden met iemand die zo ziek is. Tessa had wel eens het gevoel dat ze aandacht tekort kwam.

"Soms dacht ik wel: jeetje, ik ben er ook nog! Want Mirte kreeg bijna alle aandacht en de meeste post was voor haar. Maar direct daarna dacht ik: dat mag ik niet denken, ze is zo ziek. Ik begrijp ook wel dat ze er meer behoefte aan heeft dan ik. Er zijn maar een paar momenten geweest dat ik er echt van baalde.
Ik deed mijn best om flink te blijven. Mijn ouders hadden het al moeilijk genoeg, vond ik. Vooral mijn moeder, die was er dag en nacht bij. Mijn vader werkte overdag, maar als hij thuis kwam, kreeg ook hij de hele toestand over zich heen. Bij Mirte in de buurt wilde ik absoluut niet huilen. Het was zo absurd wat ze allemaal moest verwerken, wat er allemaal met haar gebeurd was. Dus hield ik me flink en probeerde mijn eigen verdriet zo'n beetje te verwerken. Misschien heb ik daardoor mijn verdriet wel een beetje ingeslikt. Ik merkte ook dat je heel snel gaat afstompen. Je kunt gewoon niet continu lopen huilen."

Hoe reageerden de vrienden en vriendinnen van Tessa op de situatie? Toonden ze veel belangstelling of wisten ze zich geen houding te geven?

"Ik denk niet dat de mensen uit mijn omgeving zich echt voor konden stellen wat ik in die tijd doorgemaakt heb. Ze probeerden het natuurlijk wel, maar je kunt niet weten hoe het is als je het nooit hebt meegemaakt.
Het is wel belangrijk dat mensen laten weten dat ze aan je denken. Al is het maar een knullig kaartje. Ook al schrijf je erop: „Ik weet niet wat ik moet schrijven, maar ik denk aan je." Dat helpt al zo veel. Zulke kleine dingen zijn het belangrijkst. Ik denk niet dat je je dat realiseert als je erbuiten staat.

Ik nam net als vroeger vrienden mee naar huis, die dan ook Mirte opzochten. Er zijn mensen geweest die niet meer langs durfde komen, die niet meer naar Mirte durfden vragen. Mensen die zeiden: „Ik kom wel eens langs", en nooit meer kwamen. Dat is vooral vervelend voor degene die ziek is, want mensen gaan je opeens ontwijken. Maar ik denk dat het voor die mensen zelf ook moeilijk is geweest."
Na een jaar, in juli, overleed Mirte, toch nog vrij plotseling.

„Ik stond op het punt om op vakantie te gaan toen het gebeurde. Natuurlijk leefde je continu met de druk van: als ik nu thuiskom, kan ze dood zijn. Toen ze in het AMC lag, ben ik ook een paar keer van school weggeroepen omdat de toestand kritiek was, maar als ze dan op een gegeven moment echt dood is, is het toch heel anders. Opeens is het een feit dat ze er echt niet meer is. Dat komt toch onverwachts. Altijd, denk ik.

Veel mensen zeggen: „Zou het niet beter geweest zijn als Mirte op slag dood was geweest, niet had hoeven lijden?" De meeste mensen zagen alleen de buitenkant en niet de momenten dat Mirte helemaal zichzelf kon zijn. Bovendien heeft Mirte zelf steeds weer aangegeven dat ze niet bang was om dood te gaan, maar dat ze het toch de moeite waard vond om te blijven leven.

Zelf heb ik niet met haar over doodgaan gepraat. Achteraf hoorde ik dat ze tegen mijn moeder had gezegd: „Ik ga naar oom Jo." Haar geliefde oom Jo was een tijdje daarvoor overleden. Ik denk dat ze het voelde. Ze heeft het ook op een bepaalde manier opgegeven, zo van: nu hoeft het niet meer. Mirte was heel uitgesproken over haar begrafenis. Ze wilde onder een boom begraven worden in een witte kist, met haar knuffel Droef, die overal bij was geweest, en meer van dat soort zaken. We hebben alles precies gedaan zoals zij wilde."

Nu is Mirte dood. Is een graf een plek om vaak te bezoeken, omdat je je op die plaats toch het meest verbonden voelt met de dode? Tessa: „Als ik uit school kom, fiets ik vaak even langs de begraafplaats. Om de plantjes water te geven, of een bloemetje neer te leggen. Ik kom hier ook wel samen met mijn ouders. Dan zeggen we tegen elkaar: „Zullen we even naar Mirte gaan?" Vroeger vond ik begraafplaatsen een beetje eng, er liggen allemaal doden. Nu ben ik eraan gewend. Ik zou hier, zelfs 's nachts, uren kunnen zitten, omdat er zoveel rust is.

Tessa: Veel mensen hebben mij gesteund door er gewoon altijd te zijn en eigenlijk eerder lol te maken dan me er doorlopend aan te herinneren

Je hebt er andere gedachten. Je bent op de plek waar Mirte ligt, dus denk je wel eerder dat ze er is. Ik zeg wel eens: „Hoi, Mirt, hier ben ik." Ik denk dat ze hier ook graag zelf zou komen als ze nog leefde. Ze zou dit een fijn plekje vinden. Toch kan ik me eigenlijk voorstellen dat ze overal is. Haar graf is gewoon een plek waar je tot rust kunt komen, wel specifiek met Mirte verbonden, natuurlijk. Nadat ik bij het graf van Mirte ben geweest, ga ik meestal nog even naar de geiten en de paarden die er vlakbij staan."

Na de dood van broertje of zusje moet je toch verder, maar in je familie is een lege plek ontstaan. Tessa: „Na de dood van Mirte kwam ik in een gat terecht. Een dag na de begrafenis waren mijn ouders en ik voor het eerst weer alleen in huis. Alle bezoek was weg. Alle drukte is er niet meer. Het geluid van de beademingsmachine die altijd in huis was geweest, was weg. Alles was zo hol en leeg. Ik was heel blij dat ik vlak daarna op vakantie ging.

Ik had altijd al een goede band met mijn ouders, maar die wordt nog hechter. Je maakt alles samen door. Ergens was dat heel fijn, maar aan de andere kant had ik wel het gevoel dat ik minder zelfstandig was, omdat ik nog zo aan mijn ouders hing. Maar dat hoort erbij, denk ik.

Mijn vrienden hebben me heel goed opgevangen na Mirtes dood. Ik had wel een beetje het idee dat ze me liever en zachter behandelden omdat mijn zusje overleden was. Dat ging na een tijd wel weer over. Ergens is die extra aandacht heel prettig. Je bent verzekerd van een kringetje om je heen dat je beschermt, maar ik vond het ook een beetje valsspelen, voor mezelf dan. Als je aandacht krijgt door zoiets, dat eigenlijk helemaal niet op jezelf slaat, dan is dat niet zo leuk. In zo'n situatie leer je wel onderscheiden wat je echte vrienden zijn en wat niet. Een paar mensen gaan overdreven aandacht aan je schenken. Die denken: die staat in het middelpunt van de belangstelling, die gaan we wat extra aandacht geven. Van anderen zie of hoor je niets meer, die vinden het te eng. Sommigen steunen je echt door een kaartje te sturen, of met je te praten. Dat helpt natuurlijk altijd heel veel. Veel mensen hebben mij ook gesteund door er gewoon altijd te zijn en eigenlijk eerder lol te maken dan me er doorlopend aan te herinneren."

Iedereen heeft met de dood te maken. Maar het verliezen van iemand die je zo nabij staat, grijpt je heel erg aan. Is Tessa anders gaan denken over leven en dood.
„Doodgaan hoort bij het leven, het is er gewoon een onderdeel van. Wat me opviel was dat het helemaal niet eng was, een dood lichaam. Veel mensen zijn daar bang voor en ook voor begraafplaatsen. Wat het leven betreft: je realiseert je dat het heel bijzonder is en eigenlijk beleef je het intensiever. Af en toe voel ik dat echt. Dan voel ik me super, alleen omdat het mooi weer is bijvoorbeeld, en omdat ik leef.
Ik kom nog wel eens vriendinnen van haar tegen en die zijn even oud als zij nu zou zijn geweest. Dan denk ik: goh, die zijn al groot. Op dit moment zou ze zestien zijn en dat kan ik me nog wel voorstellen, maar het is gewoon gek dat je haar achterlaat in de tijd, terwijl je zelf verder groeit." ■

Vroeg of laat

Vroeg of laat vragen de meeste mensen zich af wat ze eigenlijk hier op deze wereld doen. Lange tijd was voor bijna iedereen die vraag een weet. Het antwoord heette eenvoudig God. Tegenwoordig is dat voor veel mensen anders. Zij nemen geen genoegen met een antwoord waarin wordt verwezen naar een macht boven hen en een doel na dit leven. Zij zien de mens als uitgangspunt en voelen zich daarom humanist.

Het humanisme gaat er vanuit dat de mens niet alle weet van het leven en de wereld kan hebben. Daarom moeten we ook niet zoeken naar onvindbare antwoorden. Het is aan de mens zelf om te bepalen hoe in het leven te staan. Het leven wordt door humanisten dan ook niet bij voorbaat zinvol of zinloos geacht. Door ons doen of laten, door de keuzes die we maken, geeft de mens er zelf betekenis aan.
Zo'n twee miljoen volwassen Nederlanders herkennen in het humanisme hun eigen ideeën. De meeste mensen staan er echter niet zo bij stil. Zij vinden hun kijk op het leven min of meer vanzelfsprekend. Maar vaak - nogal eens als zij worden geconfronteerd met de vraag naar de zin van alles - is er iets van herkenning en gaan ze zich ook humanistisch voelen.
Zo spontaan als dat soms klikt, zo groot is vaak de aarzeling om dan ook lid te worden van het Humanistisch Verbond. Aan één kant is dat wel verklaarbaar. Eeuwenlang werd ieders overtuiging immers ingelijfd bij instituten. Maar er is ook een andere kant die de aarzeling zou moeten wegnemen. Want het Humanistisch Verbond gaat uit van het recht op zelfbeschikking van ieder mens. Het komt op voor emancipatie en verzet zich tegen onderdrukking, dogma's en taboes. Het HV behartigt de belangen van humanisten en in veel gevallen ook die van andere buitenkerkelijken in de samenleving. En omdat je samen nu eenmaal meer kunt dan in je eentje, wil het Verbond zo veel mogelijk mensen verenigen die zich in het humanisme herkennen.

Ook u kunt lid worden van het Humanistisch Verbond. Of abonnee van de Humanist.

Misschien is dit de eerste keer dat u iets leest over humanisme en het Humanistisch Verbond. Misschien ook bent u er al vaker mee in aanraking gekomen en overweegt u uw relatie met het Humanistisch Verbond een vastere vorm te geven. Nu is dat eenvoudiger dan ooit. Haal de bon bij deze pagina er uit en vul die zo volledig mogelijk in - de vermelding van uw beroep/ werkzaamheden is daarbij ter vrije keuze. Stuur vervolgens de bon naar ons op. Een postzegel is niet nodig. En betalen hoeft u pas als u van ons een acceptgirokaart in de bus krijgt.

Lid worden van het Humanistisch Verbond

Voor de hoogte van de contributie houden we als richtlijn een half procent van het bruto-inkomen aan. De minimum-contributie is f 75,- bij een brutojaarinkomen van f 18.000,- of hoger. Bij een lager bruto-inkomen betaalt u f 45,- . Jongeren onder 27 jaar betalen een minimum van f 35,-. Desgewenst kunt u de contributie in termijnen betalen: per half jaar of per kwartaal.
Het blad de Humanist is bij het lidmaatschap inbegrepen. Zonder verdere kosten kan een persoon die op hetzelfde adres woont, medelid worden. Deze ontvangt dan geen exemplaar van de Humanist.

U kunt ook eerst een gratis informatiepakket aanvragen. Stuur dan een kaartje naar:
Humanistisch Verbond
Postbus 114, 3500 AC Utrecht.
Of nog makkelijker:
bel 030-318145

Een abonnement op de Humanist

U kunt zich met de bon in dit nummer ook opgeven als abonnee van de Humanist. Een jaarabonnement kost slechts f 30,-.
De Humanist verschijnt negen keer per jaar en laat vele bekende en minder bekende (maar niet minder boeiende) mensen aan het woord. Zo werden onder anderen Vaclav Havel, Ischa Meijer, Fay Weldon, Anja Meulenbelt, Olivier Sacks, Conny Braam, Pierre Janssen, Hans Galjaard en Cornelis Verhoeven aan de tand gevoeld over hun normen en waarden, visie en drijfveren. Naast tal van serieuze, beschouwelijke zaken wordt (met name in de themanummers) ook vol humor en ironie tegen mens en wereld aangekeken door bekende columnisten en cartoonisten.

Lid worden van het Humanistisch Verbond? Of een abonnement nemen op de Humanist?

Doe het meteen!

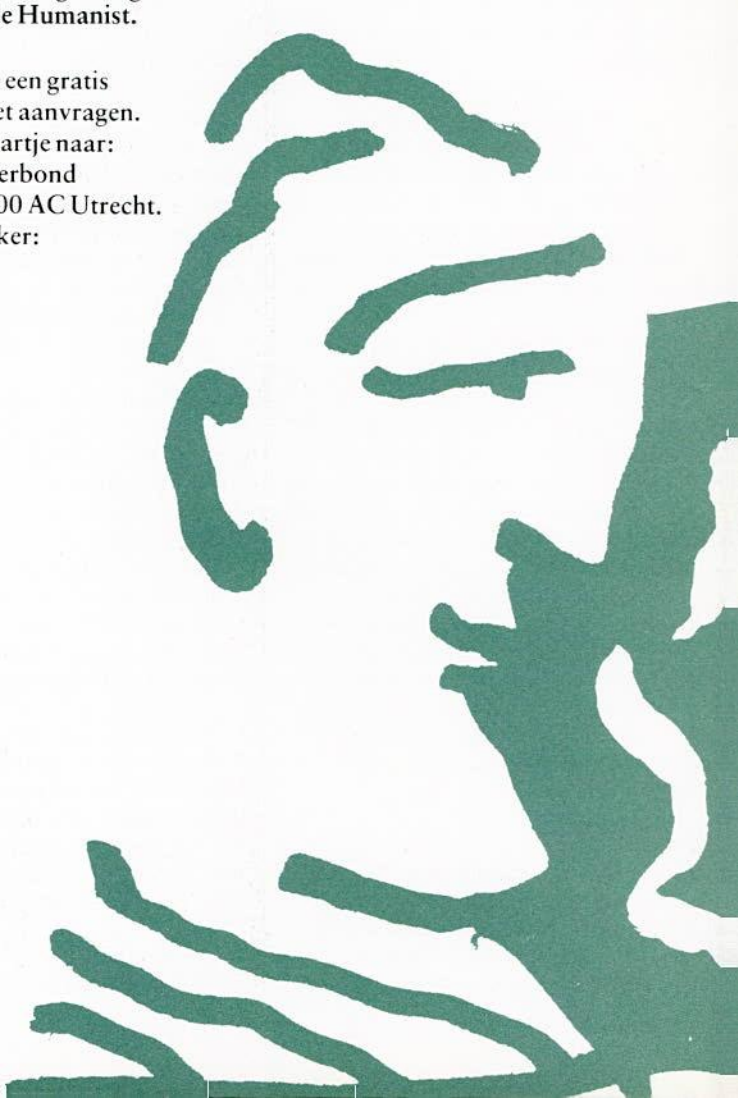

Een jaar Humanist

Een jaar Humanist is weer compleet.
Veel gezichten en gedachten passeerden de revue:

De Wereld tussen Geloof en Twijfel,
Het Toneel van Peter Oosthoek,
Het Zuid-Afrika van Roel van Broekhoven en Babette Niemel,
Het Vernieuwde Recht van Madzy Rood-de Boer,
De Individualisering van Trudy van Asperen,
Het Wereldburgerschap van Otto von der Gablentz,
De Medische Technologie van Hans Galjaard,
De Architectuur van het echtpaar Hartsuyker
De Verwondering van Cornelis Verhoeven
en dan natuurlijk alles over Het Sterven & De Dood.

Ook het komend jaar zal de Humanist
u weer confronteren met boeiende meningen
en uitdagende beschouwingen.

In het februarinummer onder meer de visie van de feministe Rosi Braidotti op het verschil tussen man en vrouw. Verder een gesprek met de professionele sprookjesverteller Peter van der Linden en de complete tekst van de Socrateslezing 1991. Die wordt dit keer gehouden door Trudy van Asperen en gaat over individualisering en solidariteit. ('Veel mensen leren niet meer om samen te leven met mensen die ze niet hebben gekozen', zei ze in het meinummer van de Humanist).

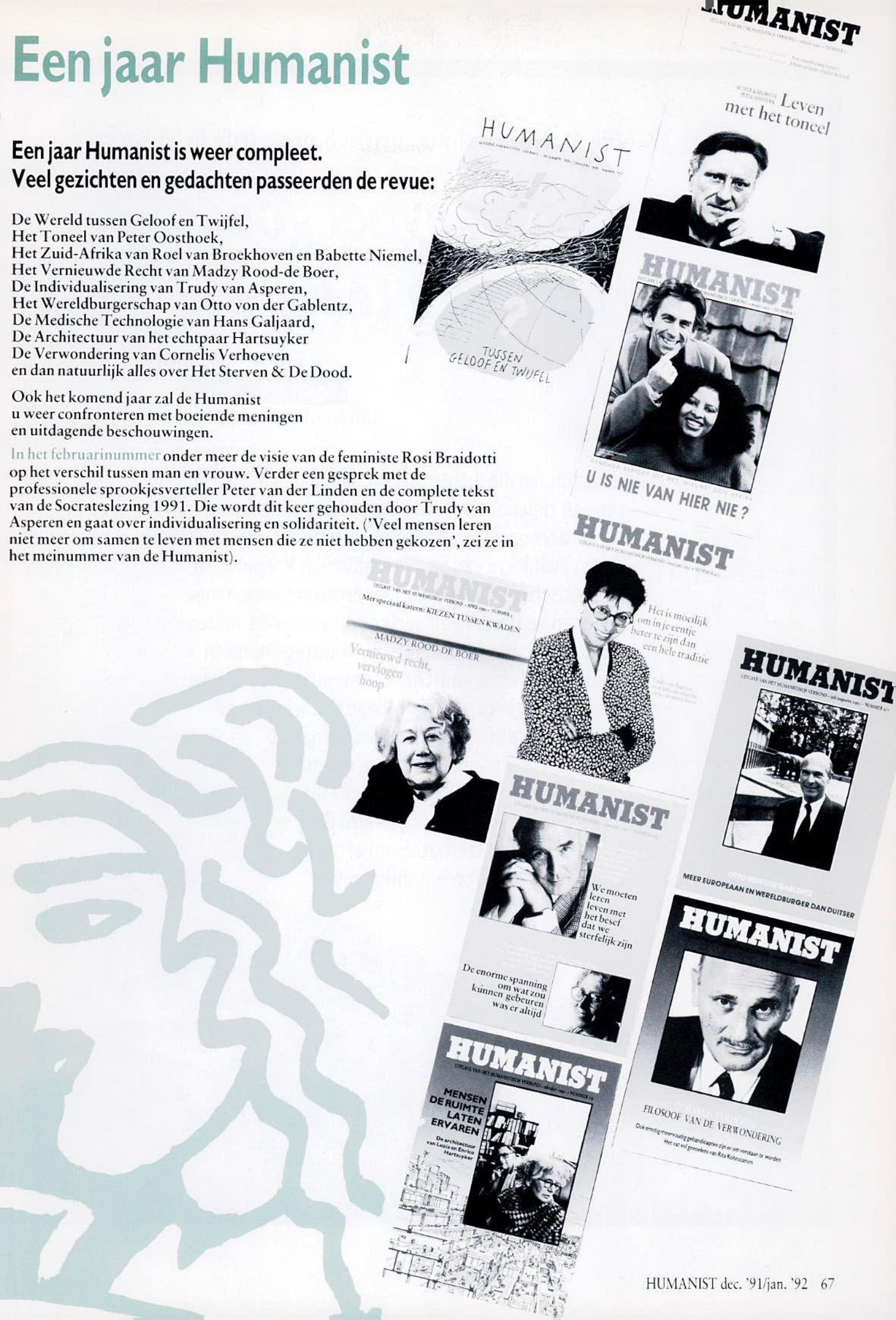

Cobie Kenninck, humanistisch uitvaartbegeleidster

'Er is zoveel goeds om op terug te kijken'

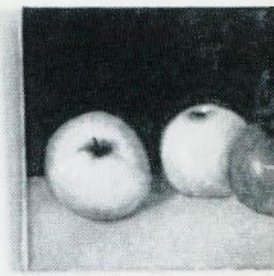

door Els van Thiel
foto's: Marco Borggreve

Nabestaanden die de regie liever niet in handen geven van een zielenherder van kerkelijke origine, kunnen een beroep doen op één van de speciaal opgeleide vrijwilligers van het Humanistisch Verbond. De humanistisch uitvaartbegeleider probeert samen met de naasten een andere en persoonlijke vorm te vinden voor het laatste samenzijn. Voor sommige mensen is het wennen. Die humanistische mevrouw had wel heel mooi gesproken, kreeg een familielid te horen, maar zo weinig troost te bieden. Heeft een humanist eigenlijk wel enig soelaas te bieden in droeve tijden? Els van Thiel sprak hierover met Cobie Kenninck (66). Zij neemt deel aan het laatste afscheid in het crematorium of op de begraafplaats en fungeert als 'ceremoniemeester'.

"De familie heeft mij - ik ben uitvaartbegeleidster bij het Humanistisch Verbond - verzocht hier het woord te voeren en samen hebben wij deze bijeenkomst besproken en geregeld." Met deze of soortgelijke woorden introduceert Cobie Kenninck zichzelf bij een crematie of begrafenis. Zo is het voor de aanwezigen meteen duidelijk wie ze is, wat ze doet en waarvoor ze staat.
Ze doet dit werk niet uit roeping, maar heel gewoon omdat ze ervoor werd gevraagd. Ooit, lang voordat er een het hele land omspannend netwerk voor humanistische uitvaartbegeleiding bestond, verzocht men haar een woordje te spreken bij de crematie van iemand met wie ze lang had samengewerkt in een plaatselijke afdeling van het Humanistisch Verbond. Later gebeurde dat nog eens, en nog eens. Zo is het langzaam gegroeid. Voorbeeldig articulerend - ongetwijfeld goed verstaanbaar tot op de laatste rij - zegt ze nuchter: "Misschien heb ik ooit gedacht: dit kan ik, dit trekt me. Ik kan veel dingen niet, maar dit kan ik toevallig wel."

Cobie Kenninck heeft een lange staat van dienst in het Humanistisch Verbond: ze deed bestuurswerk, gaf humanistisch vormingsonderwijs en ze maakte deel uit van een groep vrijwillige geestelijke verzorgers. De uitvaartbegeleiding bevalt haar van al deze werkzaamheden het beste. Toch overvalt het telefoontje van de coördinator haar altijd weer. Als er een aanvraag binnenkomt, schuift ze de gewone, dagelijkse beslommeringen voor een dag of twee, drie opzij. Ze maakt een afspraak met het gezin, meestal de dag na het overlijden, 's middags, of de volgende dag. Hierna richt ze zich op het schrijven van de toespraak die ze tijdens de crematie of de begrafenis zal uitspreken. Ze hangt alvast de kleding klaar: meestal een onopvallend, stemmig pakje met een donker geruit jasje en een effen rok. De begeleiding van de bijeenkomst in het crematorium of op de begraafplaats vormt het slot van de enerverende driedaagse. "Niemand zit op een sterfgeval te wachten, ook wij niet. Ik heb eraan moeten wennen dat het eigenlijk nooit gelegen komt. Je moet in dit werk een grote soepelheid aan de dag leggen. Als ik een uitvaartbegeleiding ga doen, zeg ik alle afspraken af die ik toevallig heb. Huishoudelijk werk gaat nog net, daarbij kan ik intussen mijn gedachten ordenen voor de toespraak."

Mijn eigen herinneringen zijn nog heel vers. De crematie van mijn moeder ligt nog geen vierentwintig uur achter me wanneer ik Cobie Kenninck interview. Werk en privé vallen even samen. Met dikke ogen en een gevoel van verbijstering over alles wat er de laatste drie dagen is gebeurd, zit ik met haar te praten. Ik lucht mijn hart over alles wat mij hoog zit. Ik kan het nog niet gelóven, zeg ik, het ging zo vlug. Dat blijkt Cobie Kenninck vaker te horen.
"Echt afscheid nemen is belangrijk. Je moet de kans krijgen te zien dat de dode echt dood is. Je moet nog eens bij hem of haar kunnen zitten. Om de gelegenheid te krijgen te kijken, en nog eens te kijken. Daar is veel tijd en rust voor nodig, zelfs als iemand lang ziek is geweest. Mensen moeten wennen aan het idee dat een levensfase voorgoed voorbij is. Ik zie wat dat betreft heel veel fout gaan.
Mensen die thuis zijn overleden, worden vaak meteen opgehaald. Als het 's nachts is gebeurd, staat er de volgende ochtend al een auto voor de deur. Zelfs als dat om organisatorische of hygiënische redenen noodzakelijk is, pleit ik er toch voor dat de naasten nog minstens een dag de tijd krijgen om bij de dode te zijn. Ook in een ziekenhuis. Geestelijk verzorgers zouden daar veel meer aandacht aan moeten besteden.

Een humanist zal alle troost uit het leven moeten halen. En hopelijk zullen ook de herinneringen aan de dode het verdriet verlichten.

Zo hebben mensen vaak huiver voor het zakken van de kist bij een crematie, ze gaan liever weg als de kist er nog staat. Toch denk ik dat het beter is als ze erbij zijn als de kist langzaam verdwijnt: het geeft aan dat het afscheid definitief is, het is gebeurd. Ik heb eens meegemaakt dat de dochter van een overledene zó verdrietig was dat ze niet weg kon. Ze bleef bij de deur hartverscheurend staan huilen omdat ze haar moeder niet wilde achterlaten. Ik denk dat het voor haar gemakkelijker zou zijn geweest als de kist langzaam verdwenen was. Wij willen emoties liever uitbannen. Moeder heeft een pilletje gekregen van de dokter, hoor ik vaak zeggen. Moeder huilt dus niet, ze houdt zich 'goed'. Maar de crematie gaat wel grotendeels aan haar voorbij, wat de verwerking moeilijker maakt. Waarom zou je niet mogen huilen?"

Een gedeelte uit een toespraak die ze enige jaren geleden hield bij de begrafenis van een 56-jarige man: *"Wij mensen stellen altijd veel vragen. Wat is het leven? Waar komt het vandaan? Waar gaan we naar toe na de dood? En gaan we na de dood wel ergens naar toe? We kunnen niet anders, want we zijn de enige wezens op deze planeet die over zichzelf kunnen nadenken. Waar we moeite mee hebben, is het aanvaarden dat er op bepaalde vragen geen antwoorden zijn. Het gesprek*

woensdag bij u thuis, werd voor een deel bijgewoond door Josje, Pieters kleinzoon, die later in ons bijzijn met van die intens genoeglijke babygeluidjes zijn fles leegdronk. Later stonden we daar aan het bed van uw man - hij lag er vredig bij, met een glimlach om zijn mond. Die twee onder één dak.... juist tijdens ons gesprek ging de gedachte door mij heen dat het antwoord op onze vragen ligt in het leven zelf. In het zich altijd weer vernieuwende en onstuimig dóórgaande leven, dat echter onherroepelijk verbonden is met de dood. Ik wist dat wel, het maakt deel uit van mijn levensovertuiging, maar zelden heb ik het zo intens beleefd als die middag bij u thuis."

De bouwstenen voor haar toespraken haalt Cobie Kenninck uit een gesprek dat ze heeft met de nabestaanden. "Het gesprek" - zo noemen humanistisch uitvaartbegeleiders dit belangrijke onderdeel van hun taak. "Dan sta je daar bij wildvreemde mensen op de stoep. Een spannend moment; je weet niet wat je zult aantreffen. Anders dan de dominee of de pastoor hebben wij de overledene niet persoonlijk gekend. De familie heeft de eerste drukte net achter de rug. De uitvaartverzorger is al geweest en de nabestaanden hebben een ware lawine over zich heen gehad: in korte tijd moesten ze van alles bedenken, regelen en beslissen. En er is haast bij, want de kaarten dienen te worden gedrukt en verstuurd. Ik kom in een hele kring van mensen terecht: vaak is ervoor gezorgd dat de kinderen er zijn. De familie gaat samen praten over de overledene en ik zit erbij en laat het op me afkomen. Ik werk niet met een vragenlijstje, ik zeg: 'Vertel maar, praat maar.' Natuurlijk is er verdriet, zijn er emoties en huilt de een of de ander, maar zeer heftige gemoedsuitbarstingen heb ik nog niet meegemaakt. Nooit heb ik gedacht: hoe krijg ik dit weer in de hand? Mensen kunnen heel veel aan, zijn sterk hoor! En dan is er die eerste dagen natuurlijk de verdoving: het gebeurde dringt nog niet helemaal tot ze door. Het gesprek verloopt altijd weer anders en het is altijd weer spannend. Niet alleen zijn geen twee gezinnen hetzelfde, maar vaak blijkt bijvoorbeeld ook dat de kinderen heel verschillende dingen vertellen over hun vader of moeder."

Van de doden niets dan goeds?

"Er is van een mens meer te zeggen. Ik ga de overledene natuurlijk niet zwart maken, maar elk mens heeft er recht op dat anderen over hem praten na zijn dood. En evengoed mag hij rekenen op mededogen met zijn moeilijke kanten. Ik had eens een keer een gesprek dat erg stroef verliep. Er werd veel gezwegen tot het moment waarop een zoon zei: 'U moet niet denken dat het bij ons altijd koek en ei was, vader was een autoritaire man.' Deze moedige opmerking zorgde voor de nodige opluchting en openheid. Een autoritair mens is nog geen slecht mens. Uit het verdere gesprek rees het beeld op van een man die niet gemakkelijk was voor zichzelf en zijn omgeving, maar die ook heel zorgzaam was voor zijn gezin. Ook uit wat andere sprekers zeiden, kwam de dode naar voren als een moeilijk maar tegelijkertijd zeer gewaardeerd man. Als naast de moeilijke, ook de goede kanten worden belicht, mag het van mij. Het beeld van de overledene krijgt er alleen maar meer reliëf door."

Hoe droevig de omstandigheden ook zijn, de familie blijkt het gesprek met de humanistisch uitvaartbegeleider vaak bijzonder te waarderen: 'Fijn dat we samen hebben kunnen praten over hoe hij was toen hij nog leefde.' Het is vaak een eerste stap op weg naar de verwerking.

Echt afscheid nemen is belangrijk. Ik pleit ervoor dat de naasten nog minstens een dag de tijd krijgen om bij de dode te zijn

Vroeger vertrouwde Cobie Kenninck volledig op haar geheugen, tegenwoordig noteert ze tijdens het gesprek met de familie een paar trefwoorden. "Er zit altijd een bepaald stramien in: ik vertel iets over de levensloop, geef vervolgens een karakterschets - hoe was deze mens, hoe heeft hij geleefd - en op het einde vertel ik iets over de laatste dagen. Het is natuurlijk een heel verschil of iemand een lang ziekbed heeft gehad of is overleden aan een hartstilstand. Ik zoek naar een 'motto', een humanistische gedachte - maar niet demonstratief of belerend, niet van 'wij humanisten'.

Als ik bijvoorbeeld hoor dat iemand in zijn leven heel bewust voor bepaalde dingen heeft gekozen, probeer ik dat in mijn verhaal te verwerken: weten dat je als mens keuzemogelijkheden hebt en daar gebruik van maken. Het léven, daar praat ik over. Ik wil niet beweren dat er na de dood niets meer is, alleen... wij weten het niet en daarom vind ik het niet relevant. Het leven is de bron van inspiratie, ook op het einde."

Niemand zit op een sterfgeval te wachten. Ik heb er aan moeten wennen dat het eigenlijk nooit gelegen komt.

Toen mijn vader werd gecremeerd vorig jaar, zouden er geen toespraken worden gehouden, dat was zo afgesproken. Tot mijn stomme verbazing kwam er op een gegeven moment een of andere ons totaal onbekende begrafenisfunctionaris naar voren die spontaan de familie begon toe te spreken. Volstrekt onbetekenende woorden, die niets met mijn vader te maken leken te hebben. Cobie Kenninck herkent het fenomeen van de onbedoelde toespraken.

"Ik heb gemerkt dat uitvaartverzorgers de zaak graag willen in- en uitleiden. Ze zijn gewend een rol te hebben." In het zuiden van het land waar ze werkzaam is, blijken begrafenisondernemers en uitvaartverzorgers hun escorterende rol vaak maar node af te staan aan humanistisch uitvaartbegeleiders. Ze herinnert zich een pijnlijk incident. "Van te voren was afgesproken dat ik de begeleiding zou doen. Voor de familie is het prettig als het één persoon is die alles in de hand houdt, de aanwezigen welkom heet, de sprekers aankondigt en de bijeenkomst besluit met een uitnodiging voor de koffie. Na mijn toespraak en het dankwoord van de zoon, trad de uitvaartverzorger geheel tegen de afspraken in naar voren en hield tot mijn verbijstering een afsluitende speech waarin hij bij wijze van troost verwees naar het hiernamaals. En dat terwijl de overledene een actief humanist was!" Ze kan het als "vakvrouw" niet nalaten te zeggen dat de desbetreffende uitvaartverzorger tot overmaat van ramp een dictie had die nergens op leek en zijn speech afraffelde.

Als er geen hiernamaals is om troostrijk naar te verwijzen, wat heeft een humanistisch uitvaartbegeleidster dan te bieden aan troost?

"Die vraag wordt me vaker gesteld. Een humanist, zeg ik dan, zal alle troost uit het leven moeten halen. Het leven dat hij leeft.

En hopelijk zullen ook de herinneringen aan de dode, wie hij was, hoe hij was, het verdriet verlichten."

Zo zei Cobie Kenninck aan het eind van haar toespraak bemoedigend tegen de vrouw van een overledene: *"Hij zal bij u blijven leven, ook al is hij er niet meer. De gedachte aan hem zal u steunen. Er is zoveel goeds om op terug te kijken. Dat zal, hoop ik, de pijn van het gemis verzachten."*

Een uitvaart die een zeer grote indruk op Cobie Kenninck maakte, vond plaats in

een protestants kerkje in een klein Brabants dorp. Toen de humanistisch uitvaartbegeleidster voor 'het gesprek' kwam, lag de dode thuis opgebaard: een vader van een gezin met vier kinderen. Samen met de vrouw en de kinderen bedacht ze een onconventioneel samenzijn dat precies voldeed aan de wensen van de overledene en familie. "Het was een heel warm, bewust levend gezin. Ze hadden niet gewild dat de dode meteen uit huis wegging. Ik vind het altijd heel mooi als een overledene nog even temidden van de familie kan blijven. Ook bij de dienst bleef de kist open. De familie had het geluk dat de dode er nog heel mooi uitzag. Eén van de dochters speelde blokfluit: ontroerend eenvoudige klanken. Alle kinderen zeiden een paar persoonlijke woorden. Toen ik mijn toespraak hield, ben ik niet op de kansel gaan staan, maar naast de kist. De man, de overledene, was waarachtig het middelpunt. Het klinkt misschien een beetje militair, maar ik kan het niet beter zeggen dan dat hem echt de laatste eer

Ik zie het als één van de taken van de humanistisch uitvaartbegeleider om de familie er op te wijzen welke mogelijkheden er zijn bij de uitvaart

bewezen werd. Het was vooral zo mooi, zo indrukwekkend, omdat alle componenten van de bijeenkomst zelf bedacht waren."

Ze heeft geen behoefte aan speciale humanistische rituelen om vorm te geven aan het laatste afscheid. "Door de vaste volgorde van de onderdelen van een crematie of begrafenis ben je in wezen toch al ritueel bezig. Het welkom heten, de muziek, de sprekers, het vertrek met opnieuw passende muziek - het zijn allemaal vastliggende onderdelen. Nieuw ontwikkelde humanistische rituelen raken in de loop van de tijd net zo vast verankerd als andere rituelen. Ik hou niet zo van dingen die gedaan worden omdat ze nu eenmaal altijd al zo gedaan werden. Liever wil ik pleiten voor meer creativiteit bij de vormgeving van het laatste afscheid. Kijk naar de overledene en bedenk wat bij hem of haar hoort en vraag je af wat mooi en passend is bij deze mens. Waarom bijvoorbeeld niet een klein stukje ballet opgevoerd als de overledene een balletklasje leidde of erg veel van ballet hield? Waarom zou de familie niet voorafgaand aan de dienst in kleine kring nog even bij de kist gaan staan, in plaats van op het eind van de dienst, in het bijzijn van alle aanwezigen zoals het gebruikelijk is? Variaties in de omlijsting moeten kunnen. Men is zich doorgaans veel te weinig bewust van de mogelijkheden, men voegt zich te gemakkelijk naar de uitvaartverzorger die vertelt hoe de gang van zaken is. Ik zie het als één van de taken van de humanistisch uitvaartbegeleider om de familie hierop te wijzen en eventueel samen met hen te bedenken hoe het anders en persoonlijker zou kunnen."

In 1985 is er in Noord-Brabant een regionale werkgroep voor humanistische uitvaartbegeleiding opgericht. Cobie Kenninck vond het eerst niet zo nodig dat dit vrijwilligerswerk een organisatorisch kader kreeg. Er kwam immers slechts incidenteel een aanvraag binnen en het liep toch wel. Nu, met een ook in het zuiden van het land gestaag groeiend aantal vragen om niet-kerkelijke begeleiding, moet ze erkennen dat het prettig is dat er een werkgroep bestaat. "Fijn dat je ervaringen kunt delen en dat nieuwkomers goed opgevangen worden."

De coördinator van de werkgroep checkt de aanvragen: wil de familie echt een humanistisch uitvaartbegeleider of heeft zij toevallig een hekel aan de dominee of de pastoor? En elke buitenkerkelijke is geen humanist. Een misverstand dat Cobie Kenninck nogal eens tegenkomt. "Humanisme? Oh, dus een neutraal verhaal, denkt men soms. Maar het humanisme is niet 'niks'. Humanisten zijn geen welwillende goeierds die iets missen. Als mij wordt gevraagd een 'Onze Vader' te bidden, zal ik dat vriendelijk weigeren. Niet om mensen in de kou te laten staan, maar ik vind dat ik dat als humanistisch uitvaartbegeleidster niet kan doen." Ze kan zich evenmin voorstellen dat de gedragen klanken van de psalm "Een vaste burcht is onze God" het crematorium zullen vullen tijdens een humanistische uitvaart. En het 'Waarheen, waartoe?' van Mieke Telkamp vindt ze altijd weer om van te griezelen.

Uitvaarten begeleiden is belangrijk werk. En moeilijk. In één keer moet het goed gaan, want het kan niet worden overgedaan. Wat voor eigenschappen moet iemand hebben om humanistisch uitvaartbegeleider te worden?

"Je moet goed kunnen luisteren, invoelend zijn. Niet bang voor emoties. En natuurlijk moet je in staat zijn een verhaal van pakweg tien minuten te maken en dat goed uit te spreken. Als je niet in het openbaar durft te spreken, kun je beter niet voor dit werk kiezen. Natuurlijk moeten de woorden aangepast worden aan de nabestaanden, al gebruik ik eigenlijk nooit moeilijke of plechtige zinswendingen. Ik probeer zo gewoon mogelijk te praten. Zo vraag ik ook altijd hoe ik de overledene moet noemen: moet ik Frits zeggen of meneer Dalens? 'Zeg maar gewoon: ons pap, dat zeiden we zelf ook altijd', krijg ik dan vaak te horen. Aan de reacties achteraf merk je hoe belangrijk het voor de familie is dat het goed is verlopen." ■

Een probleem

Vandaag vroeg mijn zoontje
met angstige stem:
„Als iemand dood is,
wat gebeurt er dan met hem?"

Nu ken ik wel iemand
die daarover zegt:
„Wie dood is die komt
in de hemel terecht!

Dus boven de wolken,
dus altijd mooi weer,
met een bal in het gras,
en ijsjes, meneer!"

Maar weer iemand anders
vertelde zowaar:
„Als je dood bent dan komt er
een tovenaar,

dan tovert hij aan je,
en word je een dier,
een mus of een tijger,
een leeuw of een mier.

Zelf mag je kiezen
welk dier je wilt zijn:
een mug of een olifant,
of een konijn."

Maar op een morgen
ben ik gegaan
naar een man die heel oud was,
dus gauw dood zou gaan.

„Of ik een dier word,"
zei deze man,
„of in de hemel kom,
'k weet er niks van.

Maar als ik dood ben
is 't eerste wat ik doe:
Honderd jaar slapen.
Want ik ben moe."

Willem Wilmink

Uit de bundel 'Het kind is de vader van de man'.
Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam

(Ingezonden mededeling)

bejaardencentrum „de polbeek"

Bij de Humanistische Stichting voor huisvesting en verzorging van Ouderen (H.S.H.V.O.) 'DE POLBEEK' te Zutphen ontstaat een vacature voor een

HUMANISTISCH
RAADSVROUW/MAN

voor 12 uur per week met mogelijke uitbreiding in de toekomst.

Het verzorgingshuis heeft 109 verzorginsplaatsen en er zijn ruim 80 mensen in dienst, veelal op part-time basis.

Tot de taken behoren:

Het professioneel begeleiden en ondersteunen van zowel bewoners als medewerkers in hun functioneren binnen het huis.
Het leveren van een bijdrage aan een goed woon-, werk- en leefklimaat in de instelling, uitgaande van de Humanistische levensovertuiging.

Gevraagd wordt:

Een afgeronde studie aan het Humanistisch Opleidings Instituut, of een vergevorderde studie aan de Universiteit voor Humanistiek.
Bekendheid met de leef- en denkwereld van ouderen.

Geboden wordt:

Rechtspositie ingevolge de C.A.O. verzorgingstehuizen in een staffunctie.
Aanstelling geschiedt door het bestuur van de instelling in overleg met het Humanistisch Verbond.

Inlichtingen bij de heer J. v.d. Meulen directeur, tel. 05750-19851 of de landelijke coördinator:
Mevr. P. Hobbelman, tel. 030-318145.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding "Geest. Raadsvrouw/man" uiterlijk 15 januari 1992, te richten aan: de directie van de H.S.H.V.O. "De Polbeek", van Dorenborchtstr. 1, 7203 CA Zutphen.

(Ingezonden mededeling)

Servo

Binnenkort verschijnt bij uitgeverij Servo

Wereld zonder grenzen
door Sybout Jager

Helder geschreven gefundeerd betoog over de mens en zijn toekomst in het licht van de evolutie.

ISBN 90 71918 41 6

Prachtig gebonden uitvoering fl.42,50
Bestel tijdig! Beperkte oplage!
Te verkrijgen via de boekhandel
of bij uitgeverij Servo, Burchtweg 6a,
9496 PE Bunne, Tel. 05907 - 95 346

Benepen regeringsvoorstel voor euthanasie legt te zware last op schouders van arts en patiënt

Jarenlang heeft het Humanistisch Verbond geijverd voor een goede, wettelijke regeling van euthanasie. Nu komt het er eindelijk van. Alle reden dus om tevreden te zijn, zou je denken. Maar na uitgebreide bestudering van de voorstellen van de regering zijn de reacties binnen het HV terughoudend. 'De regering houdt ons een schaamlapje voor', is het commentaar van Verbondsvoorzitter Jan Glastra van Loon. 'Dat maskeert waar het werkelijk om gaat. Ons uitgangspunt is, dat mensen in staat moeten zijn om vrij voor euthanasie te kiezen als ze dat willen. Artsen die hun patiënten daar zorgvuldig in begeleiden horen geen angst te hoeven hebben voor de juridische gevolgen. Maar in het kabinetsvoorstel is daar geen sprake van. Euthanasie blijft strafbaar. Het recht en daarmee het rustige uitzicht op een waardig levenseinde wordt ons onthouden.'

Artikel 293 van het Wetboek van Strafrecht verbiedt op dit moment euthanasie. De regering wil dit verbod handhaven, maar tegelijkertijd door middel van een (nieuwe) regeling gebaseerd op de Wet op de Lijkbezorging het regiem versoepelen. Artsen die euthanasie hebben uitgevoerd, zullen een uitvoerig meldingsformulier moeten invullen. Als uit de antwoorden op de vragen blijkt dat de arts overeenkomstig alle zorgvuldigheidseisen heeft gehandeld, blijft strafvervolging wegens euthanasie waarschijnlijk uit.
Serge IJdo, lid van het hoofdbestuur en voorzitter van de HV-Commissie Ethiek Gezondheidszorg, vindt dit maar een gewrongen constructie, qdie meer dan uitsluitend een juridisch-technische betekenis heeft. Het venijn zit 'm in de onverkorte strafbaarstelling van euthanasie in het Wetboek van Strafrecht', aldus IJdo. Daardoor blijft de kloof gehandhaafd tussen enerzijds deze wet, die euthanasie verbiedt, en anderzijds de praktijk, waarin euthanasie regelmatig voorkomt. Een dergelijke discrepantie is principieel onjuist.'

Het Humanistisch Verbond gaat van het principe uit dat een arts slechts levensbeëindigend mag handelen als een patiënt mits deze daartoe in staat is) daar weloverwogen en uitdrukkelijk om verzoekt. De arts die levensbeëindigend handelt overeenkomstig zo'n verzoek en in overenstemming met alle zorgvuldigheidseisen, hoort niet strafbaar te zijn. Dit zou in het Wetboek van Strafrecht geregeld moeten worden, vindt het Humanistisch Verbond. Dan kunnen mensen hun individuele zelfbeschikkingsrecht uitoefenen. Het hoofdbestuur heeft deze opvatting, evenals andere meningen over euthanasie-wet en euthanasie-praktijk, neergelegd in een zeventien pagina's tellend Commentaar op het Rapport van de Commissie Onderzoek Medische Praktijk inzake Euthanasie, de Commissie-Remmelink.

Niet altijd kunnen patiënten uitdrukkelijk en weloverwogen om euthanasie vragen. Bijvoorbeeld bij babies en coma-patiënten is dit uitgesloten. De situatie is dan ook denkbaar, dat een arts tot levensbeëindigend handelen overgaat zonder een dergelijk verzoek van de patiënt. Volgens de Commissie-Remmelink gebeurt dit nu ongeveer duizend keer per jaar, in 0.8% van alle sterfgevallen. Mèt de Commissie-Remmelink vindt het HV dat alle levensbeëindigend handelen, dus ook dit, toetsbaar hoort te zijn. In dit opzicht heeft het regeringsvoorstel het Verbond gerustgesteld. De regering wil meldingsplicht en zorgvuldigheidseisen formaliseren, ook bij actief levensbeëindigend handelen zonder uitdrukkelijke toestemming. Daardoor kan justitie in alle gevallen nagaan of een arts zorgvuldig is opgetreden.
Tot verbazing van het Humanistisch Verbond heeft de Commissie-Remmelink in haar rapport nauwelijks aandacht besteed aan het grote aantal niet ingewilligde serieuze verzoeken om euthanasie of hulp bij zelfdoding: ongeveer 4000 per jaar. De meeste patiënten met een dergelijk verzoek waren naar het oordeel van de weigerende arts beslissingsbekwaam; één op de vijf beschikte over een schriftelijke wilsverklaring.
Het Humanistisch Verbond vindt dat de status van deze wilsverklaring nauwkeuriger moet worden geregeld. In beginsel zal een arts zich eraan gebonden moeten achten. Daarnaast moet een arts met principiële bezwaren tegen euthanasie het recht hebben om een verzoek daartoe te weigeren. Maar een arts moet tevens de plicht hebben om een patiënt door te verwijzen naar een collega die euthanasie niet principieel afwijst. Bovendien zou ook een besluit om een serieus verzoek om euthanasie te weigeren moeten voldoen aan eisen van zorgvuldigheid; toetsbaar moeten zijn.
Helaas spreekt het regeringsvoorstel dat levensbeëindigend handelen moet regelen, zich hier niet over uit. Het gaat zelfs helemaal niet op deze niet ingewilligde verzoeken in.

Het regeringsplan is niet blikverruimend, maar benepen en beperkt. Met de voorgenomen regelgeving wordt slechts gedoogd wat in de samenleving allang is geaccepteerd. Van een richtinggevende visie is geen sprake, laat staan dat de regering verkent welke terreinen nog meer onderzocht moeten worden. Daarom geen uitspraak over de weloverwogen verzoeken om levensbeëindigend te handelen die niet worden ingewilligd. Daarom ook geen inhoudelijke uitspraak over hulp bij zelfdoding bij geestelijk lijden. Zelfs de aankondiging dat de regering zich hierop nader zal oriënteren ontbreekt. 'De regering neemt haar verantwoordelijkheid niet op zich, maar schuift deze af naar de samenleving', vindt HV-voorzitter Jan Glastra van Loon. 'Daarmee legt zij een te zware last op de schouders van arts en patiënt. De zozeer gewenste openheid over euthanatisch handelen zal daardoor niet worden bevorderd.
Kennelijk durven CDA en PvdA na de moeizame zwangerschap en zware bevalling hun kind voorlopig niet bloot te stellen aan de boze buitenwereld. Dat is jammer. Daardoor ontnemen ze het de mogelijkheid uit te groeien tot een sterk, evenwichtig mens. Zo zal het een zwak, armetierig schepseltje blijven.

Ingrid Cramer

Het Commentaar van het Humanistisch verbond op het Rapport van de Commissie Onderzoek Medische Praktijk inzake Euthanasie (Commissie-Remmelink) is gratis aan te vragen bij het Humanistisch Verbond, Directiesecretariaat, Postbus 114, 3500 AC Utrecht.

(Ingezonden mededeling)

Wilt u meer weten over HUMANISTISCHE UITVAARTBEGELEIDING?

Voor meer informatie over een humanistisch spreker bij een uitvaart, of voor een beroep op deze dienstverlening, kunt u contact opnemen met de werkgroep voor humanistische uitvaartbegeleiding in uw regio. Een folder met telefoonnummers kunt u aanvragen op onderstaand adres.

Als u belangstelling heeft om als spreker bij niet-kerkelijke uitvaarten op te treden, kunt u zich eveneens op onderstaand adres aanmelden.

HUMANISTISCHE UITVAARTBEGELEIDING
Postbus 114, 3500 AC Utrecht
Telefoon 030-318145 toestel 22 of 23

Een man wordt oud en sterft

„Opa heeft zijn gebit uitgedaan, hij zegt het niet meer nodig te hebben. En hij wil niets meer eten", schrijft Dan Jury halverwege het boek Een man wordt oud en sterft. We hebben dan gelezen, maar vooral door de vele foto's gezien, hoe opa oud en langzaam dement wordt. Drie weken nadat hij z'n gebit uitdeed, sterft hij in zijn eigen vertrouwde omgeving – tot het moeizame einde verzorgd door zijn vrouw, dochter en twee kleinzoons.

Het boek is zo eenvoudig en duidelijk als de titel al aangeeft, en door de vele foto's met korte begeleidende teksten meer een verhaal dat je meemaakt dan dat je het leest. Een verhaal over een man die bewust kiest te sterven. Zijn contact met het leven loopt ten einde, maar hij bepaalt zelf het moment. Daarmee zegt hij ook het contact met de samenleving op, maar die – in laatste instantie zijn directe vertrouwde omgeving – respecteert de beslissing en blijft hem tot het laatste moment terzijde staan. Het boek illustreert op een eenvoudige en duidelijke wijze hoe mensen de aftakeling van het leven en de gekozen dood van een dierbare naaste kunnen accepteren.

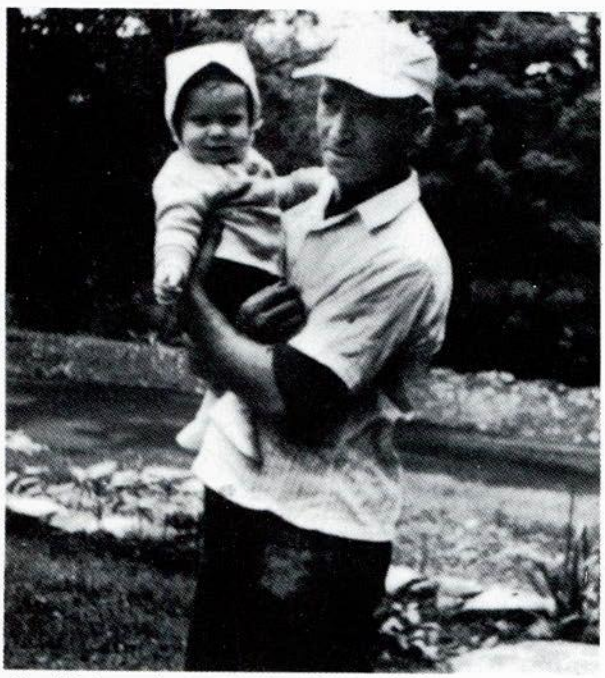

Frank Tugend en zijn kleinzoon Dan in 1954.

Dan Jury en zijn grootvader Frank in 1974.

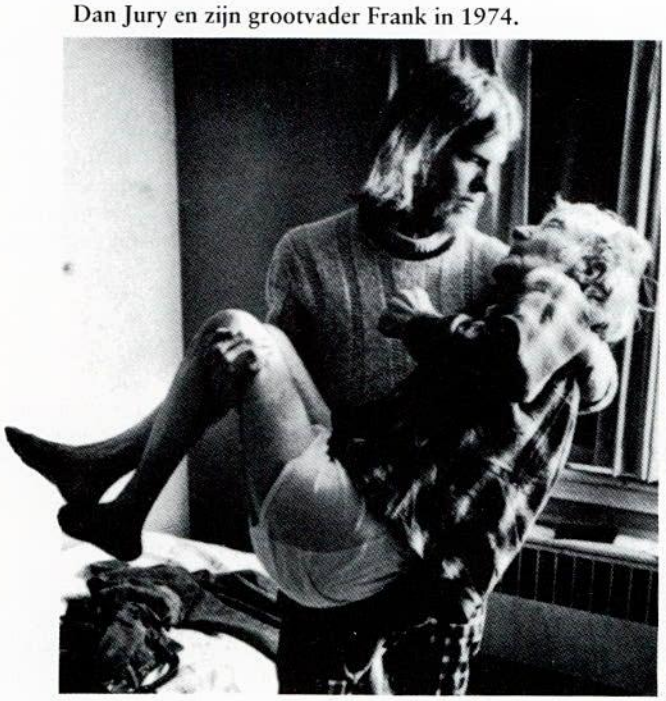

Vanaf 1970 gaat het bergafwaarts met opa. Hij begint allerlei dingen te vergeten, raakt in de war en begint verhalen te vertellen over Rillebillen, Snorken en Reutelaars. In de loop van de tijd wordt opa steeds moeilijker voor zijn omgeving, hij wordt „kinds". Als opa de beheersing over zijn ingewanden verliest, deelt de dokter mee dat opa naar een verpleeghuis kan worden gestuurd. Maar voordat daar familieberaad over wordt gehouden, besluit opa dat hij niet meer wil eten. Hij kan dan alleen nog maar kunstmatig worden gevoed. Maar dat is iets waar de familie niet aanwilde: „...het zou voor ieder van ons te veel zijn, om deze pezige, onafhankelijke man, die het ons soms wel moeilijk maakte, vastgebonden te zien op een ziekenhuisbed met buisjes aan zijn armen".
Af en toe proberen ze nog wel iets bij opa naar binnen te krijgen, maar hij spuugt het weer uit en zegt dat ie gewoon blijft liggen tot het gebeurt. Ook als opa wegzakt in een coma, besluit de familie hem niet stiekem te gaan voeden: „het was helemaal aan opa zelf om de koers te bepalen".

Het fotograferen van opa is heel terloops gebeurd. Zijn beide kleinzoons hebben altijd een camera bij de hand liggen. Het echte fotograferen begon pas toen ze bij opa moesten babysitten, het was een goede manier om de tijd door te komen. Voor opa zelf was de man met de camera altijd een vriend, ook al wist hij soms helemaal niet meer wie het was.
Zo heeft het vijfjarig dochtertje van Mark volgens haar vader geen nadelige gevolgen overgehouden van het meemaken van het aftakelingsproces en de dood van opa. Integendeel zelfs: zij praat nog steeds over die Rillebillen, Reutelaars, Snorken en Motogen die opa introduceerde.

Hes van Huizen

Mark en Dan Jury: Een man wordt oud en sterft. Cahiers Ouderdom en levensloop, nr. 10 van uitgeverij Van Loghum Slaterus, f 26,50.

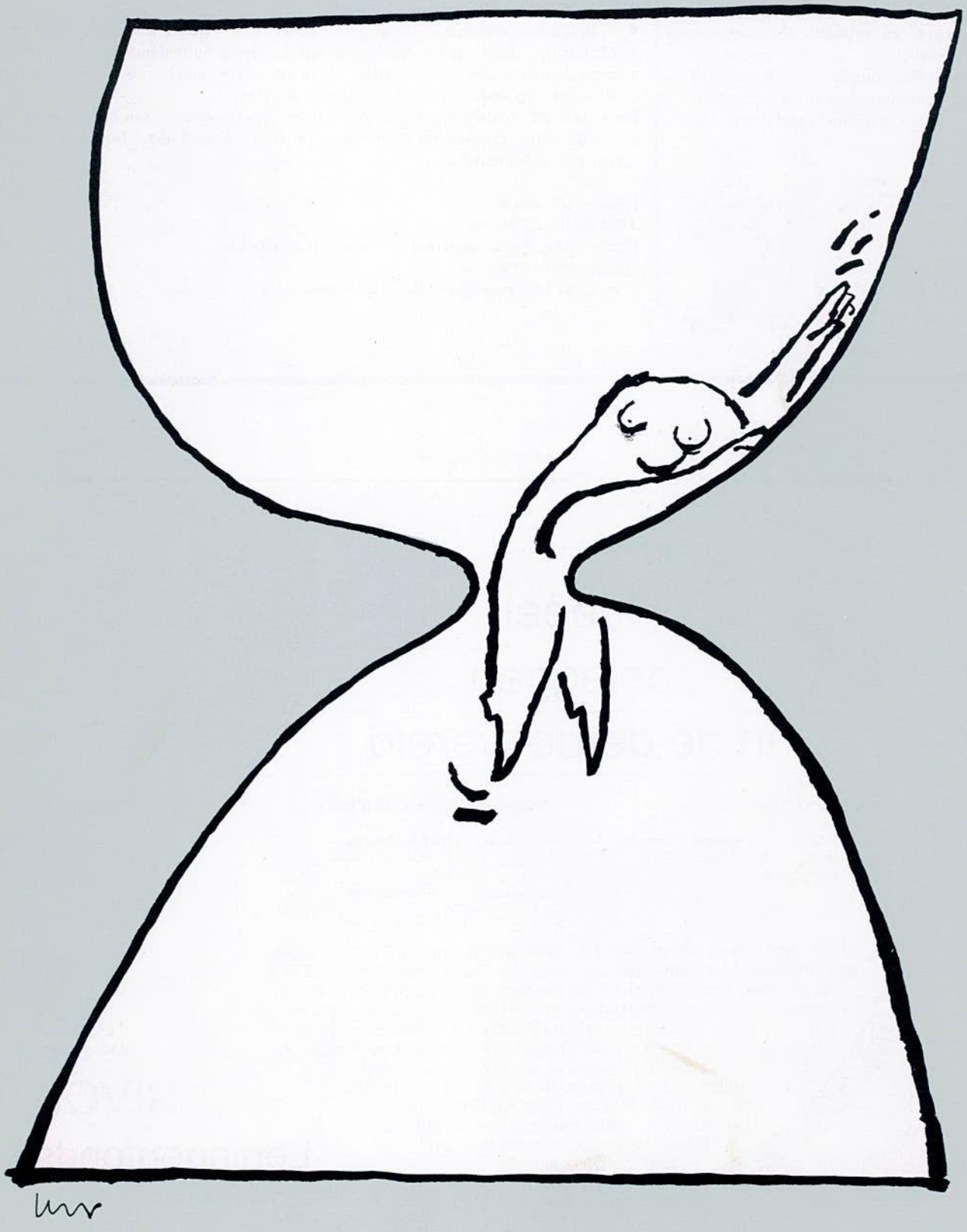

IHEU-congres in 1992

Van 26 tot 30 juli zal volgend jaar in Amsterdam het IHEU-congres worden gehouden. Dan zal ook het veertig jarig bestaan van de internationale humanistische beweging worden gevierd. Belangstellenden kunnen contact opnemen met Gerben Potman, tel.nr. 030-312155.

Cartoons Stefan Verwey

In dit speciale winternummer zes cartoons van Stefan Verwey. Al 25 jaar werkt maakt hij tekeningen voor de Volkskrant. Reden voor een expositie en voor een nieuwe bundel met typische Verwey-onderwerpen.Deze bundel heeft de titel 'Dit paradijsje houden we geheim' en is voor slechts f 14,90 in de boekhandel verkrijgbaar.

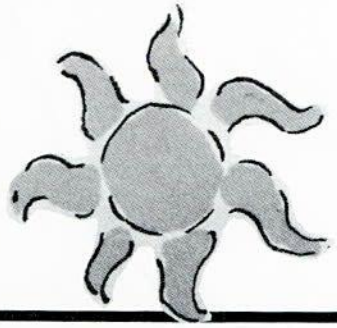

DE MULTI-CULTURELE SAMENLEVING: integratie versus assimilatie

De Universiteit voor Humanistiek te Utrecht organiseert op 29 januari t.g.v. haar Diës Natalis een debat over de multi-culturele samenleving.
De vraag of het Nederlandse overheidsbeleid t.a.v. de islamitische minderheden hier gericht moet zijn op integratie met behoud van eigen identiteit of op integratie door aanpassing, is het centrale issue van de discussie die VVD-fractievoorzitter Bolkestein recentelijk inzette. Zijn stelling is o.a. dat integratie met behoud van eigen identiteit een tegenspraak in zichzelf is en als beleid heeft gefaald.

Aan het debat wordt deelgenomen door:
- F. Bolkestein, voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede Kamer;
- M. Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders;
- mevr. Sajida Abdus Sattar-Latour, schrijfster van boeken over o.a. de positie van de vrouw, en onderwijs en opvoeding in de Islam.

Daarnaast zal er ruimschoots gelegenheid zijn voor deelname aan het debat uit de zaal. Het debat zal worden geleid door prof. drs. Fons Elders, hoogleraar in de systematische humanistiek.

Datum: 29 januari
Tijd: 20.00-22.30 uur
Plaats: Aula, Academiegebouw, Domplein 29 Utrecht
De toegang is gratis
Voor meer informatie: drs. Bert Gasenbeek (UvH)

(Ingezonden mededeling)

Ideëel
beleggen
in de derde wereld

RENTELOZE LENING

naam : P.Aldersma, Nijmegen
inleg : f 15.000,-
rente : 0%

AANSCHAF SUIKERRIETPERS

organisatie : GCFA, Grenada
lening : f 154.000,-
rente : 5%
vervaldatum : 1 december 1999

Wie in Nederland een bedrijf start of wil uitbreiden komt al snel bij een bank terecht voor de broodnodige financiën. Voor de mensen van GCFA was er geen bank bereid tot een lening. En dat geldt voor zoveel mensen in de derde wereld die zich een toekomst willen scheppen. Om in dit gemis te voorzien richtte HIVOS (Humanistisch Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking) in 1971 het Leningenfonds op. Dit fonds is opgebouwd uit gelden van Nederlandse particulieren die tegen geen of een lage rente hun geld inleggen. Met dat geld verstrekt HIVOS kredieten en garanties aan initiatieven in Afrika, Azië en Latijns-Amerika. Om hun ontwikkeling te bevorderen

Vraag de uitgebreide brochure aan:

HIVOS
Leningenfonds

Raamweg 16, 2596 HL Den Haag tel. 070-36 36 907

Brieven zijn welkom. Houdt u het wel kort. De redactie behoudt zich het recht voor om brieven in te korten of niet te plaatsen.

Een kwestie van mentaliteit

De geweldloze weerstand van ongewapende burgers tegen anks tijdens de drie dagen van e coup in Moskou brengt Jan Glastra van Loon in de Humanist van september tot e conclusie: „De vrije, ichzelf disciplinerende mens eeft het gewonnen van de ehoorzame, bevelen pvolgende onderdaan." erecht stelt hij dat achter die anks, hun bestuurders en hun evelhebbers een mentaliteit aat en „miljoenen mensen ebben daar hun steentje aan ijgedragen door het zo te illen of door het toe te ten".
aten ook wij ons niet linddoeken door de gedachte at het allemaal wel goed zal omen nu de ene na de andere vereenkomst tot vernietiging an groepen atoomwapens ordt gesloten tussen oost en est? Het had immers in Moskou ook anders kunnen pen. De „mentaliteit, die ordt gevoed door massale jeenkomsten en door niform gedrag, door militair rtoon en het zegenen van apens" is bij lange na niet ood. De oorlog in het olfgebied en de gewapende rijd in Joegoslavië moeten is dat toch duidelijk maken. De vrije zichzelf sciplinerende mens" is in weten verplicht zich te rzetten tegen die mentaliteit tegen de instrumenten aarmee die mentaliteit zich anifesteert (of het nu atoom- conventionele wapens treft).
aar nu weet ik dat ik Jan astra van Loon aan mijn de mag verwachten.

Wijnand Thoomes (Utrecht)

Tussen de oren

Hierbij een - wat late - reactie op het artikel over architectuur in de Humanist van oktober.
Ik zou het echtpaar Hartsuyker humanistisch architecten willen noemen. Gelukkig komen er daarvan steeds meer. Met één ding ben ik het echter niet (helemaal) eens. Het gezegde 'de muren komen op me af' heeft niet in de eerste plaats te maken met de afmetingen van de kamer, maar zit meer zoals dat heet 'tussen de oren'.
Vergeleken met de goedzittende spijkerbroek zou ik dan zeggen: "Je voelt je beter in een eenvoudige jurk dan in een haute couture japon waar een vlo in zit. De financiën spelen soms mee voor mensen die overigens best wel weten wat ze zouden willen. Dat mensen alleen willen wat ze altijd hebben gehad is veelal omdat ze niet weten dat en hoe het anders kan. Ze lezen uiteraard geen vakblad. Dag- en weekbladen zouden er veel meer aandacht aan kunnen besteden.
ik was blij met het artikel in de humanisten en zou het fijn vinden als er een TV uitzending op zou kunnen volgen met voorbeelden waarbij een veel groter publieke kennis kan maken met nieuwe ideeën en mogelijkheden.

A. Koornneef (Dordrecht)

Uit zichzelf

Door drukke werkzaamheden kreeg ik pas enige dagen geleden de gelegenheid de „Humanist" van mei/juni in te zien.
Ik las met belangstelling het interview met Trudy van Asperen. Op zich een lezenswaardig artikel, maar in hetgeen zij (op blz. 10) beweert over het christendom (dat wij teren op de erfenis en dat de sociale bewogenheid van het socialisme voortkomt uit de naastenliefde van het christendom), kan ik haar bepaald niet volgen. Een bepaalde innerlijke relatie met het christendom is haar kennelijk niet vreemd.
Als het geponeerde waar was, dan zouden wij in de middeleeuwen, toen ieder „ter kerke ging" in een paradijs hebben geleefd. De geschiedenis bewijst, dat dit niet waar is. Alleen al de behandeling van niet-blanken, zoals negers, indianen, aboriginals, enz. spreekt boekdelen. En hoe was de houding t.o.v. de verpauperde arbeidersstand: „eerst bidden, dan eten!"
Was het niet de gewezen dominee Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die de bekende woorden sprak: „Het volk lijdt honger naar lichaam en geest" en uit de kerk trad omdat dit logge lichaam niet bereid was, daaraan iets te doen? Was ook niet de Franse revolutie mede een reactie op het doemdenken van de kerken? En zo kunnen we nog lang doorgaan?
Neen, wat het socialisme en het humanisme aan sociale bewogenheid en medemenselijkheid in zich dragen, hebben zij uit zichzelf, ondanks christendom of welke andere godsdienst dan ook. Een lange menselijke traditie, voortgekomen vanuit de bronnen van de oude culturen, geremd door de middeleeuwen, maar opnieuw tot leven gekomen en geïnspireerd door stromingen als renaissance, verlichting, vrijmetselarij en vrijdenken.
Als de mens eens gelukkig wil zijn, dan is dat onder een vrijheid in verantwoordelijkheid, wars van alle dogma's en leerstellingen. Dan zal ook zijn houding t.o.v. de medemens waarachtig zijn!

Ing. M. Dijkstra (Leeuwarden)

Gezelschap

Tijdens verblijf van begin januari tot eind maart in het dorp Cabanas bij Tavira in Portugal had ik graag gezelschap van een persoon die een deel van de dagen ook eigen werk heeft, bijvoorbeeld studie of schilderen.

G. L. Wanrooy,
Hobbemaflat E 14
3723 ES Bilthoven
tel.nr. 030-282551

Steunfonds wordt steeds belangrijker

Het is niet leuk om te moeten zeggen, maar het afgelopen jaar is de financiële situatie van het Humanistisch Verbond er weer niet beter op geworden. Terwijl we dat toch al jaren constateren en al minstens even lang in de weer zijn om die positie te verbeteren. De contributie-opbrengsten blijven weliswaar min of meer constant, maar andere inkomsten worden verminderd of staan voortdurend op de tocht.

Het Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) gaat vanaf 1992 de subsidie aan het Verbond voor maar liefst 25% verminderen. Jarenlang hebben we bij politieke partijen gelobbied voor een betere subsidiëring van het humanisme. Door de bezuinigingsronden van de regering, wordt veel van dit werk teniet gedaan. U kunt zich voorstellen hoe teleurgesteld we waren juist dit deel van onze inkomsten, dat ook de humanistische emancipatie symboliseerde, kwijt te raken.

Het maakt echter ook wel weer iets duidelijk. Namelijk, dat we het als humanistische beweging uiteindelijk toch zelf moeten doen. En uiteindelijke moeten we het ook zelf kunnen. De humanistische beweging, die nu al meer dan 45 jaar belangrijke bijdragen levert aan de Nederlandse samenleving, kan best haar eigen boontjes doppen. We hebben per slot van rekening op veel manieren laten zien hoe wij andere mensen tot steun kunnen zijn. Onder meer de humanistische Uitvaartbegeleiding, de Geestelijke Verzorging en het Vormingsonderwijs zijn uiteindelijk gestart als eigen initiatief van het Humanistisch Verbond. Die moet de humanistische beweging vast en zeker ook zonder subsidies zelf in stand kunnen blijven houden.

Maar ja, daarvoor moeten we dan wel zelf het geld bij elkaar halen. Gelukkig werft het Steunfonds steeds professioneler geld en met succes. De bijdrage die het Steunfonds Praktisch Humanisme ons geeft, is de laatste jaren steeds gegroeid. En omdat de bijdragen van andere financiers ofwel gelijk bleven ofwel afnamen, is die bijdrage van het Steunfonds relatief maar ook absoluut steeds belangrijk geworden. Ook het verwerven van legaten is een succesvolle activiteit, waardoor het Steunfonds een solide pijler onder de begroting van het HV is. Het zal u dan ook niet verbazen, dat ik u met nadruk wil vragen de acceptgiro die u onlangs van het Steunfonds hebt gekregen, met een royale donatie terug te sturen. U steunt er het Verbond enorm mee.

Cees van Wijk,
penningmeester Humanistisch Verbond

(Ingezonden mededeling)

Ziekenhuis Rijnstate in Arnhem is een algemeen ziekenhuis dat beschikt over nagenoeg alle specialismen. Het Ziekenhuis is ontstaan uit fusies tussen het Gemeente Ziekenhuis (GZ), het St. Elisabeth's Gasthuis (EG) en het Hervormd Diaconessenhuis (DH). Eind 1994 is op de locatie GZ volledige nieuwbouw gerealiseerd, die circa 770 bedden zal tellen. Er zullen ongeveer 1800 mensen werken.

ZIEKENHUIS RIJNSTATE

volop in beweging voor betere zorg

Humanistisch raadsvrouw/-man

voor 20 uren per week

Per 1 maart 1992 ontstaat, in verband met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd van de huidige functionaris, binnen de dienst geestelijke verzorging, de vacature voor humanistisch raadsvrouw/-man. De dienst geestelijke verzorging bestaat verder uit 1,5 katholieke pastores en 1,6 predikanten. Van de geestelijk verzorgers wordt gevraagd dat zij voor beide locaties van Rijnstate beschikbaar zijn.

Tot de taken van de dienst behoren onder meer:
- leveren van een bijdrage aan de geestelijke verzorging van patiënten en hun familie
- meedenken over de levensbeschouwelijke en ethische aspecten van behandeling en zorg
- meewerken aan de integratie van de geestelijke verzorging in het ziekenhuis.

Wij verwachten van u:
- een afgeronde opleiding aan het Humanistisch Opleidingsinstituut en/of de Universiteit voor Humanistiek
- de bereidheid tot nauwe samenwerking met de andere geestelijk verzorgers
- de bereidheid te werken volgens het zgn. territoriale model.

Aanstelling zal geschieden na overleg met het Humanistisch Verbond. De arbeidsvoorwaarden zijn conform de CAO voor het Ziekenhuiswezen. Salariëring vindt plaats tussen *f* 4.648,- en *f* 7.024,-, afhankelijk van leeftijd en werkervaring.

Informatie/sollicitatie
Inlichtingen omtrent bovengenoemde vacature kunt u verkrijgen bij drs. W.J.M. Pohlmann, telefoon 085-545253, of bij drs. L. Oosthoek, telefoon 085-529245 (beiden geestelijk verzorger).

Uw schriftelijke sollicitatie kunt u - voor 31 december 1991 en onder vermelding van vacaturenummer 91180 - richten aan Ziekenhuis Rijnstate, t.a.v. de heer F.J.L. Lieverst, personeelsfunctionaris, Postbus 9555, 6800 TA Arnhem.

(De redactie heeft geen programmagegevens ontvangen over de radioprogramma's in december en januari)

Yoy

scha pauzeert. 6 december was zijn laatte uitzending en vanaf maandag 24 feruari zal hij er weer wekelijks zijn. Sinds 6 december is daarentegen YOY weer erug, voor voorlopig zeven wekelijkse itzendingen. Iedere maandag, 21.00 - 1.25 uur. Op stapel staan nog de volgene uitzendingen:

Maandag 23 december
fgelopen herfst, van 13 tot 19 oktober, erd weer de traditionele Beurtveerrace evaren. Van Workum naar Amsterdam n terug. Aan boord van de Lutgerdina, en klipper uit 1897, voeren tien gehandiapten en tien vrijwilligers mee. Ieder erkte naar vermogen mee om de race te eilen met zo min mogelijk gebruik van de otor. YOY voer mee.

Maandag 6 januari
ussen Fes en Veghel; herhaling van en ogelijk vervolg op YOY van 17 decemer 1990, over Nora, geboren en getogen Veghel, Noord-Brabant, Nederland. In

Yoy: au pairs in Paris

juni 1988 besloten haar ouders, na een verblijf van negentien jaar in Nederland, met het hele gezin terug te keren naar Marokko.

Maandag 13 januari
Skinheads; hun oorsprong en opvattingen, gefilmd vanuit die groep Skinheads die zich verzet tegen de zogenaamde naziskins en andere racistische groeperingen.

Maandag 20 januari
Huisregels; de voors en tegens van een eeuwenoud gebruik, vaak een bron van irritatie, soms een prettig ijkpunt. Moderne bijkomstigheid: hoe zit het wanneer je afwisselend bij je vader en moeder verblijft?

Maandag 27 januari
Vervolg op uitzending van 14 januari 1991. Toen zaten ze er net, nu niet meer. Hoe is het de twee au pairs in Londen en Parijs vergaan? Hoe kijken zij terug op een 'jaartje au pair'?

Maandag 3 februari
Programma over een 22-jarige haemophilie-patiënt; zes jaar geleden kreeg hij te horen dat hij sero-positief was.

Mixed Feelings

1988 bracht de jonge, blanke Annette eunis het Zuidafrikaanse mijnstadje dendaalsrus (gelegen in de zeer conseratieve provincie Oranje Vrijstaat) in rep roer door bij de familie van haar zwarte innaar Jerry Tsie in de township Kutlaong in te trekken. In 1991 maakt filmaakster Karin Junger met haar man Walther Haaswijk en hun zoontje Winstn een reis door Zuid-Afrika. Karin is lank, Winston bruin, Walther zwart.
arin Junger: 'Het is voor ons niet moeik om samen te leven in Nederland. echts een enkeling vergeet soms dat men er onbevooroordeeld dient te zijn. De inst slimme vraagt dan: "Is ie wel een etje intelligent?" De meest onbevange- vertrouwt me toe: "Gek, ik heb een ger nooit als mogelijke partner gezien. e ruiken anders en dan die dikke lipn..." Veel andere zwart-wit stellen, bijorbeeld in Zuid-Afrika, betalen wel een ge prijs om samen te kunnen leven.'
Zuid-Afrika gaan Karin en Walther, euwsgierig geworden naar 'zo'n stel verfde helden', op zoek naar Annette en rry. In Odendaalsrus en de daarbij berende zwarte township Kutlanong vinn ze de sporen van de beroemde liefdeffaire. De blanke bevolking van Odentaalsrus spreekt van een drama dat onmolijk geaccepteerd kon worden. Door de woners van Kutlanong worden Annette en Jerry als helden beschouwd.
Na een tocht langs plaatsen, mensen en gebeurtenissen uit het verleden van Annette en Jerry - waarin Karin en Walther ook zelf worden geconfronteerd met de reacties van blank en zwart - heeft uiteindelijk de ontmoeting plaats tussen de vier, in het thuisland Boputhatswana waar Annette en Jerry hun toevlucht hebben gezocht. De ontmoeting blijkt geen onverdeeld genoegen.
Een film van Karin Junger. Uitzending: Zaterdag 21 december, 20.55 - 21.55 uur, Nederland 3

Rusland

Ruim 74 jaar na de bolsjewistische machtsovername, en de stichting van een socialistische heilstaat, is het failliet van dat utopia, in economisch maar ook moreel opzicht, een feit. De vragen die deze historische gang van zaken oproept zijn talloos, maar worden niet of nauwelijks gesteld in de media en zeker niet diepgravend genoeg beantwoord. Is het communistische experiment mislukt door de massamoord, de zuiveringen, van Stalin? Of moeten de oorzaken gezocht worden bij Lenin, die in 1922 schreef: "We moeten het verzet van onze tegenstanders met zo'n grote wreedheid verpletteren dat ze het decennia lang niet zullen vergeten"? Misschien ligt de oorzaak van het falen minder bij de uitvoerders dan bij het marxisme zlf, met haar uitgangspunt dat de heilstaat alleen kan worden bereikt middels de dictatuur van het proletariaat? Of is het toe te schrijven aan het historische feit dat het immense rijk - sinds de tartaren - altijd al gefundeerd is geweest op despotisme en dictatuur? Een historisch feit dat zich heeft verankerd in de psyche van een volk dat gn Verlichting heeft gekend, gn Renaissance, gn Middeleeuwse adellijke cultuur en gn op individualisme gegrondveste staatsvorm. Of liggen de oorzaken uiteindelijk, nog dieper, in de menselijke natuur zelf, met zijn angst voor vrijheid, omdat vrijheid verantwoordelijkheid impliceert?
Dat zijn de vragen van waaruit twee vijftig minuten durende documenataires gemaakt worden waarin vele Russische schrijvers, historici, kunstenaars en wetenschappers hun licht laten schijnen over zowel het verleden als de toekomst van een voormalig wereldrijk in letterlijke en figuurlijke staat van ontbinding.
Samenstelling: Benny Brunner, Stan van Houcke en Rob van der Linden.

Uitzending (onder voorbehoud): Zondag 12 (22-35-23.25 uur) en zondag 26 januari (23.10-23.55 uur), Nederland 3.

Rekenschap over etnisch-culturele tegenstellingen

Rob Tielman schrijft in het decembernummer van Rekenschap: 'Humanisten hebben mooie opvattingen over etnisch-culturele minderheden, maar in de praktijk van de humanistische beweging wordt er weinig aandacht aan hen besteed." Door de schokkende ontwikkelingen in West-Europa rond de 'minderheden' wordt de humanistische beweging echter gedwongen zich intensief bezig te houden met de zaak van de migranten.
Rekenschap opent met een artikel van Rob Tielman die een humanistische visie hierover formuleert.
Emmy Jacobs tekent vervolgens de culturele achtergrond en levenssfeer van de vier grootste groepen migranten in Nederland: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Daarbij gaat zij ook in op de opleiding van allochtonen en hun participatie op de arbeidsmarkt.
Carmelita Serkei behandelt in Rekenschap de etnisch-culturele verschillen in de media. Zij concludeert dat de Nederlandse media racisme produceren en reproduceren: "Als leden van etnische minderheidsgroepen al "in beeld" zijn, dan laat de kwaliteit ervan toch sterk te wensen over'.
Negatieve berichten ook over het aanbod van kinderboeken dat aantrekkelijk is voor allochtone kinderen in Nederland. Voor hen wordt nauwelijks geschreven. Kinderboekenschrijvers weten weinig van hen af, zo laat Roelie Koning in Rekenschap zien. Blanke behoudzucht.

Van de anders stukken in Rekenschap zijn te noemen een bespreking van Harry Kunneman van een boekje van Jan Glastra van Loon, 'Grondslagen en toekomst van het humanisme'. Kunneman schrijf o.a.'Zonder afbreuk te willen doen aan de helderheid en de informatiewaarde van zijn tekst, noch aan de vele rak formuleringen die daarin te vinden zijn (.....) moet toch geconstateerd worden dat het betoog van Glastra van Loon met betrekking tot de toekomst van het humanisme uiteindelijk in algemeenheden blijft steken.'
Henk Smit schrijft in Rekenschap over het drugsbeleid, dat werkt niet. Hij concludeert dat het nog steeds een grote vraag is, of het verbond op drugs zinvol is. Pandora's doos is open. Daarmee moeten we leven.

U kunt dit nummer van Rekenschap bestellen door f. 12,50 te storten op giro 582293 t.n.v. stichting Socrates te Utrecht, onder vermelding van 'Rekenschap december 1991'.

(Ingezonden mededeling)

STEUN REKENSCHAP

Aan de lezers van Humanist

Utrecht, december 1991

Rekenschap, 'humanistisch tijdschrift voor wetenschap en cultuur', bestaat al 38 jaar en lijkt daarmee één van de meest gevestigde instellingen van het Humanistisch Verbond. Dit is helaas niet het geval: de bezuinigingswoede dreigt ook de wortels van **Rekenschap** aan te tasten. Er zijn zelfs stemmen opgegaan om het blad op te heffen! Gelukkig zijn er ook tegenkrachten opgekomen. Het zou immers te gek zijn enerzijds voor humanistische bezinning te kiezen, zoals het Verbond doet, en anderzijds een bezinnenda blad als **Rekenschap** op te heffen. **Rekenschap** zal dus wel blijven bestaan, maar het gevaar dreigt dat dat in een zeer afgeslankte vorm zal zijn. Dunner, eenvoudiger uitgevoerd, eens per half jaar, in de vorm van een brochurereeks, dit zijn zo enkele van de actuele suggesties. De redactie is voor geen enkele geporteerd. Voor **Rekenschap** is juist vanwege de hoge kwaliteit van de artikelen een passend en verzorgd uiterlijk van het blad vereist, een vorm ook die het mogelijk maakt nummers in jaargangen te bewaren en regelmatig te raadplegen.

Aanleiding om drastisch in het budget van **Rekenschap** te willen snijden was het feit dat het aantal abonnees het laatste jaar tot onder de 1000 gezakt is. Voor een sluitende begroting zijn er 1500 abonnees nodig. Vandaar dat wij als redactie u willen vragen abonnee te worden, of - als u dat al bent - nieuwe abonnees aan te brengen. U kunt gebruik maken van onderstaande bonnen, ook om een cadeau-abonnement te schenken.
Alvast bedankt!

De redactie van *Rekenschap*

Ja, ik neem een abonnement op **Rekenschap**
(4 nummers per jaar voor f 45,-)

Naam: _____
Adres: _____
Postcode & Woonplaats: _____
Handtekening: _____

Ja, ik geef een jaarabonnement op Rekenschap cadeau aan:

Naam: _____
Adres: _____
Postcode & Woonplaats: _____

Het cadeau-abonnement betreft jaargang 1992 en kost f 45,-

Mijn naam is: _____
Adres: _____
Postcode & Woonplaats: _____
Handtekening: _____

Bonnen svp ingevuld in een open envelop naar het Humanistisch Verbond, antwoordnummer 2181, 3500 VB UTRECHT sturen; een postzegel is niet nodig. Gaarne wachten met betalen tot u de acceptgirokaart ontvangt. Inzenders ontvangen gratis het boek Welzijn zonder grenzen. Sociaal-culturele aspecten van de Europese integratie.

HET HV-GEBEUREN

Van het hoofdbestuur

Begrotingsperikelen

„Nadat het congres in mei 1991 het rapport Koersbepaling heeft aanvaard, is de uitwerking hiervan voortvarend ter hand genomen. Hoe noodzakelijk de koersaanpassing is, werd nog eens onderstreept door de intussen voor 1992 door WVC aangekondigde subsidievermindering. Dit illustreert eens te meer hoe onzeker een belangrijk deel van onze inkomsten feitelijk is. In het spoor van de uitgezette en aanvaarde nieuwe koers is de begroting 1992 opgesteld. De noodzakelijke bezuinigingen konden nog enigszins beperkt worden door het treffen van verschillende interne efficiency-maatregelen. Desondanks moest er dekking worden gevonden voor een dreigend tekort van circa drie ton. Omdat in de afgelopen jaren al verschillende bezuinigingsoperaties zijn uitgevoerd, wordt het steeds moeilijker nieuwe mogelijkheden daarvoor te vinden. Er is dan ook nauwelijks keuze meer. Toch is met het nodige pas- en meetwerk het begrote tekort uiteindelijk beperkt gebleven tot circa *f* 24.000,–."

Met bovenstaande woorden heeft het hoofdbestuur bij monde van de penningmeester de begroting 1992 bij de Verbondsraad ingeleid tijdens diens vergadering eind november. Dit gremium heeft na gegeven toelichting op en gevoerde discussie over een aantal posten de begroting 1992 ongewijzigd goedgekeurd en vastgesteld.

Fondsenwerving

Niet toevallig stond in de hoofdbestuursvergadering van november behalve bovengenoemde begroting een voortgangsnotitie van de fondsenwervingscommissie op de agenda. Als prioriteit voor het verven van fondsen heeft het hoofdbestuur het 50-jarig bestaan van het HV aangewezen.

HV in de European Humanist Federation

De behandelende onderwerpen in de november-vergadering waren veer divers voor het overige. Zo was er ter kennisneming een notitie over de eerste officiële bijeenkomst van de European Humanist Federation (EHF) in Brussel op 12 oktober jl. De Europese leden van de International Humanist and Ethical Union zijn automatisch lid van de EHF. Het HV wordt hierin vertegenwoordigd door zijn algemeen voorzitter en het dagelijks-bestuurslid dr. E. de Gier. Statuten, verkiezing en het dagelijks bestuur – lid is o.a. prof. dr. R. Fielman – en een eerste discussie over een mogelijk werkplan waren agendapunten.

Euthanasie

In november heeft het HV bij monde van zijn voorzitter in een persbericht gereageerd op het kabinetsstandpunt inzake het wettelijk regelen van euthanasie. Zie hiervoor elders in dit blad.

Jorine Boegem, algemeen secretaris

Zelfbeschikkingsrecht, arbeid en uitkering

Het centrale thema van de afdeling Zutphen is dit jaar zelfbeschikkingsrecht. Op dinsdag 21 januari leidt de heer J.A. Schotgerrits, directeur van de Sociale Dienst te Zutphen, een avond in over het thema: De relatie tussen Zelfbeschikkingsrecht, Arbeid en Uitkering.

Aan de orde komen o.a.: taak van de overheid/sociale dienst; vrijheid van het individu/de burger; grenzen en dilemma's.

De heer Van Beek uit Vorden leidt de discussie in. Doelgroep: alle geïnteresseerden en betrokkenen. Plaats: Hanzehof te Zutphen. Aanvang: 20.00 uur.

Met de Jonge Humanisten naar Rusland! 29 februari - 7 maart

In de voorjaarsvakantie wordt er door de Jonge Humanisten een gevarieerde reis naar Rusland aangeboden. Behalve het bezichtigen van Moskou en St. Petersburg is het ook de bedoeling meer zicht te krijgen op het dagelijkse leven van de Sovjet-burger. We bezoeken bedrijven en leggen contact met Sovjet-jongeren. Zo krijg je veel informatie over het arbeidssysteem, lonen, sociale voorzieningen en bijvoorbeeld het schoolsysteem.
De kosten bedragen f 1250,–, inclusief reisleiding, vliegreis, verzekering, visum, volpension, excursies en vervoer binnen Rusland.
Je kunt je opgeven tot uiterlijk 5 februari (i.v.m. visumaanvragen). Bel 030-318145 en vraag naar Ariane de Brauw. Ook is het mogelijk hier meer gedetailleerde informatie schriftelijk op te vragen.
Er kunnen maximaal 25 mensen mee, dus het is belangrijk je snel op te geven als je interesse hebt!

Themadag over Rusland

Op zaterdag 25 januari wordt er voor iedereen tot 30 jaar een gevarieerde dag georganiseerd rond Rusland.
Deze dag is ook bedoeld als (eerste) kennismaking van de deelnemers aan de Rusland reis naar Moskou en St. Petersburg (29 febr. - 7 maart) met aspecten an dit ;and en met elkaar. Het programma bestaat 's ochtends uit een lezing over de actualiteit, gevolgd door een verhaal van de Belgische reisleider over ervaringen van eerdere reizen naar Rusland (met diavertoning). Na een 'Russische' lunch zal er in kleine groepjes worden gediscussieerd over diverse thema's als literatuur, politiek, economie, toneel, theater en film. Het geheel wordt afgesloten met een film die [als als gevolg van de perestrojka in Rusland vertoond mocht worden.
Voor de liefhebbers is er na afloop nog een Russische maaltijd.

De themadag vindt plaats in het Landelijk Humanistisch Centrum te Utrecht, Oudkerkhof 11 en duurt van 10.30 - 17.30 uur. De prijs is f. 10,– zonder avondeten. Voor opgave en verder informatie: Ariane de Brauw en Tjitske Verkruisen (030-318145).

Zet welvaart aan tot criminaliteit?

Dinsdag 11 februari organiseren de gezamenlijke Twentse afdelingen een openbare discussie-avond.
Drie inleiders gaan vanuit hun praktijk kort in op de vraag: „Zet welvaart aan tot criminaliteit"?
Vervolgens kunnen de toehoorders met het panel in discussie. Aanvang 20.00 uur.
Het panel bestaat uit:
P. J. M. Jansen – projectmanager begeleiding randgroepjongeren
mr. J. N. M. Blom – Officier van Justitie
E. Hindriks – voorlichtingsproject delinkwentie en samenleving

Het Grundelhuis, Anninksweg 106, Hengelo (O).
(Voor een plattegrond om de lokatie te vinden, bellen 074-662124 of 05407-62146).

Welke ouder, zus, broer of ander familielid van een mens met een verstandelijke handicap wil de HWGG komen versterken?
De HWGG is de Humanistische Werkgroep Geestelijk Gehandicapten(zorg).
Nadere informatie: tel. 053-763227 of 033-618963

Café in Gouda

Zoals steeds op de eerste maandagavond van de maand is op 3 februari het Humanistisch Café van de afdeling Midden Holland van het HV weer geopend. Deze café-avonden zijn in de eerste plaats bedoeld als een ontmoetingsplek voor humanistisch gezinde mensen. De sfeer is er informeel en gezellig.
Leden en niet-leden zijn vanaf 21.00 uur welkom in het COC-trefcentrum, Spieringstr 113 a, Gouda. Aanmelding vooraf is niet nodig maar wie meer informatie wenst kan bellen met Marry Menschaart, tel. 01820-23778.

Gezicht van de vijand in Drachten

Op zaterdag 18 januari zal Leo Wecke, polemoloog aan de universiteit van Nijmegen een inleiding houden over 'Het gezicht van de vijand'. Na de pauze is er een optreden van de cabaretgroep 'Vallen en opstaan' met hun programma 'Mogen we even ongerust zijn alsjeblief?' Deze nieuwjaarsbijeenkomst vindt plaats in de bovenzaal van schouwburg De Lawei in Drachten. Aanvang 13.00 uur, einde om 17.00 uur.

Het humanistisch café van de afdeling Midden-Holland staat op maandagavond, 6 januari in het teken van het nieuwe jaar. Leden en niet-leden krijgen dan in een gezellige ambiance volop gelegenheid elkaar voor 1992 veel goeds toe te wensen. Naast de gebruikelijke alcoholische en alcoholvrije drankjes worden deze avond ook smakelijke hapjes geserveerd. Vanaf 21.00 uur is men welkom in het COC-trefcentrum, Spieringstraat 113A, Gouda. Aanmelding is niet nodig, maar wie meer informatie vooraf wenst kan bellen met Marry Menschaart, tel. 01820-23778.

Filosofiecursus in Waddinxveen

De afdeling Midden Holland van het HV organiseert voor de vierde maak in successie een filosofiecursus. Na de Franse en Duitse filosofen werden in het vorig seizoen enkele Griekse wijsgeren en een vroeg christelijk denker belicht. Nu zijn Nederlandse filosofen aan de beurt.
In het buurtcentrum De Boog, Christiaan Huygenslaan 2, Waddinxveen zijn vier cursusavonden geprogrammeerd op de donderdagavonden 16 en 23 januari, alsmede 13 en 20 februari.
Inleidingen zullen worden gehouden door respectievelijk de historicus Dr A.A. de Bruin ("In welke tijd leefden zij?") en de filosofen Prof. Dr W. van Dooren (Descartes), Dr W.N.A. Klever (Spinoza) en Prof. Dr M.J. Petry (Hemsterhuis).
Inschrijving en betaling voor de gehele cursus is noodzakelijk. Dit kan gebeuren door overmaking van f. 40,– naar postbanknr. 265966 van de penningmeester van het Humanistisch Verbond Midden Holland, Reeuwijk, Een uitgebreid cursusboek is bij de prijs inbegrepen en wordt op de eerste avond uitgereikt. Voor niet-cursisten is dit boek verkrijgbaar tegen betaling an f. 20,–. De avond van 16-1-1992 begint om 19.30 uur, de overige avonden om 20.00 uur.
Voor meer informatie kan worden gebeld met cursusleider André de Bruin, tel. 01828-13431.

Lezingen gebundeld

Verschenen: „Hedendaagse filosofische stromingen en humanisme", uitvoerige verslagen van zeven lezingen, gehouden dit jaar in Amsterdam. Vijf van de zeven sprekers zijn hoogleraar aan de Universiteit van Humanistiek. De bundel geeft inzicht in een aantal belangrijke opvattingen die in de huidige filosofie opgeld doen en die betekenis hebben, ja soms consequenties hebben voor de vormgeving van een modern humanistische visie. Door de goede leesbaarheid en door zijn actualiteit zullen veel leden van het HV deze bundel in huis willen hebben. Bestelling door storting van *f* 9,50 op postgiro 602700 t.n.v. het Humanistisch Verbond te Amsterdam, onder vermelding van "Filosofie en humamisme.".

Het Samskar-project

In het vorige nummer van de Humanist stond een artikel over het Samskar-project van de Hemalata Lavanam, waarin zijn Jogin-vrouwen begeleidt in hun bewustwording. Eeuwenlang werden zij gedwongen uitgehuwelijkt aan de lokale goden. In het artikel werd niet goed duidelijk hoe dit project zich verhoudt met de IHEU en het HIVOS.
Hemalata Lavanam is een projectpartner van het Human Rights and Development Program van het IHEU en was in het kader daarvan in Nederland om Natalie Zimmerman, coördinatrice van het HRDP-Programma, te ontmoeten. Dit programma financiert dergelijke projecten in India, Bangladesh, Ghana, Costa-Rica en Brazilië, waarbij de lokale mensen worden gesteund in initiatieven om zelf vorm en inhoud aan hun leven te kunnen geven. Samskar is een project-initiatief van het HRDP-Programma van het IHEU, HIVOS is een medefinancierder van dit programma.

(Ingezonden mededeling)

De stichting Humanistische Militaire Tehuizen zoekt een penningmeester(es). Het bestuur komt één maal per maand bijeen in 't Harde, daarnaast kost deze functie nog een à twee dagdelen per maand. De stichting beheert nu nog 4 militaire tehuizen maar heeft recht op minstens 6. Aan het bestuur is de taak voor deze uitbreiding te zorgen, de penningmeester krijgt daarbij een interessante en verantwoordelijke taak.
In het bestuur zitten geen vrouwen meer, het zou plezierig zijn als daar verandering in kwam.
Zij die nadere informatie wensen, kunnen zich melden bij de voorzitter John Iseger, tel. 03417-54708.

Als je geen standaard leven leidt, waarom dan wel een standaard uitvaart?

Een leven lang geven we uitdrukking aan onze individualiteit. En daarom krijgt ieder van ons, of hij nu een begenadigd musicus is of een fervent modelbouwer, een unieke betekenis voor zijn naasten. Vreemd genoeg is van die unieke betekenis vaak niets meer terug te vinden bij een uitvaart.
De ene uitvaart verschilt nauwelijks van de andere. We horen dezelfde soort muziek. We gebruiken allemaal het traditionele kopje koffie met cake.
Opeens is alles gereduceerd tot een kil en afstandelijk standaard ritueel.
Het heeft eigenlijk vaak niets meer te maken met diegene waar we definitief afscheid van hebben genomen.
Bij Facultatieve Verzekeringen B.V., onderdeel van de in 1874 opgerichte Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie, (een organisatie zonder winstoogmerk) kunt u uw begrafenis of crematie laten regelen zoals u dat zelf wenst, tot in het kleinste detail.

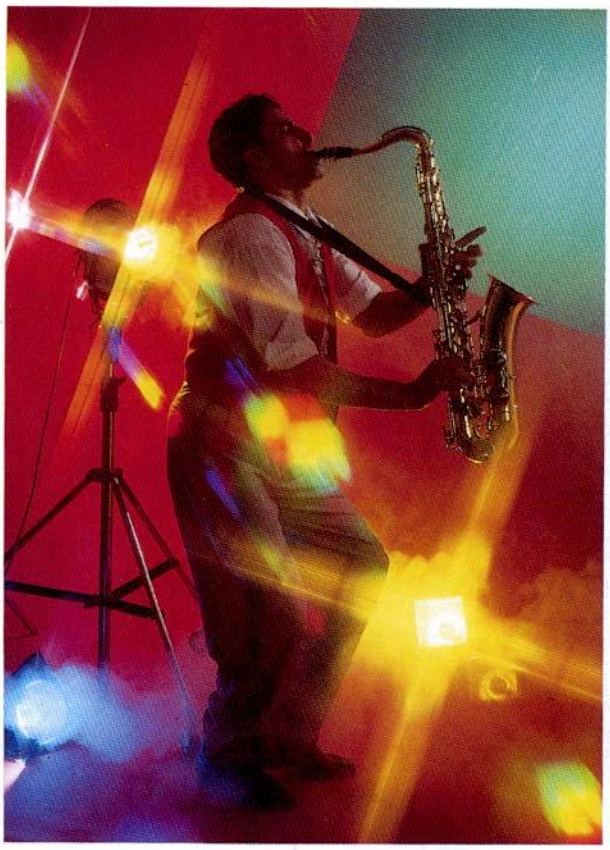

U kunt daarvoor de wilsbepaling "Mijn laatste wens" invullen en deze aan de Facultatieve opsturen ter registratie op microfilm. Zelfs uw eventuele donorcodicil wordt daarbij opgenomen. De mogelijkheden zijn in principe onbeperkt. Omdat we uit ervaring weten dat een persoonlijk getinte uitvaart beter bijdraagt aan het rouwproces van de nabestaanden.
Bij de Facultatieve zijn alle kinderen gratis meeverzekerd tot zij meerderjarig zijn.
Ook bent u uiteraard vrij in de keuze van uw uitvaartverzorger waarbij wij desgewenst adviseren.
Toegegeven, er zijn aangenamere dingen om je mee bezig te houden. Maar als u er één keer goed aandacht aan besteedt, dan kunt u uw nabestaanden onnodig extra verdriet besparen.
Wilt u meer informatie? Vul dan de bon in en stuur deze aan ons op.
Bellen kan ook: 06-06 09 (gratis).
Doe het vandaag nog.

06 - 06 09

de Facultatieve
Facultatieve Verzekeringen B.V.

Naam ______________________ m/v   Postcode ______________________

Adres ______________________   Plaats ______________________

S.v.p. bon in ongefrankeerde envelop zenden aan: Facultatieve Verzekeringen B.V., Antwoordnummer 43000, 2504 VB Den Haag   HU-nr9

De Facultatieve - Uitvaartverzekeringen zo persoonlijk als uw leven.